

Oud Utrecht

Oud Utrecht Jaarboek 2016

Jaarboek 2016

Oud•Utrecht

Jaarboek 2016

Het Jaarboek 2016 is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht.

Redactie

Mariëlla Beukers, René de Kam, Roman Koot, Ronald Rommes,
Wilbert Smulders, Joost van der Spek, Fred Vogelzang en Toliën Wilmer.

Eindredactie

Mariëlla Beukers

Ontwerp en opmaak

Jeroen Tirion [BNO] ontwerp & advies, Utrecht

Druk

Grafiservices, Utrecht

© Vereniging Oud-Utrecht

Omslag: *X*

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Jaarboek

Jaarboek/Oud-Utrecht, Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de
Kenniss der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht. - 1970 -...- Utrecht
Vereniging Oud-Utrecht
Verschijnt jaarlijks
Jaarboek Oud-Utrecht 2016 / [red. Mariëlla Beukers, René de Kam, et al.]
ISBN/EAN: 978-90-71108-36-5
NUR 680, Geschiedenis algemeen
SISO utre 938
UDC 949.2830 (058)
Trefw: Utrecht (provincie); geschiedenis; jaarboeken

Inhoud

<i>In memoriam</i> Piet 't Hart, Utrechts historicus (1933-2016)	6
<i>Pepijn van Doesburg</i> Cornelis de Wael, de loopbaan van een Domloodsmeester	11
<i>Louis van Empelen</i> Het realisme van het stadsportret van Jeruzalem van Jan van Scorel (1527) <i>Analyse, functie en navolging</i>	49
<i>Gerard van der Schrier, Rob Groenland</i> Het 'Schrickelik Tempeest' belicht <i>Een nieuwe kijk op de meteorologie van de stormramp van 1674</i>	71
<i>Koos-jan de Jager</i> 'De religie wil geleert, niet gedwongen worden' <i>Daniel van Hengel (1618-1689) en zijn opvatting over religieuze tolerantie in Utrecht'</i>	85
<i>Helleke van den Braber</i> 'Nooit zag ik zulk een verlicht administrateur van andermans belang' <i>René Radermacher Schorer (1888-1956)</i>	101
<i>Anna Vlaming Reitmanová</i> De Amsterdamsestraatweg in Utrecht <i>Van belangrijke winkelstraat tot afvalputje</i>	135
<i>Maurice van Lieshout</i> Van Hollandsche welsprekendheid tot Nederlandse Taal en Cultuur <i>Een beknopte geschiedenis van 200 jaar Utrechtse neerlandistiek</i>	153

De **Vereniging Oud-Utrecht** is opgericht in 1923 en telt momenteel circa 1900 leden. Het doel van de vereniging is de kennis van en de belangstelling voor de geschiedenis, archeologie en monumentenzorg van de stad en provincie Utrecht te bevorderen en te waken over het behoud van het cultureel erfgoed.

De leden ontvangen zes maal per jaar het Tijdschrift, in december het Jaarboek Oud-Utrecht en zes maal per jaar een e-mailnieuwsbrief. Daarnaast organiseert de vereniging lezingen (een historisch café en de Van der Monde-lezing) en excursies en jaarlijks een groot cultureel evenement.

De contributie bedraagt:

- voor leden € 30,-
- voor leden van 25 jaar en jonger en U-pashouders € 17,50
- voor huisgenootleden € 12,50
- voor bedrijven € 50,-

Meer informatie

www.oud-utrecht.nl

of

de secretaris van de Vereniging Oud-Utrecht

postbus 91, 3500 AB Utrecht

telefoon: 0683 656 516

e-mail: secretariaat@oud-utrecht.nl

Witte vlekken

Hoewel er over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht al een bibliotheek is volgeschreven, zijn vele onderwerpen nog onontgonnen terrein. De Vereniging Oud-Utrecht wil deze witte vlekken invullen. Zij nodigt onderzoekers uit hiernaar studie te verrichten uitmondend in een artikel voor het Jaarboek. Wie meer wil weten over de bedoelde onderwerpen, de honorering en de voorwaarden kan zich wenden tot de secretaris van de vereniging of de website van de vereniging raadplegen (www.oud-utrecht.nl).

In memoriam

Piet 't Hart

Utrechts historicus (1933-2016)

*Piet 't Hart bij zijn aantreden als
bijzonder hoogleraar Utrecht Studies.
Foto Anette Vlug, Utrechts Nieuwsblad,
1996, Het Utrechts Archief, Collectie
beeldmateriaal.*

Piet 't Hart werd in 1933 in De Lier geboren, ten tijde van het dieptepunt van de economische crisis. Het Zuid-Hollandse dorp ligt midden in het Westland en leefde vooral van de glastuinbouw. Die werd hard geraakt tijdens de crisis. Misschien heeft dat invloed gehad op de studiekeuze van Piet. Hij moet hebben meegemaakt hoe de Duitse bezetter de scholen vorderde en hoe tegelijkertijd een deel van de dorpelingen rijk werd met zwarte handel. In 1946 ging hij naar het Christelijk Lyceum in Dordrecht. Nadat hij zijn opleiding hier had afgerond, moest hij in 1953 in militaire dienst. Drie jaar later startte hij zijn studie economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Als bijvakken koos hij oude geschiedenis en sociologie. Dat laatste geeft al aan, dat Piet misschien wel meer van het sociale dan het economische hield.

Na afronding van zijn studie werkte hij enkele jaren als docent op de Christelijke HBS in Gorinchem en het Zaanlands Lyceum in Zaandam. Die onderwijservaring kwam hem goed van pas toen hij in 1967 als wetenschappelijk medewerker aan het Utrechtse Instituut voor Geschiedenis aan de slag kon. Dit was vlak voordat het aantal studenten geschiedenis enorm zou toenemen: van enkele tientallen tot meer dan 250 eerstejaars aan het begin van de jaren 80. En ook vlak voordat democratische ontwikkelingen het instituut 'universiteit' zouden opschudden.

Hoogleraar economische en sociale geschiedenis J.H. Kernkamp nam twee jaar later afscheid. Piet was een van de samenstellers van zijn bibliografie, die vergezeld ging van een biografische schets. Kernkamps opvolger was de Amsterdamse historicus Van Tijn, die zich vanuit een trotskistische visie sterk richtte op negentiende-eeuwse volksbewegingen. Hoewel er persoonlijk geen warme banden waren, sloot deze onderwerpskeuze naadloos aan bij Piets eigen belangstelling. Hij zou zich als historicus vooral met 'het gewone volk' bezighouden.

Binnen de afdeling economische en sociale geschiedenis was het historisch-materialisme een van de dominante richtingen. Een andere sterke invloed kwam van de Franse Annalesschool. Beide invloeden zijn zichtbaar in het werk van Piet. Zijn geschiedschrijving legt evenmin als die van de neomarxisten de nadruk op de politiek, de elites of 'grote mannen'. Het is een bijna emancipatoire geschiedschrijving die arbeiders, armen en zieken een eigen, volwaardige geschiedenis geeft. Daarnaast waren er de historici van de Annales, die streefden naar een meer integrale geschiedenis, waarin de onderlinge relaties centraal stonden. De Annales-historici beoogden de samenhang te tonen tussen trage ontwikkelingen van het landschap en het klimaat, de snellere maatschappelijke en economische ontwikkelingen en de zeer snel veranderende processen op politiek en individueel vlak. Deze niet geringe opgave leidde in de praktijk vaak tot het bestuderen van korte perioden en specifieke locaties, waarin al die invloeden minutieus konden worden beschreven. Dit is ook terug te zien in Piets concentratie op Utrecht, voornamelijk in de negentiende eeuw.

Twee studies van Piets hand illustreren het verloop van zijn carrière als historicus. Allereerst zijn in 1983 verschenen proefschrift *De stad Utrecht en haar bewoners. Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825* en het boek dat verscheen in 2005, *Leven in de stad Utrecht 1850-1914. Groei naar een moderne stad*. Het proefschrift paste geheel in de traditie van de toen nog vrij jonge studierichting economische en sociale geschiedenis, die berucht was door haar kwantitatieve aanpak, met tabellen, grafieken en eindeloze rijen getallen. *Leven in de stad Utrecht* is daarentegen vooral verhalend. Dat past goed in de narratieve benadering die toen populair was.

In de jaren zeventig was regelmatig publiceren minder gebruikelijk dan tegenwoordig en op promoveren stond evenmin een grote druk. Piet deed echter beide. Piet bleek een geboren docent, die veel studenten inspireerde. Hij kon ingewikkelde onderwerpen met grote vaardigheid vereenvoudigen en lardeerde het geheel met zijn wat cynische humor. Bovendien legde hij, misschien enigermate tegen de keer, veel nadruk op archiefonderzoek. Een aantal van zijn studenten behoort tot de harde kern van Utrechtse historici.

Piet zelf promoveerde bij Theo van Tijn en de econoom Herman van Dijk van de Erasmus Universiteit. Zijn proefschrift was niet zijn eerste publicatie. Vanaf het begin jaren zeventig tot 2006 schreef hij een groot aantal korte en langere artikelen. De gekozen thematiek valt direct op: vaak gaat het om achtergestelde groepen als armen, werklozen, wezen en weduwen, prostituées. Daarbij had Piet een grote voorliefde voor ziekten. Met diabolisch plezier beschreef hij zo aanschouwelijk mogelijk de ergste uitwassen van allerlei kwalen. Vaak citeerde hij uitgebreid uit brieven en gespreksverslagen om het authentieke geluid van deze mensen te laten horen. Zijn eigen bijdrage beperkte hij vaak tot enig ironisch commentaar.

Begin jaren zeventig hield Piet zich bezig met de runderpest, onderwijs rond 1800, de opvang van wezen in diezelfde periode, volksgezondheid en kwakzalvers en ook even met patriotten. Wie denkt dat Piet daarmee opeens de weg van de politieke geschiedenis in sloeg heeft het mis. Opnieuw stond een verschoppeling centraal: het ging om de redacteur van een Utrechtse krant, die vanwege zijn politieke sympathieën in botsing kwam met de 'powers that be', geheel passend in de themakeuzes van Piet. Deze artikelen schreef hij in dezelfde periode waarin hij het grote onderzoek voor zijn proefschrift moet hebben gedaan. Een onderzoek dat eveneens de periode rond 1800 tot onderwerp had.

Ook na de promotie schreef hij nog af en toe over deze tijd, maar zijn energie ging vooral zitten in de toen opgestarte reeks *Ach Lieve Tijd*, waarvan hij een van de redacteurs was. Daarnaast werkte hij aan een gedenkboek over het Wilhelminakinderziekenhuis, dat zijn eeuwfeest vierde. In 1988 verscheen dit werk, waarin het ziekenhuis, het personeel en de patiënten een plek kregen tegen de achtergrond van de ontwikkeling van de gezondheidszorg. Piet verlegde zijn aandacht maar een klein beetje toen hij zich vervolgens concentreerde op de cholera, die in de negentiende eeuw in Utrecht een aantal malen huishield. Dit resulteerde niet alleen in het boek *Utrecht en de cholera 1832-1910*, dat in 1990 verscheen. Piet gaf ook veel lezingen voor lokale historische verenigingen en schreef artikelen in hun tijdschriften over cholera in verschillende plaatsen in de provincie. Volksgezondheid, milieu en hygiëne bleef hem bezighouden. Dat leidde tot publicaties in verschillende tijdschriften en ook in het Jaarboek Oud-Utrecht, waarvan hij sinds 1990 redacteur was. Hij zou een stuwende kracht in de redactie blijven tot 2008 en dat ondanks zijn afkeer van vergaderen.

Nadat hij tot zijn spijt niet de nieuwe hoogleraar economisch en sociale geschiedenis was geworden, verruilde hij midden jaren negentig het Instituut voor Geschiedenis voor het Universiteitsmuseum, waar Piets talent voor het benaderen van een groot publiek goed van pas kwam. Berucht was de tentoonstelling over hoe het vroeger in Utrecht rook. Nogal wat mensen moesten wegens onpasselijkheid worden afgevoerd na bezoek aan deze expositie. Dat zal Piet deugd gedaan hebben. En als rasecht historicus beschreef hij ook de geschiedenis van dat instituut.

Zijn benoeming op 1 december 1996 tot eerste bijzonder Hoogleraar Utrecht Studies vormde een erkenning van zijn bijdrage aan de Utrechtse geschiedschrijving. Doel van de leerstoel

was al het onderzoek dat betrekking had op Utrecht te verbinden, te stimuleren dat Utrecht meer onderwerp van onderzoek werd, het geven van onderwijs over de geschiedenis van Utrecht en - een taak die Piet op het lijf geschreven was - het uitdragen van de historie van Utrecht naar een breed publiek. Dat deed hij door een schier eindeloos aantal optredens bij lokale en regionale verenigingen en stichtingen, gezelschappen voor plattelandsvrouwen en herensociëteiten. Piet werd daarmee de bekendste historicus in Utrecht en omstreken: een zeer benaderbare hooggeleerde, die met veel succes voordrachten hield tot in de kleinste dorpjes. Een hoogtepunt in deze periode was zijn grote betrokkenheid bij een nieuwe standaardgeschiedenis van de stad Utrecht, het in 2000 verschenen *Een Paradijs vol Weelde*. De titel is door Piet zelf aangedragen.

De periode die zijn belangstelling had, verschoof van het begin naar de tweede helft van de negentiende eeuw. Een artikel en een boek over de arbeidersbeweging in Utrecht, een gedenkboek over de Openbare Bibliotheken, artikelen over de Dierenbescherming, de Kamer van Koophandel, de Spaanse griep, drinkgelagen en kattenkwaad en zich misdragende studenten getuigden daarvan. In dat laatste verhaal bleek opnieuw zijn sympathie voor de gewone man. Hij oordeelde weliswaar niet te hard over 'de jool' van de latere rechters en advocaten, maar hij liet duidelijk doorschemeren dat zijn hart lag bij hun slachtoffers, die in de toenmalige standenmaatschappij met bijbehorende klassenjustitie geen kans maakten om hun gelijk te halen. De waterleiding, het abattoir en opnieuw de gezondheidszorg waren thema's die Piet in deze periode eveneens bestudeerde. Al deze deelstudies culmineerden in het overzichtswerk *Leven in Utrecht 1850-1914*, waarin hij de ontwikkeling van Utrecht naar een moderne stad schetste.

Opvallend is dat, evenals in zijn proefschrift, de elite in zijn boeken en artikelen nauwelijks een rol speelde. De verhalen betroffen de gewone Utrechters en de instellingen waarmee ze maken hadden. Het dagelijks leven, de economie, werkgelegenheid, armoede en ziekte, vermaak en verheffing zijn de thema's. Het stadsbestuur kwam slechts aan de orde, wanneer maatregelen werden genomen die de bevolking troffen. Dit patroon van aandacht voor het volk dat eveneens blijkt uit zijn bijdragen aan de reeks Utrechtse biografieën, leek Piet te doorbreken toen hij in 2006 de lijvige biografie van Hendrik Adriaan van Beuningen het licht deed zien. Deze zakenman en mecenas was immers een vooraanstaand lid van de maatschappelijke bovenlaag. Maar Piet haalde vooral een andere kant boven. Hij liet zien dat Van Beuningen zich als sociaal weldoener opstelde en vooral veel goeds deed voor de arbeiders. In Piets woorden: Van Beuningen 'heeft meer gedaan om het lot van de arbeidende klasse te verbeteren dan de meeste van zijn standsgenoten'. Daarmee past ook dat boek uitstekend in het oeuvre van Piet 't Hart, de historicus die de gewone Utrechter in de negentiende eeuw een stem gaf.

Fred Vogelzang, redactie Jaarboek Oud-Utrecht

Pepijn van Doesburg

Cornelis de Wael, de loopbaan van een Domloodsmeester

Over Cornelis de Wael, van 1476 tot 1505 loodsmeeester van de Dom, was tot nu toe weinig bekend buiten zijn activiteit in die functie. Hij leidde de bouw van een groot deel van het in 1674 ingestorte Domschip. Onderzoek toont aan dat hij, voordat hij in Utrecht werd aangesteld, werkzaam was aan de Sint-Servaas in Maastricht, de Sint-Jan in Den Bosch en de Lambertuskathedraal in Luik.

Zijn werkzame periode in Utrecht komt dankzij nieuwe gegevens beter uit de verf. Zo blijkt hij enige tijd stadswerkmeester te zijn geweest naast zijn aanstelling aan de Dom.

Pepijn van Doesburg (1967) studeerde Algemene Letteren aan de Universiteit Utrecht en fluit aan het Utrechts Conservatorium. Hij is als fluitist verbonden aan het Noord Nederlands Orkest. Hij deed onderzoek naar en publiceerde over het leven van de componist Hector Berlioz en vertaalde diens literaire essays uit het Frans. Hij houdt zich intensief bezig met bouw- en architectuurgeschiedenis, met als specialisatie de geschiedenis van de bebouwing op het Domplein te Utrecht.

Zijn aandeel in de bouw van de Dom is bovendien beter in kaart gebracht. Al met al blijkt zijn loopbaan, die zich afspeelde tegen de achtergrond van de Bourgondische machtspolitiek in de Nederlanden, voor een groot deel te reconstrueren.

Daarmee levert dit artikel een interessante bijdrage aan de kennis van de Utrechtse en Nederlandse bouwhistorie.

De grotendeels romaanse Sint-Servaasbasiliek in Maastricht heeft een vrij sobere laatgotische kruisgang die verlevendigd is met fraaie traceringen, decoratief stenen vlechtwerk in de venstertoppen. Twee daarvan hebben een ontwerp dat gebaseerd is op een opeenstapeling van cirkels van vergelijkbare grootte, die getransformeerd zijn tot typisch laatgotische vormen als visblazen, blaasbalgen en druppels. Deze weinig gebruikelijke opbouw is ook aan te treffen bij traceringen die tot stand zijn gekomen onder leiding van Cornelis de Wael, loodsmeeester van de Utrechtse Dom van 1476 tot zijn dood in 1505.¹ Tijdens zijn loodsmeeesterschap verrees onder meer het grootste deel van het schip, dat bij de beruchte storm in 1674 vrijwel geheel instortte. De twee traceringen in Maastricht zijn zelfs zo sterk verwant aan twee exemplaren aan de Utrechtse Dom, gerealiseerd onder deze loodsmeeester, dat toeval welhaast kan worden uitgesloten. Er zal op zijn minst sprake zijn geweest van wederzijdse beïnvloeding (afbeelding 1, 2).

De verrassende overeenkomst tussen de traceringen in Maastricht en Utrecht leek mij een goede aanleiding om onderzoek te doen naar deze Cornelis de Wael. Tot nu toe was alleen met zekerheid bekend dat hij naast zijn werk voor de Dom enkele jaren werkmeester was van de Sint-Bavo in Haarlem. Maar architectuurhistoricus C.J.A.C. Peeters heeft al eens de mogelijkheid geopperd dat Cornelis de Wael enige jaren loodsmeeester van de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch zou zijn geweest voor hij in Utrecht aantrad. Voorzichtig vroeg hij zich bovendien af of hij te vereenzelvigen zou zijn met werkmeester Cornelis van Maastricht, die enkele jaren de bouw van de niet meer bestaande Sint-Lambertuskathedraal van Luik heeft geleid.² Mijn veronderstelling was dat de identificatie met de Luikse bouwmeester de traceringen in het nabijgelegen Maastricht misschien zou kunnen verklaren.

Mijn onderzoek heeft de vermoedens van Peeters bevestigd.³ Bovendien leverde de speurtocht voldoende gegevens op om de loopbaan van Cornelis de Wael in grote lijnen te kunnen reconstrueren. Doel van dit artikel is dan ook in de eerste plaats om diens professionele activiteiten aan het licht te brengen. Daarnaast kan de informatie wellicht bijdragen aan het vergroten van de kennis over de maatschappelijke positie van een vooraanstaand werkmeester in de middeleeuwen.

¹ Traceringen in de noordarm van kruisgang van de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht (links) en in de Domproostenkapel van de Dom in Utrecht (rechts). Foto's auteur.

2 Traceringen in de noordarm van kruisgang van de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht (links) en op de oostwand van de Montfoortkapel van de Dom in Utrecht (rechts). Foto's auteur.

Cornelis de Wael, werkmeester in Maastricht, Den Bosch, Luik en Utrecht

Ter ondersteuning van zijn vermoeden dat de Utrechtse loodsmeeester Cornelis de Wael eerder aan de Sint-Jan in Den Bosch werkzaam zou zijn geweest, voerde Peeters een aantal archiefstukken aan waaruit blijkt dat een meester-steenhouwer met die naam vanaf 1469 een huis in Den Bosch bezat. Bovendien schreef een 'meester Cornelis die Wael', mogelijk dezelfde persoon, zich samen met zijn vrouw Gertruyt in bij de Illustere-Lieve-Vrouwebroederschap in die stad.⁴ Gaat het hier inderdaad om de latere loodsmeeester van de Utrechtse Dom? Zowel Cornelis als voor-naam als De Wael als familienaam waren destijds vrij gangbaar, zodat twee steenhouders met dezelfde naam nauwelijks als bewijs kan gelden. Maar lang niet iedere steenhouwer kon zich meester noemen. Deze titel was in principe voorbehouden aan hen die een gedegen theoretische opleiding hadden genoten en leiding konden geven aan een bouwproject.⁵ Hierdoor is de naamsovereenkomst al veel minder toevallig. Volgens Bossche bronnen uit 1483 en 1485 verbleef Cornelis toentertijd in Utrecht en was zijn huis in Den Bosch verhuurd. Ook dit zou een aanwijzing kunnen zijn, aangezien Cornelis sinds 1476 in Utrecht was aangesteld. Sinds het proefschrift (2006) van Arie de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, is bovendien bekend dat de Utrechtse loodsmeeester evenals de Bossche Cornelis getrouwd was met ene Gertruyt (Gertrudis).⁶ In 1507/08 werd ten slotte de zogenaamde doodschuld van 'meester Cornelis die Wael' te Utrecht aan de Lieve-Vrouwebroederschap in Den Bosch vereffend.⁷ Dit alles samen maakt het zeer waarschijnlijk dat de twee Cornelissen een en dezelfde persoon waren, al zegt het nog weinig over zijn activiteiten aan de Sint-Jan.

Voor de vereenzelviging van Cornelis de Wael met Cornelis van Maastricht, werkmeester van de kathedraal van Luik, zijn twee nieuw ontdekte archiefbronnen van belang. De ene stamt uit het zogenaamde *Raads dagelijks boek* in Utrecht. Hieruit blijkt dat in 1478, twee jaar na de benoeming van Cornelis de Wael tot loodsmeeester van de Dom, een 'meyster Cornelys van Maestricht' werd aangesteld als generaal werkmeester van de stad Utrecht tegen een jaarwedde van honderd pond. Bij de eerste betaling van dat bedrag wordt deze meester Cornelis 'wermeester in den Doem' genoemd, zodat de identificatie met Cornelis de Wael vaststaat.⁸ Is dit nu dezelfde Cornelis van Maastricht als die in Luik? Daarvoor hebben we de tweede bron nodig, een belangrijke post in de Luikse fabrieksrekeningen van 1473, die vermeldt dat 'Cornelius de Traiecto' (Cornelis van Maastricht) de bouwplaats bezoekt voor een eerste inspectie. Deze Cornelis blijkt op dat moment

werkmeester van Sint-Servaas in Maastricht en van Onze-Lieve-Vrouwe in Den Bosch te zijn.⁹ De opmerkelijke overeenkomst tussen het genoemde maaswerk in Maastricht en Utrecht zal dus door Cornelis' werkmeesterschap in Maastricht te verklaren zijn. Aangenomen mag worden dat de Luikse werkmeester en de Utrechtse loodsmeeester inderdaad dezelfde persoon waren.

Tegelijkertijd wordt hier de link gelegd tussen de toekomstige Luikse werkmeester en Den Bosch. De Luikse bron schept echter enige verwarring omtrent Cornelis' aanstelling in de Brabantse stad: een uitsluitend aan Onze-Lieve-Vrouwe gewijde kerk of ander voornaam bouwwerk bestond er niet. Maar de Sint-Jan had vanaf de veertiende eeuw twee patronen, Johannes de evangelist en Onze-Lieve-Vrouwe. In de praktijk was de laatste veel belangrijker, gezien twee vereerde en elkaar beconcurrerende Mariabeelden in de kerk, twee Mariabroedersschappen en een grote inkomstenbron uit de Mariabedevaart naar het mirakelbeeld.¹⁰ Een belangrijk onderdeel van het kerkgebouw was de grote, rijkversierde kapel die werd gebouwd en beheerd door de Lieve-Vrouwebroederschap, het illustere gezelschap waarvan Cornelis de Wael zelf lid was.¹¹ De werkmeester van de Sint-Jan was tegelijk werkmeester van de broederschap. Het lijkt geen twijfel dat de Luikse fabrieksmeester een vergissing heeft begaan en dat het bedoelde werkmeesterschap in Den Bosch op de Sint-Jan moet slaan. Een ander werkmeesterschap komt niet in aanmerking.¹² Zoals zal blijken, lijkt deze veronderstelling ondersteund te worden door stijkenmerken aan de Sint-Jan. Enkele andere rekeningposten waaruit blijkt dat de Luikse werkmeester in Den Bosch verbleef, komen in het vervolg nog ter sprake.

Hoewel onomstotelijk bewijs ontbreekt, zijn er dus voldoende aanwijzingen om aan te mogen nemen dat het in de bronnen in Luik, Den Bosch en Utrecht om dezelfde meester gaat. Dat in de Luikse archiefstukken de familienaam De Wael niet voorkomt, hoeft daarbij niet te verbazen. De werkmeester wordt er bijna altijd alleen 'magister Cornelius' genoemd; in vier van de tweeënzestig aangetroffen vermeldingen wordt er 'de Traiecto' aan toegevoegd. Ook in Utrecht werd de naam De Wael later maar sporadisch gebruikt: voor het eerst in de stadsrekening van 1481/82, daarna pas weer in de fabrieksrekening van de Dom van 1492/93; alle andere gevallen dateren van na 1499.¹³ Voor het overige duikt de naam alleen op in de bronnen omtrent zijn huis en lidmaatschap in Den Bosch.

Afkomst en opleiding

Ervan uitgaande dat Cornelis de Wael in 1467/69 loodsmeeester werd in Den Bosch, zoals verderop aannemelijk gemaakt zal worden, zal hij toen minstens een jaar of drieëntwintig zijn geweest: de opleiding tot werkmeester laat nauwelijks een jongere leeftijd toe. Een jonge meester die net zijn opleiding heeft afgesloten, zal misschien niet direct de leiding hebben gekregen over een zo belangrijke bouwloods als die in Den Bosch, maar eerst elders enkele jaren ervaring hebben opgedaan. Een geboortjaar ergens rond 1440 lijkt dan realistisch. Hij zou dan bij zijn dood in 1505 zo'n vijftien jaar zijn geweest.

De vader van Cornelis, zo blijkt uit de Bossche archiefstukken, heette Frederik. Meer komen we over zijn (voor)ouders niet te weten. Zoals gezegd was De Wael in de vijftiende eeuw een vrij gangbare familienaam, die niet hoefde aan te duiden dat de persoon in kwestie uit de Franstalige Nederlanden stamde.¹⁴ Waar kwam Cornelis dan wél vandaan? In Luik werd hij viermaal 'de Traiecto' genoemd, wat vanuit Luiks perspectief gezien op Maastricht slaat, en in Utrecht heette hij tweemaal 'van Maastricht'.¹⁵ Uit de Luikse fabrieksrekeningen blijkt bovendien dat Cornelis een broer had, glasmaker Jan van Maastricht, die in 1475 steen uit het nabij Maastricht gelegen Gronsveld aan de kathedraal leverde.¹⁶ Ten slotte schonk Cornelis de Wael vanaf 1501 jaarlijks een bedrag aan de Utrechtse Domfabriek ten behoeve van de Sint-Servaasviering, wat een speciale band met de Maastrichtse heilige doet vermoeden.¹⁷ Een

3 Wapen en lijfspreuk op de mogelijke zerk van Cornelis de Wael in de Dom, afgebeeld door Buchelius in zijn Monumenta. Het kleine hartschild vertoont een keper (de omgekeerde v). Het Utrechts Archief, Bibliotheek XXVII L 1.

afkomst uit de Maasstad lijkt dus wel aanneemelijk. In 1399/1400, het enige middeleeuwse jaar waarvan Maastrichtse stadsrekeningen zijn overgeleverd, werkten steenhouwer Johan der Wael en zijn zoon Hennen aan de verdedigingswerken van Wyck, het stadsdeel op de rechter Maasoever. Hennen ontving half loon en zal dus nog in opleiding zijn geweest. Mocht het hier toevallig om voorouders van Cornelis gaan, dan zou de moge-

lijk rond 1380/85 geboren Hennen theoretisch zijn grootvader geweest kunnen zijn.¹⁸

Toch is er ook wel iets te zeggen voor een andere afkomst. Cornelis de Wael werd na zijn dood in de Utrechtse Dom begraven naast de kapel van Onze-Lieve-Vrouw en de Apostelen onder een zerk met zijn wapens. Oudheidkundige Buchelius (1565-1641) noemt in zijn beschrijving van de Dom geen zerk met zijn naam, maar dicht bij de kapel zag hij een naamloze zerk met een wapen waarvan het hartschild een keper vertoonde. Het wapen met de keper, nu met vermelding van de naam 'Wael', komt ook voor in zijn beschrijving van de Utrechtse Regulierenkerk.¹⁹ Hetzelfde wapen is door Booth afgebeeld als dat van een Utrechtse familie (De) Waell in de vijftiende en begin zestiende eeuw.²⁰ De door Buchelius weergegeven zerk in de Dom kan dus die van Cornelis de Wael zijn geweest, die dan mogelijk uit een Utrechtse familie zou stammen. In dat geval zou de toevoeging 'van Maastricht' in de Luikse en Utrechtse bronnen naar zijn werkmeesterschap in die stad kunnen verwijzen.

Er zijn geen bronnen overgeleverd met betrekking tot Cornelis' leertijd. Over de opleiding tot werkmeester in de Nederlanden is ook vrijwel niets bekend.²¹ De ambachtsgilden deden waarschijnlijk niet veel aan een dergelijke scholing. Vaak zal de kennisoverdracht binnen de familiesfeer plaatsgevonden hebben. Op die manier ontwikkelden de voornaamste Brabantse natuursteenhandelaren zich tot belangrijke werkmeesters. Ook was een opleiding aan een grote kerkelijke bouwloods te volgen, al waren de mogelijkheden daartoe in de Nederlanden beperkt omdat er nauwelijks zelfstandige bouwloodsen waren. In de Duitse landen verliep de opleiding aan een bouwloods volgens een redelijk vast patroon.²² Een steenhouwersleerling begon rond zijn veertiende jaar aan zijn opleiding. Hij doorliep eerst een zesjarige leertijd bij een werkmeester, waarin hij het steenhouwersvak en het metselaarsvak leerde. Daarna trok hij minstens een jaar lang van bouwplaats naar bouwplaats om de plaatselijke gewoontes en technieken te leren kennen. Vervolgens ging de steenhouwer twee jaar bij een meester in de leer om zich ontwerp- en constructiekennis, beeldhouwvaardigheden en de basiskennis van het timmermans-, loodgieters- en dakdekkersvak eigen te maken. De volledige opleiding tot werkmeester duurde dus al gauw negen jaar.

Maastricht

Wanneer Cornelis begon als werkmeester van Sint-Servaas is niet te zeggen, want er zijn uit de middeleeuwen geen bouwrekeningen of andere relevante archiefstukken van het kapittel

4 De Koningskapel van de Sint-Servaaskerk in Maastricht. Schematische 'ontwerptekening' uit circa 1464. Regionaal Historisch Centrum Limburg, GAM 761.

bewaard gebleven. Zijn werkzaamheden in Maastricht worden hier behandeld vóór die in Den Bosch en Luik, omdat hij uit Maastricht afkomstig kan zijn geweest en omdat het denkbaar is dat hij er al actief was voordat hij in Den Bosch werd aangesteld. Zoals verderop nog zal blijken, is het goed mogelijk dat hij tot 1477 in Maastricht werkzaam is gebleven.

Cornelis' werkmeesterschap in Maastricht viel tijdens de laatste middeleeuwse bouwcampagne aan de Sint-Servaaskerk, waarover mede dankzij de Maastrichtse humanist Herbenus het een en ander te zeggen is.²³

Vanaf omstreeks 1464 kwam tegen de noordelijke transeptarm de zogenaamde koningskapel tot stand, waarvoor Lodewijk XI van Frankrijk een bedrag van twaalfhonderd kronen beschikbaar had gesteld.²⁴ De broederschap van kapellanen van het Servaaskapittel kwam vanaf 1481 bijeen in deze kapel, die dus toen voltooid geweest moet zijn.²⁵ Ongeveer gelijktijdig met de kapel, dat wil zeggen omstreeks 1464, schijnt de bouw van de gotische kruisgang te zijn begonnen. Na een tussentijdse bouwonderbreking werd hij blijkbaar pas na 1485 voltooid.²⁶ Het portaal aan het Keizer Karelplein dat toegang geeft tot de zogenaamde lange gang van de kruisgang, is waarschijnlijk kort na 1475 gereedgekomen.²⁷ Cornelis de Wael zal als werkmeester bij de bouw van al deze onderdelen betrokken zijn geweest, en hij kan dus inderdaad de tracteringen in de kruisgang hebben ontworpen. Aangezien onbekend is wanneer hij in Maastricht werd aangesteld, kan niet worden bepaald of hij de bouwcampagne misschien zelfs vanaf het begin heeft geleid.

De twee maaswerkpatronen in de kruisgang die zo nauw verwant zijn aan die aan de Utrechtse Dom, komen in verscheidene vensters voor, voornamelijk in de noordarm. Daarnaast zijn er andere

5 Twee vensters in de oostarm van de kruisgang van de Sint-Servaasbasiliek in Maastricht. Foto auteur.

6 De in de vijftiende eeuw gebouwde delen van de toren van de Sint-Janskerk in Maastricht vanuit het zuidwesten, met rechts de traptoren. De gevelkroon aan de voet van de spits is een negentiende-eeuwse toevoeging van Pierre Cuypers. Foto auteur.

7 Blindtracering in de westelijke nis van de klokkengeleding van de Sint-Janstoren. Foto auteur.

in een afwijkende stijl. In de westarm overheersen tracteringen waarin afwisselend de Franse lelie en het Bourgondische kruis zijn verwerkt, waarmee de dubbele loyaliteit van het kapittel tot uitdrukking werd gebracht. In de oostarm vinden we tracteringen met meer vloeiende vormen (afbeelding 5). Het is niet ondenkbaar dat zij ook met Cornelis de Wael geassocieerd kunnen worden. De twee aan Cornelis toe te schrijven vormen komen ook voor in de oost- en westarm, zodat het aannemelijk is dat de tussenliggende tracteringen min of meer gelijktijdig tot stand kwamen.

Tijdens deze bouwcampagne aan de Sint-Servaaskerk verrees bij de naastgelegen, tot het Servaaskapittel behorende parochiekerk van Sint-Jan een nieuwe, hoge toren. Van de vroegveertiende-eeuwse voorganger, die bij een storm in 1373 grotendeels verloren ging, bleef alleen de onderbouw behouden. Jaarringenonderzoek heeft uitgewezen dat de bomen waarvan de klokkenstoel gemaakt is, geveld zijn binnen een tijdsbestek van zes jaar vóór en zes jaar na 1465. De bomen gebruikt voor de traptorens spits vallen binnen dezelfde marge vóór en na 1471.²⁸ De toren moet vóór 1485 voltooid zijn geweest.²⁹

Aangezien de kapittelheren van Sint-Servaas ook voor de bouw van de Sint-Janskerk verantwoordelijk waren, ligt het voor de hand dat Cornelis de Wael als werkmeester van het Sint-Servaaskapittel ook leiding gaf aan de bouw van de Sint-Janstoren. In 1473, toen hij als zodanig genoemd werd, was het gevaarte mogelijk tot aan het achtkant gevorderd. Of Cornelis de toren heeft ontworpen of dat hij een bestaand ontwerp heeft overgenomen en eventueel

8 Tracteringen in de kruisgang van de Dom in Utrecht (links) en in die van Sint-Servaas in Maastricht (rechts). In beide gevallen zijn onderdelen met elkaar verbonden door middel van een stenen touw. Foto auteur.

aan zijn inzichten aangepast, is niet te zeggen. Wel is de blindtracering in de nissen van de klokkengeleding verwant aan een tracering in de kruisgang van Sint-Servaas (afbeelding 7 en 5) en herhaalt een blindtracering aan het onderste vierkant een ander patroon in de kruisgang. Sommige kenmerken aan de genoemde bouwdelen in Maastricht lijken naar Utrecht te verwijzen. In de kruisgang van de Sint-Servaas komt een tracering voor die door middel van een in steen gehouwen touw bij elkaar lijkt te worden gehouden. Zo'n touwvenster komt ook voor in de westarm van de kruisgang van de Utrechtse Dom, die in de jaren 1450 onder loodsmeester Jacob van der Borch tot stand was gekomen.³⁰ Verder lijkt de Sint-Janstoren, vooral wat betreft het achtkant, een navolging te zijn van de Domtoren. Was deze mogelijke Utrechtse invloed aan Cornelis de Wael te danken? Rond deze tijd waren Domproost Gijsbrecht van Brederode (1467-1470) en Domkanunnik Evert Zoudenbalch (vanaf 1470) achtereenvolgens tevens proost van Sint-Servaas, zodat bijvoorbeeld ook zij hun invloed hebben kunnen doen gelden. Mekking zag in de vorm van de Sint-Janstoren zelfs een politiek statement van Gijsbrecht van Brederode tegen de Bourgondische overheersing, maar zijn argumenten lijken nogal willekeurig.³¹

's-Hertogenbosch

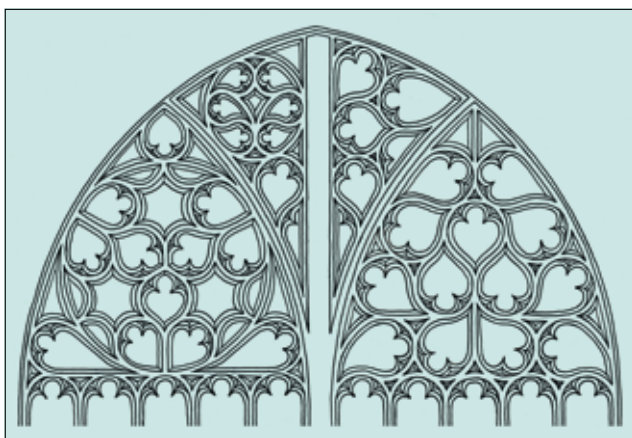
Toen Cornelis de Wael zich in 1468/69 met zijn vrouw Gertruyt bij de Lieve-Vrouwebroederschap liet inschrijven - de vroegste aangetroffen vermelding van de meester überhaupt - zal hij al in 's-Hertogenbosch woonachtig zijn geweest.³² Op 15 december 1469 verkocht ene Wouter de Beerze een huis, erf en tuin met achterhuis aan 'magistro Cornelio dicto die Wael, filio Frederici'. Het perceel was gelegen aan de Oude Dieze, op de hoek van de Triniteitstraat.³³ Waarom zou de werkmeester zich in Den Bosch hebben gevestigd als hij geen leiding gaf aan een belangrijk bouwproject? Zoals we hebben gezien werd Cornelis in 1473 in Luik genoemd als werkmeester van Onze-Lieve-Vrouwe in Den Bosch, waarmee de Sint-Janskerk zal zijn bedoeld. Enige jaren tevoren, in 1466/67, had een verder onbekende meester Claes een niet uitgevoerd ontwerp gemaakt voor een nieuwe broederschapskapel bij de kerk. Hij werd in de rekeningen van de broederschap 'meester vander loedssen' genoemd, zodat hij op dat moment wel de loodsmeester van de Sint-Jan geweest zal zijn.³⁴ In de jaren daarna is er geen loodsmeester uit de

9 Top van het zuidelijke transeptvenster van de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch met het oorspronkelijke maaswerk en restanten van gebrandschilderd glas. Uitsnede uit een anonieme tekening uit de late zeventiende eeuw in de collectie van de Raad van Adel, Brussel, inv. nr. 30, f. 113. Foto auteur.

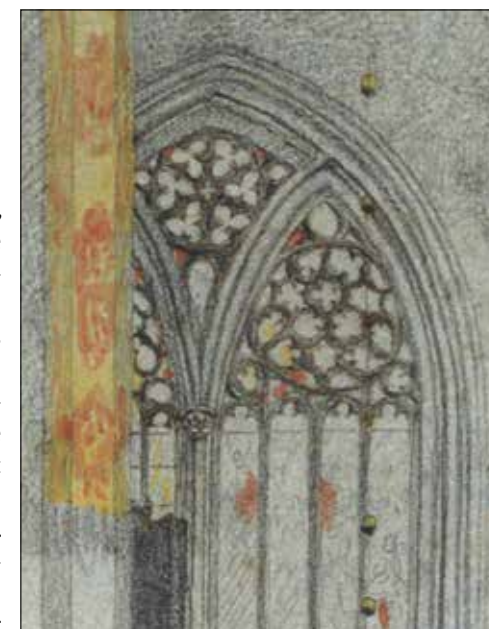
bronnen bekend. Cornelis kan Claes dus tussen 1467 en 1469 zijn opgevolgd. Duidelijkheid is er weer vanaf 1478, toen de herbouw van de broederschapskapel begon onder leiding van een nieuwe loodsmeester, Alard Duhamel.

Het is lastig te bepalen welk gedeelte van het kerkgebouw onder de leiding van Cornelis tot stand gekomen is. Fabrieksrekeningen van de Sint-Jan zijn niet overgeleverd en bouwberichten zijn schaars. Waarschijnlijk was bij zijn aantreden het zuidtransept voor een groot deel opgetrokken, en heeft hij de voltooiing en afwerking van dit bouwdeel geleid. Te denken valt

10 Reconstructie van de tracering in het zuidelijke transeptvenster, gezien vanuit het interieur. Het gedeelte tussen de twee vork-armen is authentiek en helpt bij de interpretatie van de oude tekeningen. Tekening auteur.

11 Maaswerk in het grote zuidelijke transeptvenster van de Dom in Utrecht. Uitsnede uit een tekening door Pieter Saenredam uit 1636. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, 28595.

aan het laatste muurwerk van de zuidgevel, de kap, het gewelf, de luchtbogen en de afwerking van het interieur, wellicht inclusief enkele venstertraceringen. De voorhal van het zuidtransept kwam vermoedelijk pas onder zijn opvolger Duhamel tot stand.³⁵

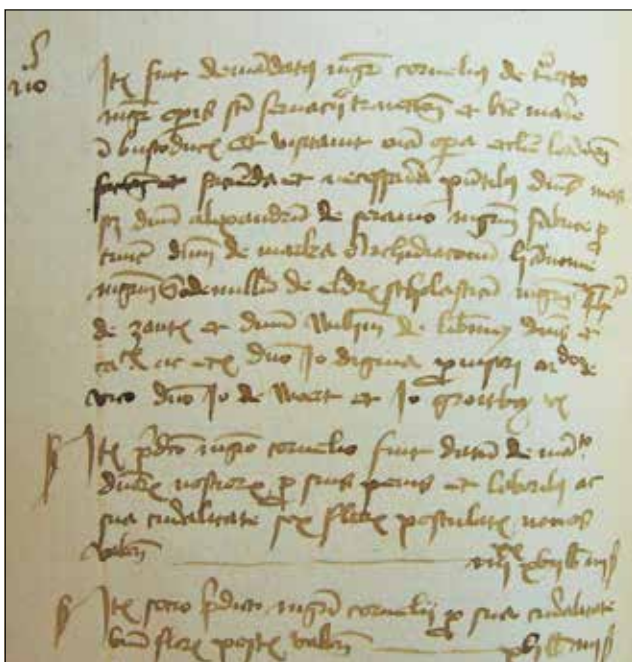
Helaas zijn vrijwel alle oorspronkelijke venstertraceringen in de Sint-Jan in de achttiende eeuw verwijderd. Van het maaswerk in het grote zuidelijke transeptvenster is het patroon tussen de vork-armen echter nog authentiek. De oude staat van dit merkwaardig asymmetrische venster is bovendien vastgelegd in twee anonieme tekeningen en komt ook voor op een tekening van Beerstraten.³⁶ Dit maakt

een reconstructie van de tracering mogelijk (afbeelding 9 en 10). De grote cirkel blijkt sterk verwant aan die in het noordelijke transeptvenster van de Dom, waarvan de tracering waarschijnlijk in 1485 tot stand zou komen naar ontwerp van Cornelis de Wael. Zij is eveneens verloren gegaan maar bekend van een tekening van Pieter Saenredam (afbeelding 11).³⁷ De kleinere cirkel tussen de vork-armen in Den Bosch is identiek aan die in een tracering in de kruisgang van Sint-Servaas (afbeelding 5). Het hele ontwerp is gebaseerd op de typische opeenstapeling van cirkels, getransformeerd tot visblazen en blaasbalgen, die ook de eerdergenoemde traceringen in Maastricht en Utrecht kenmerkt.

Bewaard bleef verder een tweetal blindtraceringen: een licht asymmetrische in de meest oostelijke travee van de zuidelijke schipzijbeuk en een andere op de westwand van de meest zuidelijke transepttravee. Ook hier zien we een opbouw uit cirkels. De blindtracering op de westwand is te beschouwen als een reductie van de grote cirkel in het transeptvenster (afbeelding 12).³⁸ Blindtraceringen werden veelal pas uitgevoerd nadat het bouwdeel overwelfd was.³⁹ Misschien mogen deze traceringen, aangebracht op muren die al eerder opgetrokken waren, daarom aan Cornelis de Wael toegeschreven

12 Blindtracering op de westwand van het zuidtransept van de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch. Foto van G.T. Delemarre uit 1957, RCE, objectnummer 50.598.

13 Enkele posten uit de fabrieksrekeningen van het Sint-Lambertuskapittel in Luik betreffende het eerste bezoek van 'Cornelius de Traiecto' aan de bouwplaats in maart 1473, met vermelding van zijn aanstellingen in Maastricht en 's-Hertogenbosch. Foto auteur.

worden. De op schriftelijke bronnen gebaseerde veronderstelling dat Cornelis van 1467/69 tot omstreeks 1477 loodsmeeester van de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch is geweest, wordt dus door stilistische kenmerken ondersteund.

Jan Groetbode

Voordat de werkzaamheden van Cornelis in Luik aan bod komen, is het de moeite waard om kort stil te staan bij zijn voorganger aan de Sint-Lambertuskathedraal, Jan Groetbode of 'Johannes de Traiecto' (Jan van Maastricht).⁴⁰ De stadsrekening van Maastricht over 1399/1400 noemt Henken Groetbode als een van de steenhouwers die aan de stadsmuur van Wyck werkten.⁴¹ Jan Groetbode en Cornelis de Wael stamden dus misschien uit hetzelfde milieu in Maastricht. Jan werd op 15 januari 1454 aangesteld als werkmeester van de kathedraal in Luik.⁴² Volgens zijn contract moest hij de werkzaamheden in zowel steen als hout leiden en diende hij ook met zijn eigen handen te werken. Naast het vaste jaarsalaris van zesentwintig griffons (bijna elfenhalve rijns gulden) en een bonus van zes griffons (ruim tweeënhalve rijns gulden), bestond zijn inkomen vooral uit het gewone steenhouwersloon van drie pond per gewerkte dag met een extra dagtoeslag van een half pond. Hij was bijna elke werkdag op de bouwplaats te vinden, tijd om andere grootschalige projecten aan te nemen zal hij niet gehad hebben.⁴³ Onder zijn leiding kwamen de laatste bouwdelen aan de gotische kathedraal tot stand: de oostelijke kruisgang en de kapittelruimtes achter het oostkoor.

Tijdens Jans ambtsperiode probeerde de Bourgondische hertog Karel de Stoute Luik binnen zijn invloedssfeer te krijgen, maar de stad bood lang weerstand. De hieruit voortvloeiende Luikse Oorlogen leidden tot een vertraging van de werkzaamheden aan de kathedraal. In oktober 1464 werden de vaste krachten bedankt en vanaf dat moment werden alleen nog de meest noodzakelijke werkzaamheden uitgevoerd.⁴⁴ De werklui zullen geprobeerd hebben elders emplooi te vinden. Bijzonder is dat sommigen van hen tijdelijk te traceren zijn, en wel in Utrecht. Hier was

de bouw van het transept van de Dom juist goed op gang gekomen en kon men wel wat extra werklieden gebruiken. Zo verschenen Hendrik Groetbode, zoon van de werkmeester, en Jan die Frans in 1466 enkele maanden op de loonlijsten van de Dom.⁴⁵

Op 30 oktober 1468 namen de Bourgondiërs Luik eindelijk in en gedurende de daaropvolgende maanden werd de stad geplunderd en systematisch verwoest. De kerken moesten daarbij op bevel van Karel de Stoute gespaard blijven, maar de werkzaamheden aan de kathedraal kwamen waarschijnlijk geheel stil te liggen. Jan Groetbode verliet de stad op zoek naar ander werk. Vanaf december was de Luikse werkmeester aan het werk bij de Dom in Utrecht onder de toenmalige loodsmeeester Jacob van der Borch. Aanvankelijk was hij daar een gewone steenhouwer, maar vanaf augustus 1469 was hij voorman van de loods. Bovendien komen we bij de Dom Jan die Frans weer tegen, en Jan van Lier, beide voorheen verbonden aan de Luikse bouwloods.⁴⁶ Na juli 1471 vertrok Jan Groetbode weer naar Luik, waar de situatie in de tussentijd tot rust gekomen was.

Aanstelling in Luik

Opmerkelijk genoeg kreeg Jan, eenmaal weergekeerd in Luik, niet meer zijn positie als werkmeester van de kathedraal terug.⁴⁷ In plaats daarvan werd begin maart 1473 loodsknecht Denijs naar Maastricht gestuurd om meester Cornelis, werkmeester in Maastricht en Den Bosch, voor een bezoek uit te nodigen. De week daarop, rond 10 maart, kwam deze met zijn gezelschap naar Luik en inspecteerde hij de bouwplaats, begeleid door een aantal kapittelheren en Jan Groetbode.⁴⁸ Na afloop werd de maaltijd genuttigd in de loodskamer, en Cornelis verbleef in de herberg Al Waige bij de Pont de l'Île. Zijn advies leverde hem zes nieuwe postulaatsguldens (ruim vier rijns gulden) op.

In juni kocht de Luikse fabriek van Cornelis een partij wagenschot, die vanuit Den Bosch via Maastricht naar Luik werd vervoerd. Zelf kwam hij opnieuw zes dagen langs. Voor zijn verblijf kreeg hij zesentwintig pond (anderhalve rijns gulden) betaald, inclusief paard en onkosten.⁴⁹ Misschien werd Cornelis bij deze gelegenheid definitief aangesteld als werkmeester.⁵⁰ Bij zijn volgende bezoeken werd hij namelijk opgevoerd in de loonlijst en ontving hij alleen zijn bezoldiging voor de gewerkte dagen, zonder reisdagen of onkosten.

Het is aannemelijk dat Cornelis, om kosten te sparen, voortaan alleen naar Luik kwam als hij in het nabijgelegen Maastricht aan het werk was. Dat vermoeden wordt versterkt doordat hij meestal enkele weken op rij in Luik aanwezig was, en dan telkens een paar dagen per week. Dit zou andersom impliceren dat hij in Maastricht werkzaam was zolang hij Luik bleef bezoeken.

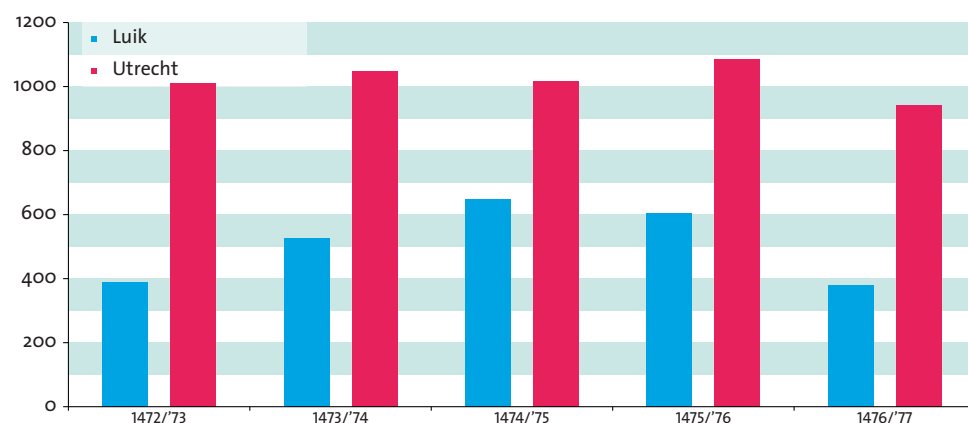
De Luikse kapittelheren waren zich er natuurlijk van bewust dat Cornelis niet fulltime beschikbaar was, gezien zijn overige werkzaamheden. Vermoedelijk verbleef Cornelis de meeste tijd in Den Bosch, en bracht hij in totaal enkele maanden per jaar door in Maastricht en Luik. Anders dan Jan Groetbode, die als werkmeester permanent op de bouwplaats aanwezig geweest was, kreeg Cornelis vooral een organiserende en controlerende taak en was hij minder direct betrokken bij de uitvoering. Het was gangbare praktijk dat werkmeesters van aanzien de leiding hadden over meerdere bouwprojecten tegelijk, waarbij het dagelijkse toezicht grotendeels werd overgelaten aan een ondermeester, de zogenaamde appelleerder.⁵¹ Vanaf Cornelis' tweede bezoek in juni 1473 was Jan Groetbode weer vast in dienst en stond hij boven aan de loonlijst, direct onder Cornelis, dus misschien werd hij in deze functie aangesteld. Aan het eind van het seizoen werd hij echter om onduidelijke redenen sterk gekort op zijn salaris, terwijl naast hem ene Wouter de Winkel werd aangetrokken met volledig salaris.

In tegenstelling tot zijn voorgangers zijn van de aanstelling van Cornelis geen voorwaarden bekend.⁵² Misschien waren die ook niet onmiddellijk helder. Over het boekjaar 1472/1473 kreeg hij aanvankelijk alleen een bonus van achtenveertig pond uitgekeerd. Pas na het daaropvolgende

seizoen kreeg hij met terugwerkende kracht over het genoemde jaar de helft van het gebruikelijke jaarsalaris van zesentwintig griffons en de halve jaarbonus betaald.⁵³ Een deel van zijn salaris over 1473/74 overhandigde de fabrieksmeester hem trouwens in Den Bosch, wat een extra aanwijzing kan zijn dat Cornelis in die stad werkzaam was. Verder kreeg Cornelis het vaste dagloon van drie pond, maar geen dagtoeslag zoals zijn voorganger, en elk jaar rond Pasen ontving hij een robe van zeven el stof in twee kleuren ter waarde van zo'n viereenhalf rijns gulden. Af en toe werden kleine uitgaven gedaan voor zijn gereedschap, waaruit mag worden opgemaakt dat hij ook ontwerpen leverde.⁵⁴

De ongebruikelijke gang van zaken rond Cornelis' aanstelling was voor Poncelet mogelijk de aanleiding om te veronderstellen dat Cornelis een beschermeling was van de Bourgondische heersers en dat zijn kandidatuur werd opgelegd door het nieuwe regime.⁵⁵ Inderdaad was Gwijde van Brimeu, die na de inname van Luik in 1468 door Karel de Stoute als gouverneur van het prinsbisdom was aangesteld, zeer begaan met zowel de Lambertuskathedraal in Luik als de Sint-Servaaskerk in Maastricht.⁵⁶ Het is denkbaar dat hij de werkmeester van Sint-Servaas voorgedragen heeft in Luik, maar daarvoor bestaan geen concrete aanwijzingen.

Tabel: Totale uitgaven voor de kathedraalbouw in Luik en Utrecht in rijns gulden current

In het boekjaar 1472/73 kwam Cornelis na zijn aanstelling nog eenmaal zes dagen op de Luikse bouwplaats langs. Het volgende jaar was hij in totaal zevenendertig dagen aanwezig, het jaar daarop achtentwintig, in 1475/76 nog maar elf.⁵⁷ Ook in 1476/77 was hij aanvankelijk nog in dienst. Hij kreeg met Pasen zijn robe en werkte nog elf dagen, de laatste keer in mei 1477. Kort daarna zal zijn dienstverband zijn beëindigd; salaris of bonus kreeg hij over dat jaar niet meer. In totaal verdiende hij over 1472/73 ruim 367 pond (ruim vijftien rijns gulden), over 1473/74 447 pond (ruim achttienenhalf rijns gulden), over 1474/75 420 pond (zeventienenhalf rijns gulden), over 1475/76 296 pond (twaalfenhalf rijns gulden) en over 1476/77 nog drieëndertig pond (ruim anderhalf rijns gulden).

Werkzaamheden in Luik

In de vier jaar dat Cornelis de Wael werkmeester van de kathedraal van Luik was, werden er geen nieuwe onderdelen meer aan het complex toegevoegd. Toch lagen de uitgaven voor de bouw op een redelijk peil en bedroegen ze gemiddeld de helft van die in Utrecht in dezelfde jaren, waar de Dom volop in aanbouw was. Waar werd dat geld aan uitgegeven? Zoals

14 De Sint-Lambertuskathedraal in Luik vanuit het noorden. Geheel links op de voorgrond de oude kapittelzaal bij het bisschoppelijk paleis; achter het kerkgebouw rijst de grote zuidtoren op. Gravure naar een tekening van Remacle Le Loup uit *Les delices du país de Liège*, Luik 1738. Wikimedia Commons.

verderop duidelijk wordt, verkeerden de kappen van het hele complex en de gewelven van het oostkoor ten tijde van Cornelis' aanstelling in slechte toestand. De nieuwe werkmeester lijkt speciaal te zijn aangetrokken om het herstel van deze onderdelen te leiden. Dit zou betekenen dat hij over een grote expertise op het terrein van timmerwerk moet hebben beschikt.⁵⁸ Was er toch meer schade aan de kathedraal aangericht tijdens de brandstichtingen in Luik in 1468/69 dan de kroniekschrijvers vermelden?

Vóór de komst van Cornelis werd al gewerkt aan het herstel van enkele lage kappen.⁵⁹ Kort na zijn indiensttreding begon het werk aan de hoge lichtbeukkappen, in de rekeningen steeds aangeduid als het 'magnum opus superius'. Daarnaast werd er groot onderhoud gepleegd aan onder meer de grote, in 1433 voltooide zuidtoren, de zuidelijke westtoren en de oude kapittelzaal bij het bisschoppelijk paleis. In december 1475 was het werk van de timmerlieden aan alle kappen afgerond. Vanaf het volgende seizoen moest de bouwplaats het zonder dagelijkse leiding stellen, want Jan Groetbode en Wouter de Winkel waren vertrokken. Ook Cornelis kwam nog maar zelden langs. In feite waren vooral nog de loodgieters en dakdekkers aan het werk, aanvankelijk aan de hoge kappen en in 1477 aan de daken van verschillende kapellen en van de westelijke kruisgang met nevenruimtes.

Er werd maar weinig steen aangevoerd en steenhouwers of metselaars waren nauwelijks actief tijdens het werkmeesterschap van Cornelis. In juni 1475 vonden er twee steenleveranties plaats, waaronder de eerdergenoemde partij van honderdtwee stukken Gronsvelder, gekocht van een broer van Cornelis. In mei 1476 werd nog eens 1371 voet kalksteen uit Donchery aangevoerd, maar deze steen, wellicht bestemd voor het geplande herstel van de gewelven, schijnt voorlopig opgeslagen te zijn.⁶⁰

Rond de jaarwisseling van 1477/78 werd de bouwplaats geïnspecteerd door Jans zoon Hendrik Groetbode.⁶¹ Hij heeft mogelijk advies uitgebracht over de te verrichten werkzaamheden aan de gewelven. In het nieuwe seizoen ging dat project van start, te beginnen met de gewelven in de kooromgang. In augustus werd vervolgens het oude gewelf van het oostkoor uitgebroken.⁶² Cornelis leidde deze werkzaamheden echter niet meer. Was zijn vertrek het gevolg van veranderde politieke omstandigheden na de dood van zijn vermeende beschermheren Karel de Stoute, op 5 januari 1477 en Gwijde van Brimeu, zo'n drie maanden later, zoals Poncelet veronderstelde?⁶³

Het lijkt waarschijnlijker dat hij vanwege zijn aanstelling in Utrecht zijn werk in Maastricht en Luik moest opgeven. Pas in 1480 werd speciaal voor de bouw van het nieuwe koorgewelf in Luik tijdelijk weer een werkmeester aangesteld, Denijs van Borgloon.⁶⁴

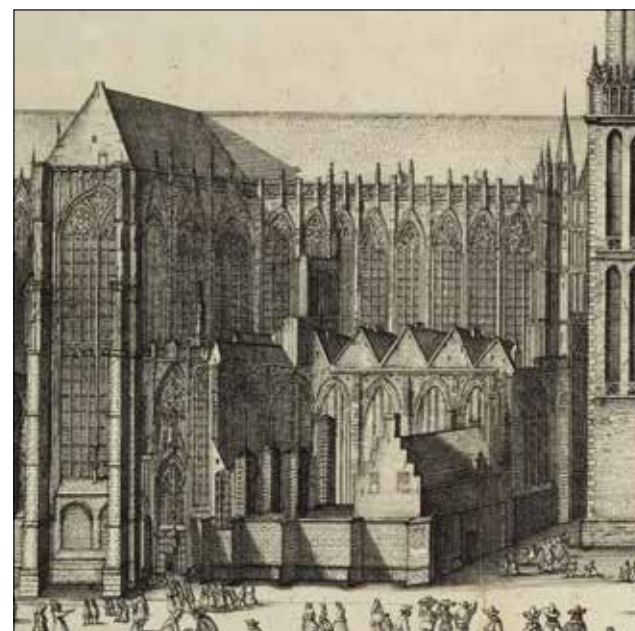
Aanstelling in Utrecht

Jacob van der Borch stierf tegen het eind van 1475, na ruim dertig jaar als loodsmeester van de Dom te hebben gediend. Hij liet de Domfabriek vijftig rijns gulden current na en werd op het kerkhof ten noorden van de Dom begraven.⁶⁵ Nog in hetzelfde boekjaar, dat liep tot en met februari, overlegde een delegatie van het Domkapittel, bestaande uit fabrieksmeesters Jan van Drakenborch en Gerlach van der Donck en notaris Jacob IJsbrandsz., met bisschop David van Bourgondië in diens residentie in Wijk bij Duurstede over een nieuwe loodsmeester.⁶⁶ Jacob Gillisz., voorman van de loods, nam de loodsmeesterstaken voorlopig waar. Aangezien hij twaalf rijns gulden current ontving voor zijn werkzaamheden in die functie boven op zijn reguliere loon, zal het zoeken naar een nieuwe loodsmeester geruime tijd in beslag hebben genomen.⁶⁷

De keuze viel uiteindelijk op Cornelis de Wael, die bij zijn aanstelling mogelijk zo'n vijfendertig jaar oud was. Waarom de keuze op hem viel, is niet bekend. Was hij inderdaad een protégé van Bourgondië en had hij zijn benoeming aan de bisschop te danken? Of had Evert Zoudenbalch, proost van Sint-Servaas in Maastricht en kanunnik van de Dom, waar hij bovendien meerdere keren als fabrieksmeester optrad, een bemiddelende rol gespeeld? Of had Cornelis zelf naar de functie gesolliciteerd? Hij zal de bouwplaats in Utrecht wel gekend hebben, en anders kan iemand als Jan Groetbode hem er in detail over hebben ingelicht. Met Cornelis de Wael nam de Utrechtse Domfabriek in ieder geval een ervaren werkmeester in dienst. Hij trad in de voetsporen van loodsmeester Godijn van Dormael, die in de veertiende eeuw de overstap van Luik naar Utrecht had gemaakt, en van Willem van Boelre, die eerder in de vijftiende eeuw zowel in Den Bosch als in Utrecht werkzaam was geweest.⁶⁸ Aan 'magistro Cornelio, archilatomo nostro' werd over het boekjaar 1476/77 de helft van zijn jaarloon uitbetaald.⁶⁹ Misschien mag daaruit de conclusie getrokken worden dat hij per september 1476 in Utrecht begon te werken. In oktober werd voor hem een nieuwe tekentafel gemaakt waarop zijn ontwerpen tot stand kwamen.⁷⁰

Het aanstellingscontract van Cornelis de Wael is niet bewaard gebleven, zodat de voorwaarden niet precies bekend zijn. De positie in Utrecht was echter aantrekkelijk. Een loodsmeester van de Dom werd aangesteld voor het leven, en kreeg, een uitzondering in de Nederlanden en daarbuiten, een vast jaarsalaris van tweeënvijftig peterman, ongeacht het aantal gewerkte dagen, en daarnaast jaarlijks een tabberd ter waarde van zes oude schilden (negen rijns gulden current). Voor Jacob van der Borch was de peterman ondanks de inflatie altijd bepaald op hetzelfde bedrag in rijns gulden current, maar voor Cornelis werd de munteenheid vrijwel elk jaar hoger getaxeerd. Zijn jaarsalaris steeg van vierenvijftig rijns gulden current en twaalf stuiver in 1477 naar honderdeen rijns gulden current en acht stuiver in 1489; na een munthervorming in 1490 steeg het opnieuw van vierenveertig rijns gulden current en zeventien stuiver in 1490 naar vierentachtig rijns gulden current en tien stuiver in 1504. In sommige jaren kreeg hij een bonus uitbetaald voor extra werkzaamheden, veelal twaalf rijns gulden current.

Ongetwijfeld kreeg Cornelis de vrijheid om zo nu en dan, met toestemming van het kapittel, elders werkzaamheden aan te nemen, maar zijn eerdere aanstellingen waren blijkbaar onverenigbaar met zijn nieuwe functie. In 1477 bezocht hij Maastricht nog en van daaruit reisde hij in opdracht van het Domkapittel verder naar Namen; mogelijk deed hij op weg in mei voor het laatst Luik aan.⁷¹ In Namen knoopte hij relaties aan met Maarten Bogge, die

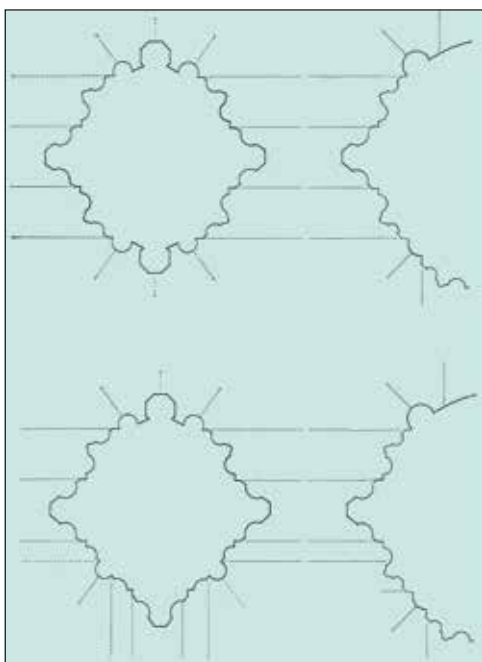
15 Transept (links) en schip (midden) van de Dom in Utrecht vanuit het noordwesten. Boven de lichtbeukvensters van het transept zijn nog wimbergen aangebracht, boven die van het schip fialen. Rechts is een glimp te zien van de brugkapel tussen schip en toren. Meteen rechts van het transept de drie schipkapellen met noordportaal. Uitsnede uit een gravure uit 1660 naar tekeningen door Steven van Lamsweerde. Het Utrechts Archief. Collectie Beeldmateriaal 28656.

voortaan de vaste leverancier van Naamse steen aan de Dom zou zijn, en bij wie hij ter plekke de gootsteen voor het transept bestelde.⁷² Kort daarop zal hij zijn werkzaamheden in Den Bosch, Maastricht en Luik definitief hebben gestaakt.

Werkzaamheden aan de Dom

Het valt goed te achterhalen welke onderdelen van de Dom tot stand kwamen tijdens het loodsmeesterschap van Cornelis de Wael.⁷³ Toen hij aantrad waren het koor en de Domtoren gereed en stonden ook de muren van het dwarsschip grotendeels overeind. Alleen van de westwand van het zuidtransept waren slechts de grote pijlers opgetrokken. Met gewijzigde detaillering werd onder leiding van Cornelis het steenwerk voltooid. Zo paste hij, in plaats van de driehoekige wimbergen die Jacob van der Borch nog boven de lichtbeukvensters had ontworpen, pinakels toe die uit de top van de vensters omhoog rezen.⁷⁴ In 1477-1480 kwam de transeptkap met dakruiter tot stand en in de jaren daarop werden de transeptvensters geleidelijk ingevuld met maaswerk en glas. Gewelven bleven achterwege; daarvoor ontbrak vooralsnog voldoende schoring. Zo was mogelijk nog niets van het aanpalende schip gebouwd en nergens aan het transept waren luchtbogen aangebracht.

Vanaf 1479 werd het schip van de oude romaanse Dom afgebroken om plaats te maken voor een nieuw, vijfbeukig schip met zijkapellen. Tot 1493 werd het gotische middenschip tot en met het triforium opgetrokken, samen met de binnenste zijbeuken en de brugkapel over de doorgang tussen schip en toren.⁷⁵ In de jaren tot 1501 werden aan de noordzijde van het schip drie traveeën van de buitenste zijbeuk met aansluitende kapellen gebouwd, waarvan de middelste het noordportaal van de Dom huisvestte. In deze tijd verrees ook de nieuwe librije aan de noordzijde en de Domproostenkapel aan de zuidzijde van het koor en werd de grote kapittelzaal verbouwd. In 1508 kwamen drie zuidelijke zijbeuktraveeën van het schip met kapellen gereed. Dat maakte Cornelis echter niet meer mee: hij overleed in 1505, na achtentwintigenhalf jaar loodsmeester van de Dom te zijn geweest. De resterende schipkapellen kwamen niet meer tot stand. De lichtbeuk van het

16 Profielen (pijlerdoorsneden) van een zijbeukpijler en de transeptpijler op de grens van de twee zuidelijke schipzijbeuken. Boven: ontwerp van Jacob van der Borch, onder: planwijziging door Cornelis de Wael. De brede scheibogen tussen de zijbeuken (horizontaal weergegeven) zijn versmald zodat de gordelbogen over de buitenste zijbeuk (verticaal) verzwakt kunnen worden. Bewerkt naar Haslinghuis en Peeters 1965, 323.

schip zou nog wel worden gerealiseerd onder zijn opvolger Alard van Lexweerd, maar nooit helemaal voltooid.

Tijdens de ambtsperiode van Cornelis de Wael bleef de Dombouwloids een zelfstandige koers varen ten opzichte van andere bouwplaatsen in de Noordelijke Nederlanden. Men hield vast aan een grote eigen bouwloids met een permanent aanwezige loidsmeester in een tijd dat de natuursteen voor veel Hollandse kerken als een soort prefab bouwpakketten vanuit Brabant werd geïmporteerd.⁷⁶ Juist

onder Cornelis lijkt grotendeels afstand genomen te zijn van het systeem van in de groeve voorbereide steen, dat onder zijn voorganger Jacob van der Borch op vrij grote schaal was toegepast. Er werd wel deels kant-en-klare Brabantse steen geïmporteerd, maar daarbij ging het om relatief kleine hoeveelheden voor specifieke doeleinden, zoals boogsteen voor de scheibogen en kapelvensters van het schip en traptreden voor de twee westelijke traptorens. Uit de fabrieksrekeningen blijkt verder duidelijk dat tijdens de bouw van het schip het gebruik van Bentheimer steen als hoofdmateriaal werd voortgezet.⁷⁷

Planwijziging schip

In zijn ontwerpen voor de Dom nam Cornelis verschillende elementen over van eerdere gebouwen waaraan hij werkzaam geweest was of die hij gekend moet hebben. We hebben gezien dat hij enkele maaswerkvormen uit Maastricht vrij letterlijk herhaalde. In de twee westelijke traptorens liet hij mogelijk dubbele trappen inbouwen volgens het model van die in de Sint-Jacobskerk in Luik, die verderop nog ter sprake komt. Uit Den Bosch nam hij misschien het idee van pijleraltaren in het schip over, of een detail als de rozetten boven het triforium.⁷⁸ Interessant is dat in de koningskapel in Maastricht, aan de zuidwand van het schip in Den Bosch en aan de oostwand van de Domprouwenkapel van de Dom precies dezelfde arcaturen onder de vensters zijn aangebracht. Van groter belang was echter de ingrijpende wijziging van het schoringssysteem van het schip van de Dom volgens het model van de Sint-Jan in Den Bosch.

De westelijke profielen van de vier westelijke transeptpijlers waren door Jacob van der Borch gekopieerd van de koorpijlers en zouden zonder onderbreking door kapitelen in het schip voortgezet moeten worden. Dat betekent dat Jacob dezelfde zware scheibogen tussen de zijbeuken voorzag als tussen hoofd- en zijbeuk. Over beide zijbeuken zouden dan automatisch lichte gordelbogen moeten komen (afbeelding 16, boven). Aangezien dergelijke gordelbogen geen luchtboogstoelen zouden kunnen dragen, moeten de lichtbogen van het schip over beide zijbeuken

17 Lichtbogen aan het vijfbeukige schip van de kathedraal van Troyes (tweede helft vijftiende eeuw). Ze zijn over beide zijbeuken geslagen met een steunpijler boven de zijbeukpijlers. Foto auteur.

heen geprojecteerd zijn geweest, met een steunpijler halverwege, boven de zijbeukpijlers. Dit was in feite het gebruikelijke systeem bij een vijfbeukige opzet (afbeelding 17).⁷⁹ Cornelis besloot kennelijk om de lichtbogen in te korten tot één zijbeuk. De lichtboogstoelen zouden daardoor op de gordelbogen van de tweede zijbeuk komen te rusten, die daar niet op berekend waren. Om ze de vereiste zwaarte te kunnen geven moesten de zijbeukscheibogen versmald worden (afbeelding 16, onder), waardoor ze niet meer goed aansloten op de aanzetten bij het transept (afbeelding 18).

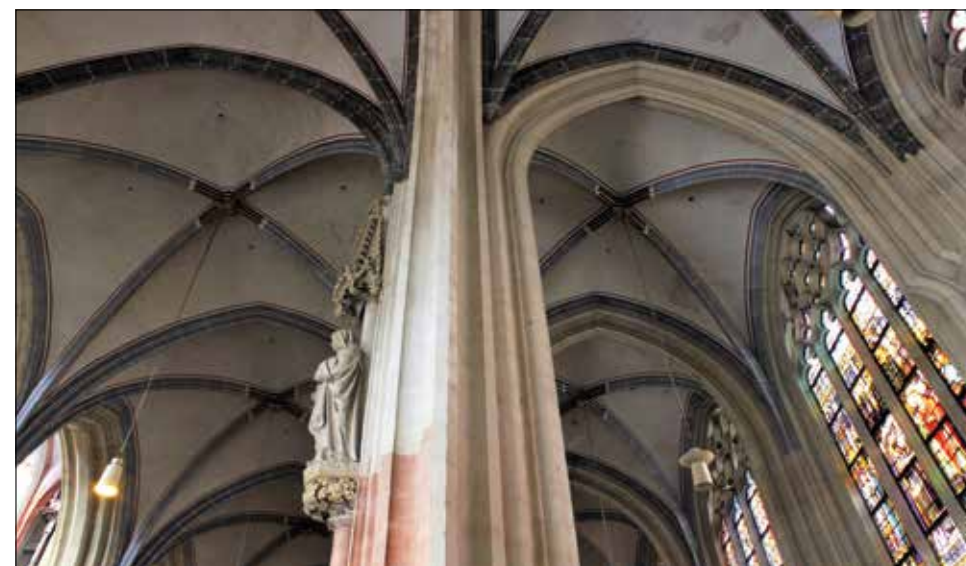
De reden voor deze wijziging is onduidelijk. Leek het Cornelis een constructieve verbetering? Was het een esthetische beslissing om het ritme van de lichtbogen van het koor voort te zetten langs het schip? Of liep hij hiermee vooruit op de problemen met de tot het buurkapittel van Sint-Salvator behorende Heilig-Kruiskapel, die de uitbouw van het schip aan de zuidzijde in de weg stond?⁸⁰ Hoe het ook zij, hij kopieerde het hele systeem in feite rechtstreeks uit Den Bosch, waar het voor het eerst lijkt te zijn ontstaan langs het koor toen daar de kapeltussenmuren werden weggebroken. Bij het schip was het vervolgens vanaf het begin toegepast (afbeelding 19).⁸¹

Stadswerkmeester

De Utrechtse stadsraad had ongetwijfeld geen zeggenschap gehad in de benoeming van Cornelis de Wael tot loidsmeester van de Dom, maar maakte wel gebruik van zijn diensten. Al in 1476/77 kreeg een 'Meister Cornelis', mogelijk Cornelis de Wael, van stadswege een halve taak wijn uitgekeerd, wat zou kunnen betekenen dat hij enige werkzaamheden voor de stad had verricht.⁸² Op 17 november 1478 besloot de raad 'meyster Cornelys van Maestricht' aan te stellen als stadswerkmeester. Daarvoor zou hij, met ingang van het lopende boekjaar en zolang de raad het goed vond,

18 Transeptpijler op de grens van de twee zuidelijke zijbeuken van de Dom in Utrecht vanuit het zuidwesten: door de planwijziging sluit de versmalde (en na 1674 dichtgezette) scheiboog links niet goed aan op de pijler: een van de profielribben verdwijnt in het gewelf. Foto auteur.

19 Noordelijke schipzijbeuken van de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch. De gordelbogen over de buitenste zijbeuk (rechts) zijn zwaarder uitgevoerd dan die over de binnenste zijbeuk (links) om de luchtboogstoelen te kunnen dragen. Foto auteur.

jaarlijks op Maria-Lichtmis honderd pond ontvangen (omgerekend twintig rijns gulden current), en daarnaast een pond voor elke gewerkte dag. Verder mocht hij desgewenst de stedelijke kovens voor hoge dienaars dragen.⁸³ De volgende dag aanvaardde Cornelis de aanstelling en voorwaarden.

‘Meister Cornelis, werckmeister in den Doem’ ontving in 1479 voor het eerst zijn bezoldiging van honderd pond, alsmede zijn kovens als overste dienaar.⁸⁴ Bovendien werd hem tweemaal per jaar in dezelfde hoedanigheid een taak wijn uitgekeerd. Cornelis blijkt bij zijn aanstelling in het lopende jaar onder meer al aan een nieuwe sluis in de Vaartsche Rijn bij Vreeswijk te hebben gewerkt.⁸⁵ Maar van daggeld is niets in de rekeningen terug te vinden, zodat de aard en omvang van zijn verdere werkzaamheden voor de stad onduidelijk blijven.

Lang heeft Cornelis niet van zijn stedelijke wedde mogen genieten. Wellicht was het uitbreken van de Stichtse Oorlog in 1481 een reden voor de raad om op personeelskosten te besparen. In februari 1482 kreeg hij zijn jaarsalaris voor het laatst uitbetaald.⁸⁶ De oorlog drukte op de stadsfinanciën en de raad leende geld van vele particulieren, onder wie Cornelis de Wael.⁸⁷ Maar ook toen de vrede was weergekeerd, kreeg hij zijn stedelijke functie niet terug. Hij bleef voorlopig wel een van de lagere dienaars van de stad, en als zodanig nam hij tot 1489 of 1490 nog steeds tweemaal per jaar een taak wijn in ontvangst.

Stichtse Oorlog

De Stichtse Oorlog brak uit toen aanhangers van de anti-Bourgondische partij in opstand kwamen tegen de politiek van bisschop David van Bourgondië, een halfbroer van Karel de Stoute en onecht kind van Filips de Goede. Filips had in 1455 de benoeming van David bij de paus doorgedrukt ten koste van de door de Utrechtse kapittels verkozen anti-Bourgondische kandidaat Gijsbert van Brederode, die we eerder tegenkwamen als proost van Sint-Servaas. Na de dood van de machtige hertog Karel de Stoute in 1477 nam het verzet van de stad tegen bisschop David toe. In 1481 werd hij verjaagd en werd de negentienjarige Engelbert, broer van de hertog van Kleef, als ruwaard aangesteld. Davids oom Maximiliaan, aartshertog van Oostenrijk en de latere keizer, moest er uiteindelijk aan te pas komen om orde op zaken te stellen. Hij trok met een groot leger naar Utrecht en sloeg op 23 juni 1483 het beleg rond de stad. Op 31 augustus gaf zij zich gewonnen, waarop de positie van bisschop David werd hersteld.

Of Cornelis de Wael aanvankelijk nu wel of geen bescherming van Bourgondië had genoten, tijdens de Stichtse Oorlog bleek hij juist de tegenpartij aan te hangen. Als straf confisqueerde aartshertog Maximiliaan tijdens het beleg van Utrecht het huis van Cornelis in Den Bosch inclusief huisraad, en schonk het aan zijn dienaar Coenraet van den Hage wegens zijn verdiensten gedurende het beleg.⁸⁸ Het huis werd op dat moment bewoond door Willem Steenwech, die het kon blijven huren. Op 14 november 1485, toen de politieke omstandigheden het blijkbaar toelieten, droeg Coenraet van den Hage het huis weer over aan Cornelis de Wael, die het dezelfde dag nog doorverkocht aan een kanunnik van Sint-Marie in Utrecht.⁸⁹ Of Cornelis actief bij de opstand in Utrecht betrokken was geweest, is niet bekend. Het enige wat we weten van zijn activiteiten in die jaren is dat hij en kanunnik Adriaen van Naeldwijck in 1483/84 met een grote opdracht van het Domkapittel buiten de stad waren.⁹⁰

De Stichtse Oorlog kreeg jaren later nog een vervolg. Tijdens zijn bewind als ruwaard had Engelbert van Kleef de stad geld geleend voor de financiering van de krijgshandelingen.

Omdat zij de leningen niet terugbetaalde, trok de hertog van Kleef in juli 1499 op tegen de toenmalige bisschop Frederik van Baden en de stad Utrecht. Gezien de aanwezigheid van ridders gaf het Domkapittel aan kanunnik Adriaen van Naeldwijck en loodsmeester Cornelis de Wael de opdracht om de kerkschatten van de Dom in veiligheid te brengen, waarvoor zij elk zes rijns gulden current ontvingen.⁹¹ De stad besloot ondertussen om zesduizend enkelgulden te verzamelen voor de beslissende expeditie tegen de Kleefsen. Om de eerste termijn te dekken, ging de raad ertoe over de stadswaag te verpachten.⁹² Het was 'meyster Cornelis die Wael' die haar op 6 september pachtte voor maar liefst 1300 enkelgulden (1800 rijns gulden current).⁹³ Cornelis moet een vermogend maar ook ondernemend man zijn geweest! Toen hij echter ook nog aangeslagen werd voor de andere termijnen, moest de raad hem onder druk zetten om hem aan zijn verplichtingen te laten voldoen.⁹⁴ Inmiddels was de stedelijke expeditie succesvol gebleken, want op 16 september 1499 werd er vrede gesloten tussen de bisschop en de hertog van Kleef.

Huizen in Utrecht

Het maatschappelijke succes van Cornelis de Wael kan ook uit zijn Utrechtse huizenbezit worden afgeleid. Niet ontmoedigd door de inbeslagname van zijn huis in Den Bosch, verwierf 'magister Cornelius steenhouwer' kort na afloop van de Stichtse Oorlog drie aaneengesloten percelen aan de westzijde van de Ambachtstraat, die hij pachtte van het kapittel van Sint-Jan en waarvan er één bestond uit een tuin. Maar daar bleef het niet bij. Vanaf 1485/86 blijkt 'magister Cornelius lapicida [=stenhouwer]' voor acht Hollandse plakken per jaar een huis aan de Kromme Nieuwegracht van hetzelfde kapittel te pachten. In de daaropvolgende jaren kreeg hij ook de twee tussenliggende huizen in handen, waaronder voor tweeënkwart lood zilver per jaar het voormalige ambachtshuis van Sint-Jan op de hoek van de Ambachtstraat en de Kromme Nieuwegracht.⁹⁵ Hij nam het over van steenhouwer Jacob Gillisz., waarschijnlijk de eerdergenoemde voorman van de Domloods, en deelde het met stratenmaker Aernt Spronck. Rond de eeuwwisseling bezat Cornelis zo een aaneengesloten reeks van zes percelen in een nette buurt. Dat we hier met zekerheid te maken hebben met de loodsmeester wordt na diens dood duidelijk, als alle percelen, voorheen van 'magister Cornelius in die loedze', op naam van Claes van Zijll blijken te staan.⁹⁶ In zijn testament had Cornelis vastgelegd dat zijn dochter Heylwig en haar man Claes van Zijll zijn onroerend goed zouden erven.

Het is de vraag of Cornelis de huizen van het Janskapittel pachtte om er zelf in te trekken. Blijkens zijn testament bewoonde hij op het eind van zijn leven in ieder geval een huis binnen de Domimmunitet. Ging het daarbij misschien om het claustrale huis ter plaatse van het huidige Achter Sint-Pieter 6? Dit huis had een erf dat zich uitstrekte tot aan de Jansdam, op een steenworp afstand van zijn bezittingen aan de Ambachtstraat en Kromme Nieuwegracht. Na Cornelis' dood was er een eeuwigdurende rente van twee oude schilden op het huis gevestigd ten behoeve van een lamp boven zijn graf, die door hemzelf gesticht was.⁹⁷ Weliswaar moesten de claustrale huizen officieel in bezit blijven van kanunniken van de Dom, maar sommigen van hen verhuurden hun huis aan een medekanunnik of een ander lid van de Domgemeenschap.⁹⁸ Was dat hier het geval? Het huis aan Achter Sint-Pieter was tot 1503 in bezit geweest van Domkanunnik Jan van Renesse, die het toen verkocht aan zijn collega Gerrit Zoudenbalch.⁹⁹ Het werd blijkens de verkoopakte op dat moment bewoond door een kanunnik van Sint-Jan, zodat het onduidelijk blijft of dit het huis was waarin Cornelis de Wael kort voor zijn dood woonde. Hoe dan ook, een prestigieus woonadres binnen de immunitet zal Cornelis ongetwijfeld extra aanzien hebben gegeven. Zijn huizen aan de Ambachtstraat en Kromme Nieuwegracht zal hij in dat geval hebben verhuurd.

20 Reliekbuste van Sint-Servaas in de schatkamer van de Sint-Servaasbasiliek, nieuw gemaakt na vernieling in 1579. Foto auteur.

Reliekbuste

Wat valt er te zeggen over Cornelis' overige werkzaamheden tijdens zijn ambtsperiode in Utrecht? De loodsmeester zal een vaardig beeldhouwer zijn geweest, maar aanwijzingen dat hij als zodanig werkzaam was zijn er nauwelijks. De figuurlijke bouwsculptuur aan het schip van de Dom werd uitbesteed aan beeldhouwers van buiten de loods.¹⁰⁰ Voor het grote Mariabeeld aan de binnenzijde van het hoofdportaal kocht Cornelis in 1499/1500 weliswaar een groot stuk Avendersteen van de Domfabriek, maar hij liet het beeld door een ander vervaardigen.¹⁰¹ Slechts enkele door hem eigenhandig gehouwen epitafen worden in de fabrieksrekeningen vermeld. Tijdens de afbraak van het romaanse schip van de Dom werden de bisschoppelijke resten uit hun graven gelicht en overgebracht naar de gotische kooromgang, waar Cornelis in 1482/83 wapens en grafschriften op de nieuwe tombes aanbracht.¹⁰² Ook maakte hij het epitaaf voor de in 1487 overleden blinde organist Jan, die in de kruisgang van de Dom werd bijgezet.¹⁰³

Intrigerend is de volgende kwestie. Gwijde van Brimeu, de eerdergenoemde gouverneur van Luik na de inname door Karel de Stoute, legde een bijzondere verering aan de dag voor de relieken van de heilige Lambertus, patroonheilige van de Luikse kathedraal. In 1472 schonk hij het kathedraalkapittel dertig mark zilver voor de vervaardiging van een reliekbuste voor de schedel van Lambertus naar voorbeeld van die van de heilige Servaas in Maastricht.¹⁰⁴ Bij zijn dood in 1477 was er nog niets van het plan terechtgekomen, maar jaren later pakte het kapittel het idee weer op. Rond 25 januari 1487 arriveerde in Luik een bode uit Utrecht ('Traiecto inferior') die een model van de buste kwam brengen, blijkbaar gemaakt door een zekere 'magister

21 Interieur van de Sacramentskapel van de Sint-Janskathedraal in 's-Hertogenbosch, de voormalige kapel van de Lieve-Vrouwebroederschap. Foto auteur.

Cornelius'.¹⁰⁵ Kardinaal Giuliano della Rovere, de latere paus Julius II, schonk een aflat aan de gelovigen die zouden bijdragen aan de verwezenlijking van de reliekhouders. Hoewel er verschillende schenkingen gedaan werden, ging het project opnieuw niet door. Uiteindelijk werd de buste gerealiseerd naar een nieuw ontwerp dankzij een gift van bisschop Everhard van der Marck en voltooid in 1512.¹⁰⁶

Wie was deze meester Cornelis te Utrecht? Poncelet dacht aan Cornelis van Maastricht, oud-werkmeester van de Luikse kathedraal, die naar Maastricht zou zijn teruggekeerd, maar Colman achtte dat onmogelijk aangezien Traiectum inferius niet naar Maastricht kan verwijzen.¹⁰⁷ Nu duidelijk is dat Cornelis ondertussen in Utrecht werkzaam was, is de vraag weer actueel. Waarom werd de opdracht in Utrecht verstrekt, terwijl er voldoende vaardige beeldhouwers in Luik en omstreken te vinden waren? Het zal om een vermaard ambachtsman gegaan zijn of iemand met een speciale band met het kapittel. Zolang er geen andere kandidaat wordt gevonden maakt Cornelis de Wael een kans.¹⁰⁸ Kan het zelfs nog om een oude opdracht uit de tijd van Brimeu gegaan zijn?

Inspectie Den Bosch

Aan werkmeesters werd regelmatig gevraagd om elders bouwwerkzaamheden te inspecteren, zoals Cornelis de Wael in eerste instantie in Luik had gedaan.¹⁰⁹ Er is nog één inspectie van Cornelis bekend. In 1478, kort na zijn vertrek als loodsmeeester, begon in Den Bosch de bouw

van de nieuwe broederschapskapel naar ontwerp van zijn opvolger Alard Duhamel (afbeelding 21). Deze liet het werk deels over aan de appelleerder, zijn zwager Jan Heyns, om elders opdrachten te kunnen aannemen. Nadat in 1485 de werkmeesters Herman de Waghemakere de Oude uit Antwerpen en Anton Keldermans uit Mechelen de bouwplaats al hadden geïnspecteerd, stuurde de Lieve-Vrouwebroederschap in 1488 een bode naar Utrecht om 'meester Cornelis, meester van den wercke aldaar' naar Den Bosch te halen om de half voltooide kapel op te meten en met Jan Heyns te overleggen over de verdere bouw. Cornelis kwam op 23 oktober naar de stad en bezag het werk in aanwezigheid van Alard Duhamel en anderen, waarna de maaltijd werd genuttigd in herberg De Kop aan de Markt.¹¹⁰ Cornelis kreeg zes rijns gulden betaald voor loon en onkosten. In 1489/90 leverde Jan Heyns een nieuw deelontwerp voor de kapel, aangezien Alard met zijn ontwerp tekeningen uit Den Bosch vertrokken was.¹¹¹

Elisabethgasthuis

Buiten zijn aanstellingen bij de Domfabriek en de stad Utrecht om, en naast zijn inspectiewerk, zal Cornelis weleens andere opdrachten voor kerkelijke instanties of particulieren hebben uitgevoerd. De regelmatige aankoop door hem van overtollig materiaal van de Dom zou kunnen duiden op werkzaamheden elders, al kan het ook zijn dat hij het materiaal verder verhandelde. Zo kocht hij in 1480/81 in totaal tweeënzeventig voet Munstersteen en achtenveertig voet en nog drie stukken Bentheimer steen voor in totaal ruim achtentwintig rijns gulden current.¹¹²

Van mogelijke opdrachten is echter niets bekend. Was hij misschien betrokken bij de bouw van het Elisabethgasthuis aan het Vredenburg? Het werd in 1491 officieel gesticht door de eerdergenoemde Evert Zoudenbalch voor onbemiddelde wezen.¹¹³ In het nu verdwenen gasthuiscomplex was een dubbele wenteltrap met twee spillen aanwezig, precies volgens het model van die in het koor van de Sint-Jacobskerk in Luik (afbeelding 22).¹¹⁴ Een dergelijke trap bood gelegenheid aan twee personen om tegelijk naar boven en naar beneden te gaan zonder elkaar tegen het lijf te lopen, maar was waarschijnlijk toch vooral een architectonische curiositeit. De trap in Luik dateert in eerste aanleg vermoedelijk uit 1418-1436 en zal in dat geval zeker aan Cornelis bekend zijn geweest (afbeelding 23).¹¹⁵ Zoals gezegd ontwierp hij dergelijke dubbele trappen mogelijk ook in de westelijke traptorens van de Dom.¹¹⁶ Dubbele wenteltrappen waren in de middeleeuwen niet echt uitzonderlijk, maar op één eventueel exemplaar uit de veertiende eeuw in Parijs na, waren de trappen in Luik en Utrecht voor zover bekend de enige voorbeelden met twee spillen.¹¹⁷ De trap uit het Elisabethgasthuis kan daarom wellicht worden toegeschreven aan Cornelis de Wael.

Haarlem

Op zijn oude dag – hij zal zo'n zestig jaar zijn geweest – werd Cornelis de Wael naast zijn werkzaamheden in Utrecht nog benoemd tot werkmeester van de Sint-Bavo in Haarlem. In het laatste decennium van de vijftiende eeuw was het transept van die kerk voltooid, inclusief de bakstenen onderbouw van de geplande vieringtoren. Het vieringgewelf was in 1499-1500 geslagen.¹¹⁸ Kennelijk werd Cornelis speciaal aangetrokken om de constructie van de grote stenen toren midden op de kerk te leiden.

Wanneer hij precies werd aangesteld is niet duidelijk, maar in 1501/02 kreeg hij volgens de bewaard gebleven kladrekeningen als 'meester Cornelis van die loets [te Utrecht], onse kercken wercman' een vat hop toegestuurd.¹¹⁹ Datzelfde boekjaar werd de meeste steen voor de toren vanuit Brabant en Bentheim aangevoerd en kwam de eerste torengeliding al grotendeels tot stand. In maart 1502 werd blijkbaar het gewelf in deze geliding aanbesteed en in de loop van dat jaar kwamen de eerste omgang en de klokkenstoel boven op de eerste geliding gereed.¹²⁰

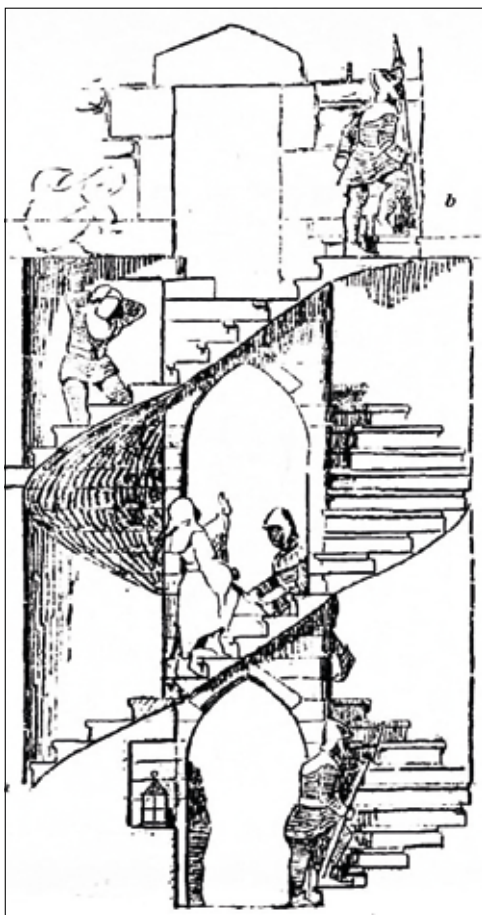

22 Opgang van één van de trappen van de dubbele trap in het voormalige Elisabethgasthuis in Utrecht, vlak voor de ontmanteling in 1965. De tweede opgang bevindt zich links in de doorgang. RCE, objectnummer 84.582.

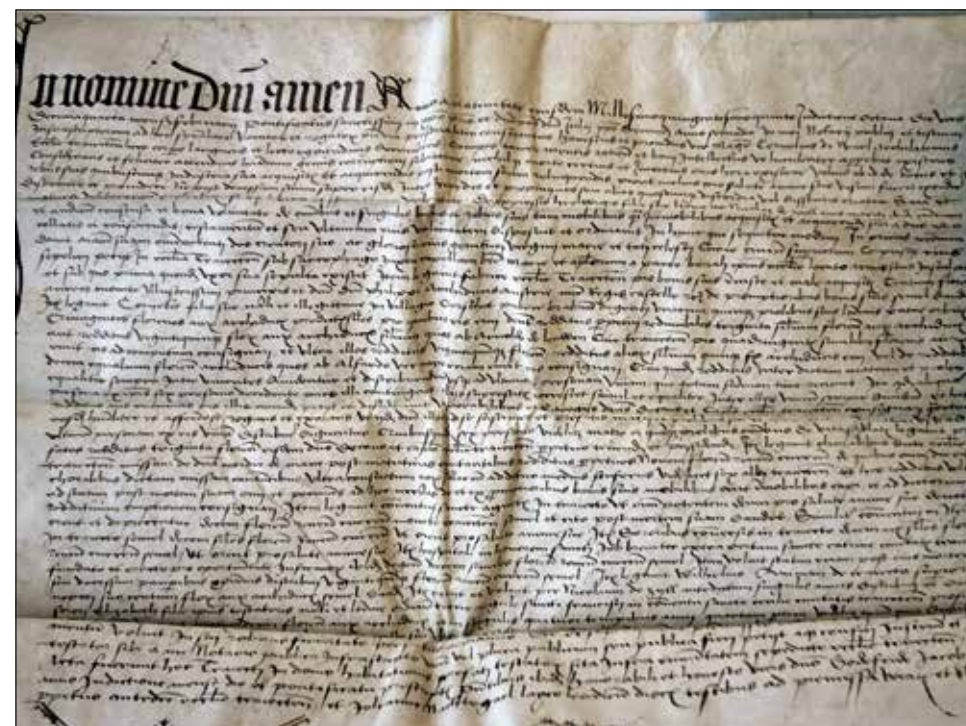
Cornelis de Wael maakte waarschijnlijk een nieuw ontwerp voor de vieringtoren of althans voor de hogere geledingen. In 1502/03 vervaardigde Claes Mennertz namelijk twee kopieën van het ontwerp, één voor op het stadhuis en één voor in de kerk. Daarnaast schijnt Dirc Tybouts een werkmodel van hout te hebben gebouwd.¹²¹ Anton Keldermans bezocht dat jaar de bouwplaats op uitnodiging van de kerkmeesters, kennelijk omdat Cornelis niet bereid of in staat was te komen. De door Cornelis gemaakte steenhouwersmallen moesten dan ook in Utrecht worden opgehaald.¹²²

In Haarlem voegde Cornelis de Wael zich naar het systeem dat in de vijftiende eeuw in Holland in zwang gekomen was, waarbij de werkmeester zich bijna niet meer op de bouwplaats liet zien en de uitvoering volledig overliet aan de appelleerder. Op 10 mei 1503 reisde 'meester Cornelis van Uittrecht, onse meester van dit werck' dan toch met enkele knechten per koets via Leiden naar Haarlem. Hij verbleef er vier dagen om het werk te inspecteren en was tevreden over wat hij aantrof. Samen met de heren van het gerecht en de kerkmeesters werden verschillende maaltijden genuttigd en het gezelschap maakte op kosten van de kerk zelfs een boottochtje op zee. Voor zijn reiskosten kreeg Cornelis twee Filipsgulden betaald en als drinkgeld vijf Filipsgulden.¹²³

Het lijkt aannemelijk dat Cornelis de Wael tot zijn dood in 1505 werkmeester in Haarlem bleef, al wordt hij niet meer in de kladrekeningen vermeld. Hij werd dat jaar opgevolgd door Anton Keldermans, wiens contract van 1 juni

23 Doorsnede van de dubbele trap van de Sint-Jacobskerk in Luik. Schets uit Paul Jaspar, 'A propos de l'escalier du chœur de l'église Saint-Jacques de Liège', *Chronique archéologique du Pays de Liège*, 17 (1926), 83-85.

24 Gedeelte van het testament van Cornelis de Wael. Foto auteur.

bewaard gebleven is.¹²⁴ Wellicht golden vergelijkbare voorwaarden voor Cornelis. Keldermans kreeg een jaarsalaris van achttien rijns gulden en moest eenmaal per jaar naar Haarlem komen om de appelleerder te onderwijzen en de steenhouwersmallen te leveren. Hij kreeg twee schellingen groot per dag voor de dagen dat hij in Haarlem was en hetzelfde bedrag voor zijn reisdagen. Zo nodig konden de kerkmeesters hem voor dezelfde bedragen ook tussendoor laten komen. Onder leiding van Anton Keldermans werd waarschijnlijk nog tot 1508 aan de vieringtoren gewerkt maar vermoedelijk bleef hij onvoltooid.¹²⁵ Ondertussen was namelijk gebleken dat de oostelijke vieringpijlers het gewicht niet konden dragen. Er zat niets anders op: vanaf 1514 werd de stenen toren afgebroken en vervangen door een lichter exemplaar van hout naar een nieuw ontwerp.¹²⁶

Dood en nalatenschap

Naast al zijn professionele activiteiten liet Cornelis de Wael niet na goed te zorgen voor het zielenheil van hemzelf en zijn vrouw Gertruyt. Bovendien vergaarde hij voldoende kapitaal om zijn nabestaanden in zijn testament ruimhartig te kunnen bedenken. Gertruyt stierf op 10 december 1496 en werd in de Dom begraven. Voor het houden van haar memorie schonk Cornelis het Domkapittel acht morgen grond in Achttienhoven die hij kennelijk in bezit had.¹²⁷ Cornelis was al in 1495 hertrouwd met ene Katrijn, weduwe van Jacob Semmen.¹²⁸ Zij overleefde Cornelis, maar komt niet voor in zijn testament.

Op 14 februari 1505 maakte 'magister Cornelius de Wael, archilatomus ecclesie Traiectensis' zijn testament op.¹²⁹ Hij wenste begraven te worden in het graf waarin zijn eerste vrouw bijgezet was,

onder de zerk met zijn wapens die eerder ter sprake kwam. Het graf lag dicht bij de kapel van Onze-Lieve-Vrouw en de Apostelen, die op de begane grond van de noordoostelijke schipkapel gesitueerd en onder zijn leiding tot stand gekomen was.¹³⁰ Op het altaar van die kapel had Cornelis kort tevoren een dagelijkse mis gesticht. Waarschijnlijk voor de financiering daarvan had hij het Domkapittel nog eens een flinke hoeveelheid grond in Odijk geschonken.¹³¹ Het betreft een van de zeldzame stichtingen in de Dom die niet aan geestelijken of aan hen verwante edellieden te danken waren. Voor de misviering liet de loodsmeeester in zijn testament een volledige uitrusting na: een gedrukt missaal, een complete set paramenten, een beschilderd houten paxtafeltje, enkele altaardoeken, twee koperen kandelaars en een fraaie, verguld zilveren kelk. Sindsdien stond de kapel bekend als Meester Corneliskapel of Loodsmeesterskapel.¹³²

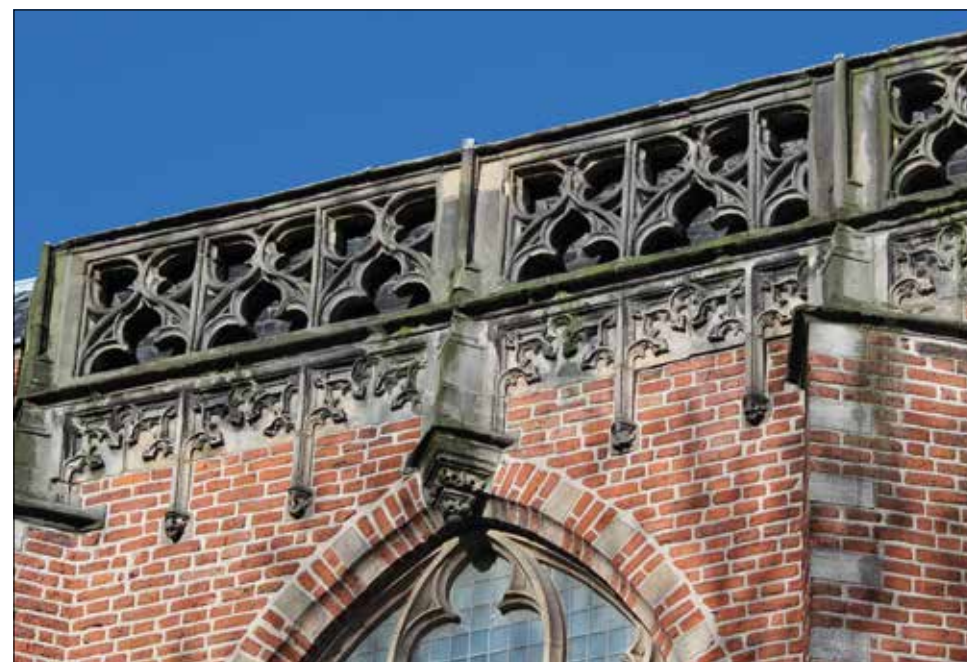
Al veel eerder, in 1490/91, had Cornelis onder meer vierhonderdvijftig Vechtstenen plus een hoeveelheid kalk gekocht van de Domfabriek om een grafkelder voor zijn vrouw te laten metselen.¹³³ Daaruit ontstaat de indruk dat Cornelis een vooruitziende blik had en erop uit was geweest op tijd een mooie plek voor het graf te reserveren, mede met het oog op de te stichten mis die de kans op een goede plaats in het hiernamaals zou vergroten. Hoewel formeel iedere gelovige uit het bisdom de Dom als laatste rustplaats kon kiezen, was dit in de praktijk vrijwel alleen weggelegd voor doorgaans aan de Dom verbonden geestelijken en hun naaste verwanten. De voorname, voor Cornelis en Gertruyt uitgekozen plek in de Dom lijkt de bijzondere maatschappelijke status van de loodsmeeester te onderstrepen.¹³⁴

In zijn testament vermaakte Cornelis honderd gouden Filipsgulden aan de Domfabriek en stortte hij nog eens een kapitaal van honderdzestig Filipsgulden in de fabriekskas, enerzijds voor een jaarlijkse uitkering van negen rijns gulden current aan de koralen van de Dom voor het zingen van de dagelijkse Onze-Lieve-Vrouwemis, en anderzijds voor een jaarlijkse uitkering van één rijns gulden current aan de gezellen van de bouwloods opdat ze voor zijn zielenheil zouden bidden.¹³⁵ Hij bedacht vier kloosters en gasthuizen met elk tien rijns gulden current, schonk twee rijns gulden current aan de Kalandebroederschap, vijftientig rijns gulden current aan de armen en zes rijns gulden current aan zijn dienstmeid. Hij liet verder honderd Filipsgulden na aan zijn neef Willem uit Maastricht.

Cornelis had drie dochters als erfgenamen. Zijn onwettige dochter Cornelia woonde als weduwe met haar vijf wettige kinderen in Oirschot.¹³⁶ Voor hen kocht hij een lijfrente van vijf honderd Filipsgulden. Zijn onwettige dochter Elisabeth, non in het Ceciliaklooster in Utrecht, schonk hij een jaarlijkse uitkering van veertien Filipsgulden uit zijn vermogen.¹³⁷ Ten slotte had hij een wettige, nog kinderloze dochter Heylwig, die getrouwd was met Claes Jansz. van Zijll, telg uit een vooraanstaande familie in Utrecht.¹³⁸ Samen erfden zij, na aftrek van de genoemde legaten, Cornelis' roerende en onroerende goederen. Hiertoe behoorden, zoals we hebben gezien, zijn huizen aan de Ambachtstraat en Kromme Nieuwegracht.

Op 20 februari 1505, zes dagen nadat hij zijn testament had opgemaakt, stierf Cornelis, mogelijk zo'n vijfenzestig jaar oud.¹³⁹ Op 6 maart 1506 besloot de Utrechtse raad om zijn erfgenamen de verschuldigde bieraccijns kwijt te schelden wegens de bijzondere verdiensten van 'wijlen meyster Cornelis die Wael' voor de stad.¹⁴⁰ In 1507/08 werd de doodschuld van 'Meester Cornelis die Wael' uit Utrecht aan de Lieve-Vrouwebroederschap in Den Bosch vereffend.¹⁴¹ De lijfrente van dertig Filipsgulden per jaar voor zijn dochter Cornelia werd door de executeurs van zijn testament tot 1559/60 aan haar uitgekeerd.¹⁴²

De dag na Cornelis' dood beval bisschop Frederik van Baden beeldhouwer Gerrit Splintersz., die getrouwd was met de dochter van een van zijn secretarissen, het Domkapittel aan als nieuwe loodsmeeester.¹⁴³ Gerrit had een paar jaar tevoren aan het Heilig Graf in de Dom gewerkt.¹⁴⁴ Het kapittel gaf echter in 1507 uiteindelijk de voorkeur aan steenhouwer Alard van

25 Balustrade op de Andreaskapel van de Jacobikerk in Utrecht (foto auteur)

Lexweerd, die al sinds 1491 als voorman van de loods aan de Domfabriek verbonden was geweest.¹⁴⁵ Al die jaren was hij verantwoordelijk geweest voor de uitvoering van de plannen van Cornelis. Te oordelen naar het maaswerk in het grote westvenster van het schip, mogelijk naar zijn ontwerp tot stand gekomen en bekend van een tekening van Herman Saftleven, was hij een navolger van Cornelis de Wael.

Toeschrijvingen

In het verleden zijn verscheidene bouwwerken waarvan de ontwerper niet bekend is, op grond van stijlvergelijking in verband gebracht met Cornelis de Wael of zijn omgeving. In Utrecht kwam in 1492 de Andreaskapel aan de Jacobikerk tot stand, waarvan de balustrade door Th. Haakma Wagenaar aan Cornelis werd toegeschreven. In 1498 werd de bouw van het Onze-Lieve-Vrouwekoor van die kerk aanbesteed. Twee van de oorspronkelijke traceringen zijn zichtbaar op een tekening van Saenredam en verraden volgens Haakma Wagenaar de stijl van Cornelis de Wael.¹⁴⁶ Hieraan zou nog de verdwenen tracering in de westgevel van de Pieterskerk toe te voegen zijn, bekend van tekeningen van Saenredam en Saftleven, die duidelijke overeenkomsten met andere traceringen van Cornelis vertoont.

Buiten Utrecht zijn de onderling sterk verwante transeptgevels van de Hooglandse Kerk in Leiden en de Grote Kerk in Goes volgens M.D. Ozinga verwant aan de architectuur van het Domschip.¹⁴⁷ R. Meischke tipte Cornelis de Wael daarnaast als ontwerper van de zuidelijke transeptgevel van de Nieuwe Kerk in Amsterdam, zoals afgebeeld op een schilderij dat mogelijk een niet uitgevoerde ontwerp weergeeft.¹⁴⁸

Dan zijn er nog de torens die naar het voorbeeld van de Domtoren lijken te zijn ontworpen. Meischke zag in Cornelis de Wael 'zonder twijfel' de architect van de kerktoeren in Wijk bij

Duurstede, maar deze mening is terecht bestreden. De architectuur van de Cuneratoren in Rhenen is volgens Ozinga verwant aan die van het Domschip, en volgens Meischke mogelijk ontworpen door Cornelis de Wael. F. Westra noemt Cornelis ten slotte als mogelijke kandidaat voor het ontwerp van de Martinitoren in Groningen.¹⁴⁹ In alle genoemde gevallen ontbreken concrete aanwijzingen die de toeschrijvingen zouden kunnen ondersteunen.

Besluit

Uit de voorgaande beschrijving van leven en werk van Cornelis de Wael komt het beeld naar voren van een succesvol werkmeester die leiding gegeven heeft aan de bouw van enkele van de voornaamste kerkgebouwen in de Nederlanden. Hij mag beschouwd worden als de meest vooraanstaande architect van zijn tijd in een gebied ingeklemd tussen de door de prefab bouwpraktijk gekenmerkte streken in het westen en de Brabantse bouwtraditie in het zuiden, beide destijds beheerst door de families Keldermans en De Waghmakers, en de Rijnlandse school in het oosten. Maar zoals zijn werkzaamheden in Haarlem aantonen, wist hij ook in het westen door te dringen.

Het lot is het oeuvre van Cornelis de Wael niet bepaald gunstig gezind geweest: van de besproken bouwwerken is de koningskapel in Maastricht in 1806 op een fragment na gesloopt, de kathedraal van Luik vanaf 1794 volledig ten prooi gevallen aan de woede van de Luikse bevolking, het maaswerk in de Sint-Janskerk in Den Bosch in de achttiende eeuw verwijderd, het schip van de Dom in 1674 vrijwel geheel ingestort tijdens een storm en de vieringtoren in Haarlem nog voor voltooiing afgebroken wegens de te hoge belasting van de dragende pijlers. Het is daarom moeilijk een waardeoordeel te vellen over Cornelis de Wael als architect.

Eerdere auteurs waren over het algemeen niet erg te spreken over zijn architectuur zoals die volgens oude afbeeldingen belichaamd was in het schip van de Dom. Zo schreef E.H. Ter Kuile: 'Aan het grotendeels verdwenen schip kon Cornelis de Wael zijn zin voor fantastische laat-flamboyante vormen uitvieren. [...] Een woekering van details vertoonde zich aan verschillende onderdelen. Het geheel werd gekenmerkt door een zekere weekheid en zucht naar het schilderachtige, die min of meer herinnert aan vele gelijktijdige werken van het Mechelse werkmeestersgeslacht der Keldermansen. [...] Helaas is van al die meer bekoorlijke dan sterke architectuur zoo goed als niets overgebleven.' Ozinga vond 'zowel de vertrouwde met de Brabants-Hollandse kerkarchitectuur als het verschijnen van waarlijk flamboyante detail-vormen opvallend' en beschouwde het interieur van de twee bewaard gebleven kapellen 'van belang als een te onzent zeldzaam staal van door overrijpheid willekeurig wordende late Gothiek.' Haakma Wagenaar vergeleek Cornelis de Wael met zijn voorganger Jacob van der Borch en noemde zijn vormen 'schilderachtig maar architectonisch bepaald van veel mindere kwaliteit', en hij kwam tot de conclusie: 'het is de echte gothiek niet meer.'¹⁵⁰

Het is het oordeel van generaties die de klassieke gotiek als hoogste ideaal zagen. Haakma Wagenaar zette Cornelis de Wael bovendien weg als een slecht constructeur. Het schip van de Dom zou onvoltooid zijn gebleven vanwege technische problemen, veroorzaakt door de verbreding van het schip met extra zijbeuken.¹⁵¹ Die mening lijkt voorbarig, en bovendien was Haakma Wagenaar zich er niet van bewust dat de verbreding al onder Jacob van der Borch voorzien moet zijn geweest.¹⁵² De oorzaak van de instorting van het schip moet niet zozeer in een gebrekkige constructie worden gezocht, maar eerder in de onvoltooidheid en de uitzonderlijke weersomstandigheden in 1674.¹⁵³ De constructieve problemen met de vieringtoren in Haarlem waren ontstaan doordat in een eerder stadium de oostelijke vieringpijlers niet uit één stuk waren opgemetseld.¹⁵⁴ Een geniaal, baanbrekend architect was Cornelis de Wael misschien niet. Maar zeker is dat zijn maaswerkpatronen een persoonlijke stijl verraden.

Archieven

AETL	Archives de l'État à Liège
AEVL	Archives de l'évêché de Liège
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum
HUA	Het Utrechts Archief
NHA	Noord-Hollands Archief
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
RHCL	Regionaal Historisch Centrum Limburg
SAH	Stadsarchief 's-Hertogenbosch

Literatuur

Handschrift

Buchelius, Monumenta ► A. Buchelius, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae urbis atque agri inventa* (HUA, bibliotheek XXVII L 1).

Bronnenpublicaties

Van Asch van Wijck 1850 ► A.M.C. van Asch van Wijck (uitg.), *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht*, deel 1, Utrecht 1850.

Doppler 1933-35 ► *Verzameling van charters en bescheiden betreffende het Vrije Rijkskapittel van Sint Servaas te Maastricht, bijeengebracht en in regestvorm uitgegeven door Dr. P. Doppler*, deel 2: 1461-1795, Maastricht 1933-35.

Koreman 1968 ► 'De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399/1400, medegedeeld door J. Koreman', in: *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 82 (1968), 59-206.

De Ram 1847 ► 'Opusculs de Mathieu Herbenus, concernant les antiquités de Maestricht; publiés par M. le chanoine de Ram,' in: *Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire, ou Recueil de ses bulletins*, tome XII, Bruxelles 1847, 4-44.

Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76 ► N.B. Tenhaeff en W. Jappe Alberts (uitg.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van de[n] Dom te Utrecht, Tweede deel*, 3 stukken, Rijks Geschiedkundige Publicatiën 88, 129 en 155, 's-Gravenhage 1946-76.

Visscher 1842 ► L.G. Visscher, 'Manuaal der Conventualen van St. Caecilia binnen Utrecht,' *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht*, 1842, 397-419.

Literatuur

Binding 1993 ► G. Binding, *Baubetrieb im Mittelalter*, Darmstadt 1993.

Boekwilt e.a. 2010 ► H. Boekwilt, R. Glaudemans en W. Hagemans, *De Sint-Janskathedraal van 's-Hertogenbosch, geschiedenis van de bouw*, Alphen aan de Maas 2010.

Colman 1966 ► P. Colman, *L'orfèvrerie religieuse liégeoise du XVe siècle à la Révolution*, tome I, Liège 1966.

Van Doesburg 2012 ► P. van Doesburg, 'Woekeren met de ruimte. Nieuw licht op de middeleeuwse plannen voor zuidwaartse voltooiing van het Domschip te Utrecht', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 133-141.

Van Doesburg 2014 ► P. van Doesburg, 'De bouwgeschiedenis van het transept en het schip van de Utrechtse Dom. Een nieuwe methode voor reconstructie op basis van de bouwtekeningen', *Bulletin KNOB* 113 (2014), 188-208.

Van Doesburg 2015 ► P. van Doesburg, 'De musicerende engelen van Henrick Bontmaker. De latei uit de Dom in het Centraal Museum geïdentificeerd', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 88 (2015), 16-20.

Van der Eerden 2008 ► P.C. van der Eerden, 'Een vorstelijke toren', in: P.C. van Eerden en M.A. van der Eerden-Vonk (red.), *De Wijkse toren. Geschiedenis van de toren van de Grote Kerk in Wijk bij Duurstede (1486-2008)*, Hilversum 2008, 11-56.

Glaudemans 2016 ► R. Glaudemans, *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Zwolle 2016 (tijdens de redactie van dit artikel nog in voorbereiding).

De Groot 2011 ► A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal* (diss. UvA 2006), Utrecht 2011.

Haakma Wagenaar 1978-80 ► T. Haakma Wagenaar, *Cursus Kennisoverdracht Dom*, Utrecht 1978-80 (machineschrift).

Haakma Wagenaar 1975/76 ► T. Haakma Wagenaar, 'Geschiedenis van de bouw en restauratie van de Jacobikerk', in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, jaarverslag 4 (1975/76), 44-64.

Haakma Wagenaar 1986 ► T. Haakma Wagenaar, 'Bouwhistorische begeleiding. Domkerk', in: *Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, jaarverslag 7 (1982/1983/1984), Utrecht 1986, 101-145.

Hackeng 2006 ► R.A.W.J. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (diss. UvA), Maastricht 2006.

Den Hartog 2015 ► E. den Hartog, *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom. Een andere kijk op de bouwgeschiedenis*, Zwolle 2015

Haslinghuis en Peeters 1965 ► E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965.

Hurx 2012 ► M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden (1350-1530)* (diss. Delft 2010), Nijmegen 2012.

Itersen 1964 ► W. van Itersen, 'De Cuneratoren te Rhenen', in: *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"*, 1964, 25-44.

De Kam e.a. 2014 ► R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. De trots van de stad*, Utrecht 2014.

Ter Kuile 1941 ➤ E.H. ter Kuile, *De dom van Utrecht*, Maastricht 1941.

Ter Kuile 1948 ➤ E.H. ter Kuile, 'De architectuur,' in: S.J. Fockema Andreae, E.H. ter Kuile en M.D. Ozinga, *Duizend jaar bouwen in Nederland*, deel 1: De bouwkunst van de middeleeuwen, Amsterdam 1948, 133-365.

Marchandisse 2005 ➤ A. Marchandisse, 'La cathédrale gothique Saint-Lambert à Liège: apport des sources écrites', in: B. Van den Bossche (red.), *La cathédrale gothique Saint-Lambert à Liège, une église et son contexte*, Liège 2005.

Meischke 1988 ➤ R. Meischke, *De gothische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988.

Mekking 1992 ➤ A.J.J. Mekking, *Het spel met toren en kapel. Bouwen pro en contra Bourgondië van Groningen tot Maastricht*, Zutphen 1992.

Mielke 1993 ➤ F. Mielke, *Handbuch der Treppenkunde*, Hannover 1993.

Muller 1890 ➤ S. Muller, *Over claustraliteit, bijdrage tot de geschiedenis van den grondeigendom in de middeleeuwsche steden*, Amsterdam 1890.

Muller 1906 ➤ S. Muller, *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906.

Ozinga 1953 ➤ M.D. Ozinga en R. Meischke, *De gothische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953.

Paravicini 1975 ➤ W. Paravicini, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschicht unter Karl dem Kühnen* (diss. Mannheim 1970), Bonn 1975.

Peeters 1985 ➤ C.J.A.C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, Zeist 1985.

Pietersma 1991 ➤ A. Pietersma, 'De stichting van het St. Elisabethsgasthuis' in: A. Pietersma en L.L.M. Smit (red.), *Burgerwezen van Utrecht. 500 jaar stichting van Evert Zoudenbalch*, Utrecht 1991, p. 18-28.

Poncelet 1934 ➤ E. Poncelet, 'Les Architectes de la Cathédrale Saint-Lambert de Liège', *Chronique archéologique du Pays de Liège*, 25 (1934), 4-38.

Poncelet 1935 ➤ E. Poncelet, 'Les auteurs du buste-reliquaire de Saint Lambert', *Leodium, Publication périodique de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège*, 28 (1935), 3-20.

Prins-Schimmel 2002 ➤ M. Prins-Schimmel, 'De geschiedenis van de torens die op de Grote of Sint-Bavokerk stonden en aan de huidige vieringtorens voorafgingen', in: K. Emmens e.a., *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk, geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002, 23-63.

Van Riemsdijk 1882 ➤ T.H.F. van Riemsdijk, *Geschiedenis van de kerspelkerk van St. Jacob te Utrecht*, Leiden 1882.

De Stuers 1881 ➤ V. de Stuers, *Het Groot Auditorium, voormalige kapittelzaal van den Dom te Utrecht*, Haarlem 1881.

Timmers 1980 ➤ J.J.M. Timmers, *De kunst van het Maasland*, deel II: De Gotiek en de Renaissance, Assen 1980.

Vink 2002 ➤ E. Vink, 'De vieringtoren in de Haarlemse bronnen', in: K. Emmens e.a., *De toren van de Grote of Sint-Bavokerk, geschiedenis en restauratie*, Haarlem 2002, 64-102.

De Vries 1994 ➤ D.J. de Vries, *Bouwen in de late middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (diss. Leiden), Utrecht 1994.

Vroom 1981 ➤ W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (diss. UvA), Maarssen 1981.

Weissman 1915 ➤ A.W. Weissman, 'Gegevens omtrent Bouw en Inrichting van de Sint Bavokerk te Haarlem', *Oud-Holland. Nieuwe Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlandsche Kunst, Letterkunde, Nijverheid, enz.* 33 (1915), 65-80.

Westra 2009 ➤ F. Westra, *Martinatoren*, Groningen 2009.

Noten

- In dit artikel hanteer ik de in de middeleeuwen gangbare term 'werkmeester' (magister operis) voor de functie die in het moderne taalgebruik vaak met 'bouwmeester' wordt aangeduid; in het geval van Utrecht en Den Bosch hanteer ik de daar gebruikte term 'loodsmeester' (in Utrecht was overigens vooral de term 'archilatomus' gangbaar).
- Peeters 1985, 36-39, 394.
- Voor het onderzoek heb ik het voor deze periode goed bewaarde archief van het kathedraalkapittel in Luik geraadpleegd, dat verspreid is over de Archives de l'État en de Archives de l'évêché in die stad. In Het Utrechts Archief zijn onder meer het *Raads dagelijks boek* en de stedelijke kameraarsrekeningen, alsmede de kapittelarchieven van de Dom en van Sint-Jan geraadpleegd. Ter controle en aanvulling van in de literatuur vermelde feiten heb ik daarnaast archieven in Den Bosch en Haarlem bezocht. Rechtshistoricus Martin de Bruijn bracht mij op het spoor van het huizenbezit van Cornelis de Wael in Utrecht, de argumenten voor een eventuele Utrechtse afkomst van Cornelis dank ik aan architectuurhistoricus Arie de Groot. Eerder heb ik de bouwgeschiedenis van het transept en het sinds eeuwen verdwenen schip van de Dom, waarbij Cornelis de Wael als loodsmeester betrokken was, aangescherpt (Van Doesburg 2014). Aan Cornelis van Maastricht, werkmeester te Luik, zijn in het verleden enkele alinea's gewijd door Édouard Poncelet (Poncelet 1934, 24-25). Ik dank verder Monique Dickhaut, Christian Dury, Michel Erkens, Ronald Glaudemans, Peter Haars, Frans Kipp, Fred Schouten, Casper Staal en Wim Vroom voor hun hulp en adviezen bij het schrijven van dit artikel.
- Peeters 1985, 38.
- Meischke 1988, 48 noemt verschillende betekenissen van de term, waaronder het oneigenlijke 'leider van het werk'. Uit het feit dat de titel bij Cornelis de Wael zowel in Den Bosch als in Utrecht ook altijd werd gebruikt in notariële akten waar de functie van werkmeester geen rol speelde, mag worden opgemaakt dat hij inderdaad een theoretische opleiding had genoten.
- De Groot 2011, 132, 297. De auteur beschouwt dit gegeven zelf als een versterking van Peeters' hypothese.
- BHIC, 1232 Lieve-Vrouwebroederschap, 124, f. 389v.

- HUA, 701 Stadsbestuur, 13-11, f. 102r, resp. HUA, 701 Stadsbestuur, 626-11, f. 48r.
- 'Magister Cornelius de Traiecto, magister operis sancti Servacii Traiectensis et beate Marie in Buscoducis', AETL, Fabrique Saint-Lambert, B 12, 1472/73, Sabbato post Invocavit et Gregori.
- Vriendelijke mededeling van Ronald Glaudemans.
- Thans staat de kapel bekend als Sacramentskapel.
- Er vonden in deze tijd geen grootschalige bouwwerkzaamheden aan andere bouwwerken in Den Bosch plaats.
- HUA, 701 Stadsbestuur, 626-12, f. 97v; Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 340.
- De naam De Wael zal oorspronkelijk gebruikt zijn door mensen afkomstig uit het Franstalige deel van de Nederlanden (ongeveer het huidige Wallonië), maar hij ging op latere generaties over, die daarmee weinig meer met de Franstalige Nederlanden te maken hadden.
- Utrecht werd in Luik steevast 'Traiectum inferius' genoemd.
- 'Item apud Johannem vitrificem de Traiecto, frater magistri Corneli, centum et duo pecias lapidis de Gonsel [...] (AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 18, 1474/75, Sabbato post octavam Sacramenti). Uit het testament van Cornelis de Wael blijkt dat hij ook een neef (oomzegger) Willem Lui-man [?] van Maastricht had, naast zijn dochters het enige familielid aan wie hij iets naliet.
- Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 564, 590, 623 en 649.
- Koreman 1968, 155-189 passim. Maar zoals gezegd was de naam De Wael vrij gangbaar. Zo was er aan de Dom in Utrecht van 1461 tot 1471 een steenhouwer Jan de Wael werkzaam, die bezwaarlijk directe familie van Cornelis geweest kan zijn: zijn vader heette immers Frederik, en hij had wel een broer die Jan heette, maar die was dus glasmaker in Maastricht.
- Buchelius, *Monumenta*, f. 19v resp. f. 121r.
- HUA, Verzameling Van Buchel-Booth, 172, p. 763. In zijn opsomming van familieleden komt echter geen Cornelis of Frederik voor. Zie ook De Groot 2011, 132.
- Hurx 2012, 211-213; zie ook Meischke 1988, 54.
- De steenhouwers in de kerkelijke bouwloodsen stelden in 1459 in Regensburg een bovenregionale verordening op waar een groot aantal bouwloodsen zich aan committeerden en waarin onder meer regels voor de opleiding tot steenhouwer of werkmeester werden vastgelegd. Naar men aanneemt was deze verordening vooral een weerslag van de gevestigde praktijk (Binding 1993, 291-293).
- Matthaeus Herbenus (1451-1538) maakte in 1485 een beschrijving van de monumenten in Maastricht, *De Traiecto instaurato*, met een vervolg in 1520; beide teksten zijn uitgegeven door De Ram 1847.
- Oorkonde van 10 december 1463 in Doppler 1933-35, 10 nr. 609.
- Hackeng 2006, 30. Dit strookt goed met Herbenus, die in 1485 schreef: 'Capella appendix, quae Regia vulgo vocatur, [...] ante hunc quinquennium [...] consecrata [est]' ('De aangebouwde kapel die gewoonlijk de koninklijke genoemd wordt, [...] is vijf jaar geleden [...] gewijd', De Ram 1847, 20).
- Herbenus in 1520: 'Circiter ea tempora inchoatus est ambitus ecclesiae [...] ex candido lapide et testudine. [...] Opus hoc partim confectum impendio Leonardi Wolandi claustrarii, sed cum impensae superarent ejus facultates, intermissum aliquandiu est, donec ministerio dominorum canonicorum perficeretur.' ('Rond die tijd [het bouwbegin van de koningskapel] is de kruisgang van de kerk begonnen [...] uit witte steen en met gewelf. [...] Dit werk werd gedeeltelijk afgemaakt op kosten van kanunnik Leonardus Wolandus, maar omdat de kosten zijn mogelijkheden te boven gingen, werd het tijdelijk onderbroken, totdat het dankzij het bestuur van de heren kanunniken werd voltooid.' De Ram 1847, 26). In 1485 had Herbenus geschreven: '[...] ambitus magna impensa ex fundamentis coeptus est innovari, lapideaque testudine operiri' ('Men is begonnen de kruisgang tegen hoge kosten vanaf de fundamente te vernieuwen en met een stenen gewelf te bedekken.' De Ram 1847, 20), zodat de kruisgang toen nog niet voltooid zal zijn geweest. Het feit dat alleen in de oostarm stergewelven voorkomen wijst misschien op de genoemde bouwpauze.
- Herbenus in 1485: 'Porticus illa excisis lapidibus exornata, qua ex via Twee Bergensi patet introitus, his decem annis est consummata' ('Dat met gebeeldhouwde stenen versierde portaal, dat vanuit de Tweebergenstraat toegankelijk is, is de afgelopen tien jaar voltooid.' De Ram 1847, 20). Het portaal is door P.J.H. Cuypers sterk gerestaureerd.
- De Vries 1994, 362. De klokkenstoel werd waarschijnlijk gebouwd voorafgaand aan de omringende klokkengeleding.
- Herbenus in 1485: 'Campanile parochialis ecclesiae B. Johannis opus perpulchrum aetate mea consummatum est' ('De klokkentoren van de parochiekerk van Sint-Jan is als een zeer fraai werk in mijn tijd voltooid.' De Ram 1847, 21).
- Den Hartog 2015, 215-219 stelt voor de tracering in Utrecht een datering na 1500 voor. In dat geval zou het touwvenster van Cornelis de Wael zelf kunnen zijn.
- Mekking 1992, 30-36. Terwijl de door de Utrechtse Domtoren beïnvloedde kerktorens overal elders als een machtsymbool van bisschop David van Bourgondië zouden hebben gediend, zou het symbool hier door Gijsbrecht, die het bij de Utrechtse bisschopsbenoeming van 1455 had moeten afleggen tegen David van Bourgondië, juist 'gekaapt' zijn als een statement tégen Bourgondië. Beide proosten resideerden overigens in Utrecht en lieten zich waarschijnlijk niet vaak in Maastricht zien.
- 'Meester Cornelis die Wael ende Gertruyt uxor' betaalden dat jaar het intredegeld van twee pond aan de broederschap (BHIC, 1232 Lieve-Vrouwebroederschap, 119, f. 330r). De woonplaats is niet vermeld, wat doorgaans betekent dat het nieuwe lid woonachtig was in Den Bosch. De rekeningen van de broederschap lopen jaarlijks vanaf de zaterdag voor 24 juni.
- SAH, Bossche protocollen, 1239, f. 22r; zie ook Peeters 1985, 38. Het huis stond ter plaatse van het huidige nummer 12-14.
- BHIC, 1232 Lieve-Vrouwebroederschap, 119, f. 293r; zie ook Peeters 1985, 36; Boekwijt e.a. 2010, 124-125; Glaudemans 2016.
- Zie voor de bouwvolgorde Boekwijt e.a. 2010, 125, 130 en Glaudemans 2016 (in voorbereiding). Met dank aan de auteur voor de inzage in zijn manuscript.
- De twee aanieme tekeningen, de ene in een verzamelbundel in het fonds manuscripten van de Raad van Adel in België, inv.nr. 30, f. 113 (momenteel ondergebracht in de bibliotheek van Buitenlandse Zaken in Brussel), de andere in het *Livre généalogique de la*

- descente de la très noble et ancienne famille de Longin* van Ambroise Floris de Meghem uit 1690 (Koninklijke Bibliotheek van België, ms. III 713, p. 103), lijken een gemeenschappelijk voorbeeld te hebben gehad. De tekening van Beerstraten uit circa 1665 van de zuidgevel van de Sint-Jan wordt bewaard in het Rijksmuseum (RP-T-1965-316). De huidige venstertracering is in 1884 ontworpen door L.C. Hezenmans.
- 37 De huidige venstertracering is in 1858 ontworpen door N.J. Kamperdijk en strookt slechts ten dele met Saenredam.
- 38 Peeters 1985, 394 wees al op de overeenkomst in stijl van deze blindtracering met het noordelijke transeptvenster van de Dom en citeerde de mening van Haakma Wagenaar, die niet aarzelde de tracering aan Cornelis de Wael toe te schrijven.
- 39 Nadat bijvoorbeeld de zuidelijke schipkapellen van de Dom in Utrecht in de zomer van 1507 overwelfd waren, werd in november aan de blindtraceringen gewerkt (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 3, 16). In sommige gevallen zijn dergelijke blindtraceringen na voltooiing van een bouwdeel niet meer tot stand gekomen.
- 40 Vaak gespeld Groetboy of een andere variant.
- 41 Koreman 1968, 161-189 passim. Gezien de zeldzaamheid van de naam Groetbode ligt een familierelatie hier meer voor de hand dan in het geval van Cornelis de Wael.
- 42 AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 7, f. 7r. Poncelet 1934, 23 noemt ten onrechte 1455 als jaar van aanstelling.
- 43 In 1459/60 werkte Jan Groetbode bijvoorbeeld 274 dagen op de bouwplaats en verdiende hij in totaal 1569 pond (omgerekend ruim vijfenzeftig rijns gulden). Een loonverdeling in een vast jaarsalaris en loon voor de gewerkte dagen waren vrijwel overal de gebruikelijke vorm van salariëring voor een werkmeester. 1 griffon = 10½ pond; 24 pond = 1 gouden rijns gulden.
- 44 Althans, halverwege oktober werden zij voor het laatst betaald (AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 16, 1464/65, Sabbato post Festum beati Dyonisii).
- 45 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 612 (loonlijsten).
- 46 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 614 (loonlijsten). Anderen die rond deze tijd al dan niet tijdelijk in Utrecht kwamen werken, zoals Hendrik Godfriedsz., Jan Moyaen en Tielman van Tongeren, kunnen ook uit het Luikse afkomstig zijn geweest, al waren zij niet verbonden aan de kathedraalfabriek. In 1469 vinden we bovendien Jan en Boudewijn uit Luik als opperlieden vermeld.
- 47 Was dit om politieke redenen? In december 1472 en januari 1473 werd hij wel betaald voor bij elkaar omgerekend zo'n twee maanden werk buiten loondienst (AETL, Fabrique Saint-Lambert, B 12, 1472/73, Sabbato post Concepcionem Marie resp. Sabbato post Conversionem Pauli).
- 48 'Item Dionisius [...] eundo versus Traiectum et redeundo post magistrum Cornelium lapididam [...]' (AETL, Fabrique Saint-Lambert, B 12, 1472/73, Sabbato post Esto Mihi), resp. 'Item fuit demandatus magister Cornelius de Traiecto, magister operis sancti Servacii Traiectensis et beate Marie in Buscoducis, et visitavit omnia opera ecclesie Leodiensis facienda et necessaria, presentibus dominis meis, scilicet dominum Alexandrum de Seravio, magistrum fabrice pro tunc, dominum de Marka, archidiaconum Hannonie, magistrum Godemillum de Eldris, scholasticum, magistrum Theodericum de Zantis et dominum Wilhelmum de Libermey, dominis et canonicis, ac eciam domino Johanni Digma, provisorii, Arnoldo de Vico, domino Johanni de Weert et Johanni Groitboy etc.' (AETL, Fabrique Saint-Lambert, B 12, 1472/73, Sabbato post Invocavit et Gregorii).
- 49 'Item magistro Cornelio pro waghenschot et ad findendum una cum adduccione de Busciduco ad Traiectum, de Traiecto ad Leodium, simul [...] 45 libre. / Item eidem magistro Cornelio pro suis diebus spacio sex dierum cum equo et expensis, simul [...] 36 libre.' (AETL, Fabrique Saint-Lambert, B 12, 1472/73, Sabbato Vigilia Penthecostes).
- 50 Poncelet 1934, 25 noemt ten onrechte 1472 als jaar van Cornelis' aanstelling.
- 51 Zie Hurx 2012, 217-220 over de werkverdeling tussen werkmeester en appelleerder.
- 52 Samenvattingen van aanstellingscontracten werden normaal gesproken opgetekend in de zogenaamde Stock de la fabrique, AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 7.
- 53 AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B 12, 1472/73 resp. B I 18, 1473/74. Het boekjaar liep vanaf september.
- 54 Niet alle gebruikte termen zijn echter duidelijk. Er werd onder meer betaald 'pro magistro Cornelio pro duabus parvis ferris ad faciendum suas formulas', 'magistro Cornelio pro passerem et duobus parvis malleis', 'pro pluribus instrumentis pro magistro Cornelio, pro una parva sec [...] et duobis formiis cum uno ferro appellato plen' en voor 'unum fasciculum parvarum cordarum pro magistro operis ad liniandum'.
- 55 Poncelet 1934, 25. Timmers 1980, 21 en in zijn navolging Peeters 1985, 38 geven een onjuiste lezing van Poncelet.
- 56 Dit blijkt onder meer uit zijn (eerste) testament van 10 februari 1471, gepubliceerd in Paravicini 1975, 574-582.
- 57 Dat jaar kreeg hij zijn bonus niet uitbetaald, misschien was hij te weinig aanwezig geweest.
- 58 Zie voor de overkoepelende verantwoordelijkheid van de werkmeester Hurx 2012, 43-46.
- 59 De fabrieksuitgaven van 1468/69 tot en met 1471/72 zijn niet bewaard gebleven, maar die van 1472/73 beginnen met werk door timmerlui en dakdekkers 'super basis wulturis' of 'supra volturas claustris'. De volgende alinea's zijn gebaseerd op een analyse van de Luikse fabrieksrekeningen.
- 60 AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 18, 1474/75, Sabbato post octavam Sacramenti; Sabbato post Barnabe et Viti; AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 18, 1475/76, Sabbato post Servacii et Cantate (steenleveranties). In december 1476 werden vijf man betaald 'ad ponendum lapides sub tecto in cenobio' (AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 19, 1476/77, Sabbato post Nicholai en Sabbato post Lucie).
- 61 AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 19, 1477/78, Sabbato post Circonsicionem Domini.
- 62 AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 19, 1477/78, Sabbato post Bernardi. Het oostkoor was gewijd in 1250, zodat het gewelf van kort voor die tijd gedateerd zal hebben (Marchandisse 2005, 25).
- 63 Poncelet 1934, 25.
- 64 Timmers 1980, 21 suggereert ten onrechte dat het koor eerder niet was overwelfd. Zie verder Poncelet 1934, 25-27. Een 'Johannes

de Traiecto' (mogelijk Jan Groetbode) was van april 1479 tot oktober 1481 weer van de partij, maar nu op een lage plaats op de loonlijst.

- 65 In de buurt van de sacristie (De Groot 2011, 301).
- 66 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 530. Het beheer van de Dommfabriek lag in handen van het domkapittel, maar de bisschop bezat enkele rechten, zoals het benoemen, samen met het kapittel, van de fabrieksmeester (Vroom 1981, 250). Blijkbaar werd hij ook betrokken bij het aanstellen van de nieuwe loodsmeester.
- 67 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 538. Jacob van der Borch had een jaarloon van omgerekend bijna 49½ rijns gulden current genoten.
- 68 Over Godijn van Dormael zie Poncelet 1934, 14-16 en De Kam e.a. 2014, 175-178; over Willem van Boelre en het 'lijnen spel' tussen de drie genoemde steden zie Peeters 1985, 36 en 42. Of Willem van Boelre loodsmeester was van de Sint-Jan is overigens lang niet zeker.
- 69 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 537.
- 70 'Item gegeven om wagenschot [...] een tafell mit 2 scragen aff te maken dair die meister in die loeds op te betrecken pleecht [...]' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 535).
- 71 'Item dedi magistro Cornelio, archilatomo nostro, ex curialitate ex eo quod equitavit tot Namen ex Maestricht pro lapidibus emendis, ac aciam in causa lignorum pro diligencia sua [...] 2 florenos renenses 12 stuver' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 549). Als deze reis samenviel met een bezoek aan Luik, wat wel aannemelijk is, zal het hebben plaatsgevonden in mei, het enige bezoek dat viel in het boekjaar 1477/78 van de Dom.
- 72 De levering door Marten Bogge van 'perpeyn van blauwen Namen steyn', waarschijnlijk voor de afdekking van de lichtbeukmuren, is verantwoord in de fabrieksrekeningen (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 1, 546).
- 73 Zie ook Van Doesburg 2014.
- 74 Cornelis' opvolger Alard van Lexweerd paste de pinakels later ook toe aan de lichtbeuk van het schip; de pinakels aan het zuidtransept zijn bij de restauratie Kamperdijk in de negentiende eeuw vervangen door wimbergen.
- 75 Of deze kapel al langer deelmaakte van de bouwplannen of onder Cornelis de Wael is bedacht, is niet vast te stellen (zie De Kam e.a. 2014, 207-209).
- 76 Zie over deze ontwikkeling Meischke 1988, 68-69 en 75-76 en vooral Hurx 2012, 305-347 e.a.
- 77 Meischke 1988, 88-89 en De Kam e.a. 2014, 201 stelden ten onrechte dat de toepassing van Brabantse steen tijdens de bouw van het schip een hoge vlucht nam. Het idee lijkt afkomstig van Muller 1906, 8. Zie ook Van Doesburg 2014, 202-203.
- 78 Zie ook Peeters 1985, 394.
- 79 Zie onder meer de Dom van Keulen en de Dom van Xanten. Het ontwerp van Jacob van der Borch onderscheidde zich echter van deze en andere voorbeelden door de zware scheibogen tussen de zijbeuken.
- 80 Met het gewijzigde systeem konden de luchtbogen ook worden aangebracht als de zuidzijde niet geheel volgens plan zou worden uitgebouwd. Zie over deze problematiek Van Doesburg 2012.
- 81 Mij zijn geen andere, oudere voorbeelden van dit systeem bekend. Vergelijkbare gevallen zijn ontstaan door het later uitbreken van kapelmuren of door negentiende-eeuwse toevoeging van oorspronkelijk niet voorziene luchtbogen. De noordoostelijke traveeën van het schip in Den Bosch kwamen mogelijk al vanaf circa 1420 volgens dit systeem tot stand (Boekwijt e.a. 2010, 104-107; Glaudemans 2016).
- 82 HUA, 701 Stadsbestuur, 626-10, f. 22r. Een Utrechtse taak is vierenhalve liter. De rekening over 1477/78 is niet bewaard gebleven zodat over dat jaar geen bijzonderheden kunnen worden achterhaald.
- 83 'Die raide out ende nywe hebben meyster Cornelys van Maestricht aengenomen voer onser stadt, generail werckmeyster van allen tymmeringen ende wercken onser stadt, ende hij zel jaerlycx hebben voer zijne pensie vander zelve onser stadt hondert pont aen gelde payments onser stadt vors., ende want hij der stadt in den verleden jaer aen der Vaert aen der nywer spoyen ende anders truweijken gedyent gehadt heeft, zoe zel hij daervoer ende voer zulken dyenst, als hij noch doen zall, tusschen dit ende Lichtmisse naistkomende, hebben hondert pont, dat is te weten, dat zijn yerste termijn der betalinge der pensien voers. wezen ende ingaen zel te Lichtmisse naistkomende, ende zel zoe voert jaerlycx dueren van Lichtmisse te Lichtmissen, ende daertoe zel hij hebben voer zijn dachgelt, als hij inder stadt werke is, een pont sdaichs payments onser stadt, ende ghelieft hem zoe zal hij mede onser stadt covelen dragen mit onser stadt hoghe dyenres, ende dit zel dueren tot goetduncken van onsen raide out ende nywe, ende hyrop zel hij zijnen eedt doen als gewoenliken is' (HUA, 701 Stadsbestuur, 13-11, f. 102r). Het is de enige aanstelling van Cornelis waarvan de voorwaarden zijn overgeleverd. De positie van werkmeester van de hoofdparochiekerk van een stad werd vaak gecombineerd met die van stadswerkmeester, maar dan was de benoeming een gezamenlijke zaak van kerkmeesters en stadsraad (Hurx 2012, 96).
- 84 HUA, 701 Stadsbestuur, 626-11, f. 48r resp. 63r.
- 85 Hierop heeft vermoedelijk ook de volgende post betrekking: 'Item in de weke van Sacramenti [= mei 1478] gegeven Steven die bode so hij uitgeseint was bij meister Cornelis om herden steen aen die Vaert te hebben, 5 dachuieren, maect 5 pont' (HUA, 701 Stadsbestuur, 626-11, f. 21r).
- 86 HUA, 701 Stadsbestuur, 626-12, f. 75r. In augustus 1481 moest de raad blijkbaar nog overtuigd worden de pensie te betalen: 'Cornelys Foyck uut den ouden raide ende Slinger Taets uut den nywen raide zijn gheschicht om den raide weder bij te brengene van die hondert pont die men meyster Cornelys den meyster in den Doem jaerlycx gegeven heeft tot desen dage toe' (HUA, 701 Stadsbestuur, 13-12, f. 20v).
- 87 In 1481/82 kreeg 'Meester Cornelis de Wael' dertig pond door de stad geleend geld terugbetaald (HUA, 701 Stadsbestuur, 626-12, f. 97v).
- 88 SAH, Bossche protocollen, 1252, f. 534v (9 juli 1483). Als reden voor de confiscatie wordt genoemd 'dat die selve Cornelis haldende

- was die wederpartye ons genedigen heren voirr. [=Maximiliaan] binnen der stat ['s-Hertogenbosch] ende met den van Uuytrecht' (SAH, Bossche protocollen, 1253, f. 145v, 18 oktober 1483). Deze en volgende gegevens zijn eerder behandeld in Peeters 1985, 38.
- 89 SAH, Bossche protocollen, 1255, f. 611r/v.
- 90 'Item dedi domino Adriano de Naeldwijck et magistro Cornelio archilato nostro exeuntibus de iussu capituli nostri civitatem Traiectensem pro expensis per eos factis, simul 79 florenos renenses 7 stuver' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 111).
- 91 'Item dominus Adrianus de Naeldwijck et magister Cornelius archilatomus fuerunt deputati pro custodia cleynodiorum ecclesie nostre propter presenciam rutorum in tuto loco, pro expensis et vino simul 18 stuver' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 530); 'Item de mandato capituli solvi domino Adriano de Naeldwijck et magistro Cornelio archilato pro certis laboribus per eosdem impensis circa custodiam clenodiorum tempore guerrarum ducis Clivensis cuilibet 6 florenos renenses' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 557).
- 92 HUA, 701 Stadsbestuur, 13-16, f. 51v. Een stadswaag werd regelmatig verpacht voor een bepaalde prijs, waarna de pachter kon proberen er winst uit te halen. De stad had er dan in principe verder geen omkijken naar (vriendelijke mededeling van Martin de Bruijn).
- 93 'Bij out raet ende nye [...] is onser stat wage verset ende vercoft ter los meyster Cornelis die Wael om 1300 enkelguldens' (HUA, 701 Stadsbestuur, 13-16, f. 52r); 'Item ontfangen van meyster Cornelis de Waell vanden wage die de stat hem vercoft hadde 1500 biscop Fredericus van Badens gulden [...] maict 1800 rijngulden current, facit 9000 pont' (HUA, 701 Stadsbestuur, 626-27, f. 31). Al eerder, in 1495, blijkt ene Cornelis de Wael met Daniel van der Heyde en Gerrit van Haarlem de stadswaag in Utrecht te hebben beleend (HUA, Verzameling Van Buchel-Booth, 179, p. 1431, vriendelijke mededeling van Arie de Groot).
- 94 De raad besloot op 17 september dat 'meyster Cornelis de Wael [...] ende meer andere onwillige die niet betaelt en hebben totter uytsettinge, 't ghene daer zij op geset zijn, betalen ende hoer ponden linen zellen tusschen dit ende en donredage naistkomende, ende wie niet en betaelden, die zel men hoer ponden toeslaen [...]'. (HUA, 701 Stadsbestuur, 13-16, f. 58v).
- 95 Eerste vermeldingen van de percelen: HUA, 222 Sint-Jan, 162-6, f. 270v (1483/84) en f. 318r (1485/86), 162-7, 1490/91 en 162-8, 1500/01. Het betrof waarschijnlijk de huidige percelen Ambachtstraat 2 tot en met 12 en Kromme Nieuwegegracht 10 en 12. Het ambachts-huis van Sint-Jan, waarnaar de Ambachtstraat is vernoemd, was het huis van waaruit de 'ambachtsman' (de bakker) van het kapittel zijn brooduitdelingen deed (vriendelijke mededeling van Martin de Bruijn).
- 96 HUA, 222 Sint-Jan, 162-8, 1505/06.
- 97 HUA, 216 Domkapittel, 633-11. Een dergelijke stichting werd meestal gedaan door de bewoner van het huis, maar het kwam voor dat iemand een rente op een ander huis vestigde (Muller 1890, 57).
- 98 De Groot 2011, 171-172. In enkele gevallen kwam een claustraal huis toch in bezit van een leek. Hiervan zal echter in dit geval geen sprake zijn, want de bezitters van de claustrale huizen werden opgetekend in de rekeningen van de Kleine Kamer van de Dom en daar vinden we Cornelis de Wael niet vermeld.
- 99 Akte van 20 december 1503 (HUA, 216 Domkapittel, 582-1, f. 55).
- 100 Van Doesburg 2015.
- 101 'Item noch 20 voet steens van Loest daer ic heb off doen maken dat groet Marienbeelt dat achter in de kerck staen sall tusschen die twee doren, den voet 6 stuver, facit 6 florenos renenses' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 515).
- 102 'Item adhuc eidem [magistro Cornelio] de armis et epitaphiis sculptis in tumbis episcoporum etcetera 5 florenos renenses' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 93). Zie ook De Groot 2011, 116.
- 103 'Item dedi magistro Cornelio archilato nostro de epitaphio Johannis organiste in ambitu ecclesie 12 florenos renenses' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 270). Het opschrift luidde: 'Int jaer ons heren MCCCCXXXVII op Sinte Egidius avent sterf blynde Johannes organiste deser kercken'. De locatie van het epitaaf is waarschijnlijk niet meer te achterhalen. De plaats in de kruisgang die Haslinghuis en Peeters 1965, 478 en in navolging van hen De Groot 2011, 299 aangeven, betreft een epitaaf met een andere, sterk verweerde tekst. Opvallend is de zeer hoge vergoeding die Cornelis voor de vervaardiging van het epitaaf ontving.
- 104 Colman 2006, 96. De buste in Maastricht uit 1403 is na vernieling in 1579 nieuw gemaakt en wordt bewaard in de schatkamer van de Sint-Servaasbasiliek.
- 105 'Item venienti de Traiecto inferiore nuncio qui, ex parte magistri Corneli, portavit formam sive figuram capitis sancti Lamberti, et reportavit sibi unam coronam in auro et duos aidants cum dimidio pro vino, facientes 51 libras' (AEVL, Fabrique Saint-Lambert, B I 21, 1486/87, Sabbato post conversionem Pauli).
- 106 Colman 1966, 99-102. De reliëkbuste, toegeschreven aan Hans von Reutlingen, wordt bewaard in de schatkamer van de Sint-Pauluskathedraal in Luik.
- 107 Poncelet 1935, 5; Colman 1966, 96 noot 10.
- 108 Het op verzoek van Colman uitgevoerde onderzoek naar een mogelijke kandidaat leverde niets op (Colman 1966, 97 noot 12). Van een werkmeester mocht worden verwacht dat hij ook inventarisstukken ontwierp (Hurx 2012, 44). Zo ontwierp Cornelis' opvolger in Den Bosch, Alard Duhamel, een monsttrans, uitgevoerd door de Keulse goudsmid Hendrik de Borchgrave (Peeters 1985, 39-40).
- 109 Zie over dergelijke inspecties of 'visitaties' Hurx 2012, 290-296.
- 110 'Item Berntden van Eerde onsen bastenier, den ter ordinantie ende gemeynen overdrage vanden bruederscapen geseynt was tot Utrecht omme alhier te halen meester Cornelis, meester vanden wercke aldair, omme die mate te nemen vanden tymmeragien van onsen choir ende bij sijnen avise te overcomen mit Jannen Heyns,' en 'Item ter selver tijt, ipso die Severini, die voirs. meester Cornelis alhier comen sijnde ende een deele vanden bruederen dair toe genomen vergadert sijnde tot Wouters vander Rullen omme de convencie te makenen mit Jannen Heyns ende sijn gemaict wercke te oversien [...]'. (BHIC, 1232 Lieve-Vrouwbroederschap, 122, f. 128r/v). Zie ook Peeters 1985, 40; Boekwijt e.a. 2010, 152 en 155; Glaudemans 2016. Het opmeten geschiedde mogelijk om het bouwplan te controleren of om de hoeveelheid verwerkt materiaal vast te stellen (zie Hurx 2012, 292-293).
- 111 Peeters, 40; Boekwijt e.a. 2010, 155; Glaudemans 2016. In 1494 vertrok Alard definitief uit Den Bosch om in Leuven aan de slag te

- gaan; Jan Heyns volgde hem op als loodsmeester.
- 112 Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 7-8.
- 113 Pietersma 1991, 20. Het gasthuis was toen in de praktijk al enkele jaren in bedrijf.
- 114 De trap is in 1965 ontmanteld en wordt in gedemonteerde staat bewaard in het depot van de Afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht. Het voornemen bestaat de trap op te bouwen achter Domplein 10 als onderdeel van het bezoekerscentrum Rondon (vriendelijke mededeling van Frans Kipp).
- 115 In de genoemde tijdspanne werd er gewerkt aan de gotische nieuwbouw van de Sint-Jacobskerk, waarvan de koormuren tot aan de vensters waren opgetrokken toen het werk voor bijna tachtig jaar stil kwam te liggen (Timmers 1980, 77).
- 116 Duidelijk bewijs daarvoor is nog niet gevonden. Zie over deze trappen De Kam e.a. 2014, 521, die van hun vroegere bestaan uitgaan volgens het model met twee spillen. De stelling van de auteurs, die overigens de trap in Luik niet vermelden, dat Cornelis de Wael het Elisabethgasthuis heeft gebouwd, wordt voor zover ik kan nagaan niet bevestigd door archiefbronnen; het moet dus bij een toeschrijving blijven.
- 117 Mielke 1993, 170-171. De niet bewaarde Parijse trap bevond zich in de Église des Bernardins en is alleen bekend uit beschrijvingen.
- 118 De aanbesteding van de gewelfribben en de vervaardiging van de sluitstenen vond plaats in 1499 (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 331, f. 23v); het jaar van voltooiing 1500 is vermeld in een opschrift op een boog naast het gewelf. Zie ook Prins-Schimmel 2002, 41-43.
- 119 'Item wy hebben gecoft een vat dicke hops van Jacob Hoefgen voer 32 stuver dat vat en hebbent ghesonnen tUtert an meester Cornelis van die loets, onse kercken wercman' (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 331, f. 23v). In 1499 werd metselaar Pouwels Jansz als 'onze meester' aangeduid, zodat hij wellicht bij afwezigheid van een vaste werkmeester het werk leidde vóór Cornelis' aanstelling.
- 120 Aanbesteding gewelfribben: NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 331, f. 25v. Hurx 2012, 327 betreft deze post ten onrechte op het vieringgewelf. Zie ook Vink 2002, 77-78.
- 121 'Item Claes Mennertz ghegeven van een patroen te maken dat opter stathuis hant ende noch een ander patroen of te setten dat in die kerk hant' (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 332, f. 23r), resp. 'Item Diric Tybautz beeltsnyder ghegeven van een patroen te maken en noch twee patronen te maken daer men nae verken sal midden op die kerc' (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 332, 22v). De twee kopieën van het ontwerp weerspiegelen de gedeelde verantwoordelijkheid van kerk- en stadsbestuur voor de bouw van de Sint-Bavo (Hurx 2012, 96-97).
- 122 'Item ghegeven die meester gheheten Anthonis Kelreman [...], meester van Machelle, van dat hy te Harlem was opt werck ende wy hem by ons hilde op der kercken cost om dat wy tUtert senden an onse meester by raed van die burgermeesters of hy comen soude dan niet, ende heft ons ghecost 7 ryngulden ende 4½ stuver' (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 332, 19v), resp. 'Item Pouwels Jansz. onse maetselaer hebben die kercmeesters ghesent tot die meester tUtrcht [sic] om met hem te spreken van die kerc ende onse borden te halen daer hy nae verken sal' (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 332, 23r).
- 123 'Item meester Cornelis van Uittrecht, onse meester van dit werck, quam te Harlem opten tienden dach van mey ende was op een donnerdach om onse werck te besien, dat hem seer wel behaecte ende wasser vier daghen ende scencten hem met siin derden ende oock die by hem quamen teren als van gherecht ende kercmeesters ende ander goede mannen die hem gheselschap hilden ende voerren met hem op see, verteert die tiit an maelyden twee ryngulden ende an wiin 3 ryngulden ende 8½ stuver, ende daer en boven vertert op see ende an dien Welicghen Berc met spiis die wy voer ons namen ende met waghenuer 33 stuver, ende meester Cornelis ghescent voer siin waghenuer van Uitter te Haerlem ende van Harlem weer tUtrecht Leyden doer te reysen twee Phillipus ryngulden [sic], dat stuck 25 stuver, ende hem ghescent voer siin propiën vijf Phillipus ryngulden, dat stuck 25 stuver, facit al te samen vijftien ryngulden ende 16½ stuver' (NHA, 1561 Kerkvoogdij van de N.-H. Gemeente te Haarlem, 333, f. 22r).
- 124 Gepubliceerd door Weissman 1915, 72-73.
- 125 Vink 2002, 78-79.
- 126 De vaak gehoorde theorie dat met het vrijgekomen bouw materiaal een lantaarn op de toren van de Haarlemse Bakenesserkerk gebouwd zou zijn, blijkt onhoudbaar (Vink 2002, 81).
- 127 Anno domini 1496 obiit domicella Gertrudis, uxor magistri Corneli de Waell, archilato ecclesie Traiectensis, unde dantur 7 libre corporaliter presentibus. Inde socii habebunt 20 solidos et celebrantes eodem die 20 solidos et adhuc pro celebrantibus 5 solidos et decima die cuiuslibet undecim mensium subsequebantur dantur pro celebrantibus 5 solidos. Et post obitum magistri Corneli ministrabantur hec in die obitus sui. Et pro premissis dedit octo iugera sita in Achtienhoven' (HUA, 216 Domkapittel, 400, onder 10 december). Zie ook De Groot 2011, 132 en 297. De inkomsten uit de grond in Achtienhoven vanaf 1497 zijn verantwoord in de rekeningen van de Kleine Kamer van de Dom (HUA, 216 Domkapittel, 633-10, 1496/97 en later).
- 128 'Katrijn Jacob Semmen weduwe', vanaf 1495 'Katrijn meester Cornelis wijf in die loedse' genoemd, huurde vanaf 1487 het huis Kokenberg onder de Gaard, eigendom van de Buurkerk (HUA, 709 Bewaarde archieven II, 47-5). In 1506/07 nam de Domfabriek kalk en bakstenen over van de weduwe van Cornelis (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 715).
- 129 HUA, 216 Domkapittel, 2196. Peeters 1985, 37 geeft een niet geheel juiste lezing van het testament.
- 130 'Corpusque eius sepeliri petiit in ecclesia Traiectensi sub sarcophago iuxta capellam beate Marie et Apostolorum a parte boriale ipsius ecclesie locato armis suis insculpto et sub quo prima quondam uxor sua sepulta existit' (testament). Peeters 1985, 37 situeert het graf en de kapel onjuist in kennelijke navolging van Muller 1906, 7 noot 2. De correcte situering is te danken aan De Groot 2011, 89-90 en 297. Op de verdieping was een andere kapel ingericht. Overigens kwam de meest noordelijke schipzijbeuk pas in 1499 onder kap, lang na de bouw van de grafkelder en de bijzetting van Gertruyt, maar er bestaan aanwijzingen dat de meest oostelijke travee al eerder voltooid was.
- 131 In totaal 18 morgen, 6½ hont en 49 roeden (HUA, 216 Domkapittel, 633-11, 1506/07 en later). Cornelis had de grond mogelijk

- speciaal voor dit doel aangekocht, gezien een fabrieksrekeningpost uit 1505/06: 'Item solvi Hermanno uter Wyck de vinicipio de certis bonis emptis per magistrum Cornelium de Wael a domicello Daniele van Boelre et Beverwerdt spectantibus ad vicariam fundatam per eum in ecclesia nostra 2 florenos renenses' (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 699).
- 132 De kapel werd in 1572 bestemd tot grafkapel van domdeken Jan van de Vecht en sindsdien naar hem genoemd (De Groot 2011, 90).
 - 133 'Item ick [= Cornelis] heb ghehat voer mijner huusvrouwen graft the maken 450 vechtsteen facit 8 stuiver / Item aen calck totten selven graft the metselen 7 stuiver (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 296).
 - 134 Zijn voorganger Jacob van der Borch was, zoals we hebben gezien, op het kerkhof buiten de Dom begraven. Over het begraven in de Dom zie De Groot 2011, 113.
 - 135 Deze bedragen zijn ook terug te vinden in de fabrieksrekeningen (Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 671). Over de Onze-Lieve-Vrouwemis zie De Groot 2011, 187.
 - 136 Cornelia was achtereenvolgens getrouwd met Henrick van der Hamsvoort, Willem Henricks van der Heijden en Henrick Neelen; haar vijf kinderen bij Willem van der Heijden heetten Henrick, Frederick, Katharijn, Willem en Gijsbrecht (<http://members.ziggo.nl/cvadelft/kwartierstaatmoederszijde.htm#p1071837381> en <https://www.genealogieonline.nl/hans-strik/18425.php>, geraadpleegd 27 augustus 2016).
 - 137 Een manuaal uit het Ceciliaklooster vermeldt bovendien: 'Item meister Cornelis van Wael, een onser suster vader ende sijn huesvrou, hebben ons ghegeven toe testamente 35 gouden Davits gulden ende 36 Rodolphus gouden postulaets gulden. Noch gaff hie ons kort voer sijnre doet hondert enkel hartoch Philips gulden. Ende van desen ghelde salmen alle jaer den convente gheven een eerlicke maeltijt goet gebraden, ellicke suster een halve pynt wijns ende een schoen broet. Ende dal satmen altoes doen op sante Franciscus dach off des soendages daer voer off nae' (Visscher 1842, 405).
 - 138 Uit de trouwpartner van Heylwig blijkt opnieuw Cornelis' aanzienlijke maatschappelijke positie. Zowel vader Jan Claesz. (±1514) als zoon Claes Jansz. van Zijll (±1530) zetelden regelmatig in gilde- en stadsbestuur. Claes en Heylwig kregen alsnog twee kinderen, Jan en Cornelis (HUA, Verzameling Van Buchel-Booth, 165, p. 53). Heylwig stierf waarschijnlijk in 1550.
 - 139 'Anno domini 1500 quinto vicesima mensis februarii obiit discretus vir magister Cornelius de Wael ecclesie Traiectensis, unde dantur 7 libre corporaliter presentibus. Inde socii habebunt 20 solidos et pro celebrantibus hec die 20 solidos et adhuc 10 die cuiuslibet mensis 5 solidos pro celebrantibus' (HUA, 216 Domkapittel, 400, onder 20 februari). Zie ook De Groot 2011, 297.
 - 140 'Die raet heeft, duer sonderingen diensten wille die wijlen meyster Cornelis die Wael onser stat voertijts bewesen heeft, belieft dat Cornelis Zem sulke 10 vaten byers als hij meyster Cornelis voirs. bij zijnen live gedaen heeft, den zijnsmeyster Michiel Ram corten zel' (HUA, 701 Stadsbestuur, 13-17, 31r, eerder gedeeltelijk geciteerd door Muller 1906, 9 noot 2).
 - 141 BHIC, 1232 Lieve-Vrouwebroederschap, 124, f. 389v.
 - 142 Peeters 1985, 37.
 - 143 HUA 216 Domkapittel, 15-1-b; gepubliceerd in Van Asch van Wijck 1850, 155 nr. 219.
 - 144 Haslinghuis en Peeters 1965, 359.
 - 145 Eerste vermelding als zodanig bij Tenhaeff en Jappe Alberts 1946-76, stuk 2, 808 (loonlijsten). Alard van Lexweerd werd nog tot en met februari 1507 in de loonlijsten opgevoerd als voorman; pas met ingang van het boekjaar 1407/08 kreeg hij het gebruikelijke jaarlijkse loodsmeestersalaris van 52 peterman. Wel kan hij sinds de dood van Cornelis de Wael al loodsmeestertaken uitgevoerd hebben, want hij kreeg in 1505/06 en 1506/07 betaald voor extra werkzaamheden. Den Hartog 2015, 338 speculeert dat Gerrit Splintersz. aanvankelijk wel de beoogde loodsmeester was, maar dat hij stierf voor hij in functie kon treden.
 - 146 Haakma Wagenaar 1975/76, 57-59. Aanbestedingscontract voor de kapel bij Riemsdijk 1882, 301-302; dat voor het koor bij Riemsdijk 1882, 303-304. De bouw van het koor werd aanbesteed aan Jacob Stampblock, waarbij het kerkbestuur het maaswerk van de vensters zou leveren.
 - 147 Ozinga en Meischke 1953, 26. Ook Meischke 1988, 89 ziet in de Leidse kerk mogelijke invloed van Cornelis de Wael. Het transept in Leiden dateert uit de periode ca. 1470 tot ca. 1490, dat in Goes uit de periode ca. 1470 tot 1506.
 - 148 Meische 1988, 92-93. Volgens hem is de ontwerper vertrouwd geweest met de bouw van stenen gewelven, gezien de balustrade voor de topdriehoek langs en het roosvenster in de top, dat hij vergelijkt met dat in de noordelijke transeptgevel in Den Bosch.
 - 149 Voor Wijk bij Duurstede zie Meischke 1988, 90 en Van der Eerden 2008, 23-26. Meischke baseerde zich op de afbeelding van de voltooide toren op een schilderij dat echter waarschijnlijk geen ontwerp weergeeft. Voor Rhenen zie Ozinga en Meischke 1953, 26 en Meischke 1988, 92. De toren is echter ook aan bijvoorbeeld Clemens van der Goude toegeschreven (Van Iterson 1964, 37-44). Voor Groningen zie Westra 2009, 18.
 - 150 Ter Kuile 1941, 46; Ozinga en Meischke 1953, 26; Haakma Wagenaar 1986, 105; Haakma Wagenaar 1978-1980, 103. Elders schreef Ter Kuile: 'De verfijnd weeke stijl die zich uitte aan de rijk geprofileerde slanke pijlers van het schip, in het triforium, dat speelscher vormen vertoende dan in koor en transept, aan de gevels van het middenschip met hun overwoekering van traceerwerk, was zijn stijl: behaagzuchtig, pronkend en gezocht.' (Ter Kuile 1948, 266). Haslinghuis en Peeters 1965, 344 noemen de stijl van Cornelis de Wael in kennelijke navolging van Ter Kuile 'een weelderig flamboyante Gothiek, met rijk geprofileerde slanke, bundelpijlers, verfijnde weke patronen van traceringen in triforium, vensters, gevels en balustraden. Deze stijl is aan die der Keldermansen verwant als tijdstijl.'
 - 151 Haakma Wagenaar 1978-80, 103-104. Men zou bij de bouw van een luchtboogstoel in 1512 hebben geconstateerd dat er in de ondersteunende gordelboog een scheur ontstond die de auteur op tekeningen van Saffleven meent te kunnen aanwijzen. Als gevolg daarvan zou afgezien zijn van de verdere bouw.
 - 152 Zie Van Doesburg 2014, 205. Ook de problemen omtrent het overvelven van het transept waren in feite onder Cornelis' voorgangers ontstaan.
 - 153 De Kam e.a. 2014, 169-170.
 - 154 Prins-Schimmel 2002, 39-40.

Louis van Empelen

Het realisme van het stadsportret van Jeruzalem van Jan van Scorel (1527)

Analyse, functie en navolging

Op het eerste gezicht vertoont het stadsportret van Jeruzalem van Jan van Scorel op het middenpaneel van de zogenoemde Lokhorst-triptiek (1527) een opmerkelijke overeenkomst met de werkelijkheid. Dit was een vernieuwing omdat Jeruzalem in de traditie meestal als Hemelse stad of als fantasiestad werd weergegeven. Pas vanaf het begin van de vijftiende eeuw kwamen stadsafbeeldingen tot stand die enigszins met de werkelijkheid overeen kwamen. Dit realisme nam in de loop van de vijftiende eeuw toe, maar vertoonde nog gebreken. Dit roept de vraag op hoe groot de gelijkenis van het stadsportret van Jan van

Louis van Empelen (1941) studeerde na een loopbaan in de nutssector Kunstgeschiedenis (UU 2003), Geschiedenis (UU 2004) en Filosofie (EUR 2011). Zijn belangstelling gaat in het bijzonder uit naar stadsportretten van Jeruzalem. Sinds 2013 werkt hij onder leiding van prof. dr. Paul van den Akker (OU) aan een promotie met de titel *De ontwikkeling van het realistische stadsportret van de Heilige Stad Jeruzalem 1470-1550*.

Scorel nu werkelijk is en welke bronnen ter beschikking staan om dit vast te stellen. Jan van Scorel beschikte over schetsen van Jeruzalem die hij vervaardigde tijdens een pelgrimsreis in 1520. De vraag is dan wel in welke mate culturele factoren,

zoals de functie van het schilderij en de wens van de opdrachtgever, bepalend waren voor de toepassing in de voorstelling van De Intocht van Christus in Jeruzalem. De antwoorden op deze vragen zijn van belang voor de stadsgeschiedenis omdat stadsportretten sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw niet alleen als illustratie worden gebruikt maar ook als volwaardige bron. Bovendien is het stadsportret in de loop van de eeuwen veelvuldig nagevolgd waardoor de weergave van invloed is geweest op de voorstelling die men zich van Jeruzalem maakte.

Karel van Mander maakt in zijn biografie (1604) van de schilder Jan van Scorel (Schoorl 1495-Utrecht 1562) melding van een groot drieluik in de Domkerk van Utrecht, dat de meester schilderde in opdracht van Herman van Lokhorst (1453-1527), de 'Deken van Oudmunster'. Tegenwoordig bevindt de triptiek zich in het Centraal Museum in Utrecht. In gesloten toestand tonen de twee zijluiken portretten van de familieleden van de opdrachtgever met hun patroonheiligen. In open toestand flankeren de luiken, waarop heiligen zijn geschilderd, het middenpaneel met de hoofdvoorstelling van 'De Intocht van Christus in Jeruzalem'.

Het scharnierbare drieluik, 'een stuck met deuren', zoals Van Mander het typeert, was bedoeld als een zogenaamde memorietafel ter nagedachtenis van de opdrachtgever en zijn familie. Het was, aldus Van Mander, 'als een gedencktafel / van den Dekens vrienden ghestelt 't Wtrecht in de Dom-Kerck'. De intocht in Jeruzalem vormde een toepasselijk onderwerp voor een dergelijk schilderij, omdat die gebeurtenis kon worden opgevat als symbool voor de triomf van de ziel over de dood. Met zijn keuze voor een ijle kleurstelling en het weglaten van de omgeving rond de stad

¹ Lokhorst-triptiek, middenpaneel (detail): De intocht van Christus in Jeruzalem. Olieverf op eikenhouten paneel 79x149 cm. Jan van Scorel, 1527. Utrecht, Centraal Museum, inv. nr. 6078a.

benadrukte Van Scorel de interpretatie van het eigentijdse Jeruzalem als Hemelse Stad. Het aardse Jeruzalem verbeeldde immers het Hemels Jeruzalem, waarin de uitverkorenen na het Laatste Oordeel zouden binnentreden.

Ondanks deze symboliek oogt de weergave van de stad Jeruzalem bijzonder realistisch. Walter Cohen, die het middendeel van *De intocht van Christus in Jeruzalem* in 1926 herontdekte, achtte al een nader, gedetailleerd onderzoek van de voorstelling wenselijk. Vergelijking met de werkelijkheid wordt vergemakkelijkt door de goede staat waarin de Oude Stad van Jeruzalem eeuwenlang bewaard is gebleven.

Aan de oproep van Cohen is niettemin geen gevolg gegeven; latere auteurs roemen weliswaar de overeenkomst met de werkelijkheid in termen als realistisch beeld, juiste, nauwkeurige of betrouwbare topografie en betrouwbaar perspectief, maar dit oordeel wordt niet nader onderbouwd.² Geen van de auteurs is ingegaan op de mate van realisme en dus op de betrouwbaarheid

van het stadsportret in vergelijking met eerdere voorstellingen van Jeruzalem. Evenmin heeft men aandacht besteed aan de manier waarop Jan van Scorel dit realisme tot stand heeft gebracht. Daardoor ging men ook niet in op de toch nog optredende verschillen met de werkelijkheid die samenhangen met culturele invloeden zoals de voorkeur van de schilder en van de opdrachtgever. De antwoorden op deze vragen zijn van belang voor de stadsgeschiedenis omdat stadsportretten sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw niet alleen als illustratie worden gebruikt maar ook als volwaardige bron.³

Functie van het schilderij

De memorietafel werd vervaardigd in 1527 en maakte deel uit van een grafmonument in de kruising van de Dom van Utrecht.⁴ Dat kan worden opgemaakt uit een Latijns opschrift op de buitenzijde van het rechterluik. In vertaling luidt dit: 'Ik, Gijsbert (van) Lokhorst, scholaster, lig in het graf; zoo ik ooit iets goeds gezaaid heb, zal de oogst nu goed zijn. In het jaar ons Heeren 1454. Herman van Lochorst, deken van de Utrechtse St. Salvatorkerk en eertijds kanunnik van deze heilige hoofdkerk, heeft uit liefde en piëteit jegens zijn bloedverwanten, die in het midden der kerk begraven liggen, hun gebeeldhouwd en geschilderd grafmonument doen herstellen in het jaar na de maagdelijke geboorte 1526'.⁵

De prominente plaats van de gedenktafel in de belangrijkste kerk van Utrecht heeft niet alleen te maken met de status van de opdrachtgever. De locatie houdt ook verband met een andere functie die het schilderij vervulde voor de Jeruzalem broederschap van Utrecht. De leden van dit gezelschap waren op pelgrimstocht geweest naar het Heilige Land. Het schilderij vormde het eindpunt van hun jaarlijkse processie op Palmzondag, ter nagedachtenis van de intocht van Christus in Jeruzalem.

In de processie liepen de voormalige Jeruzalemgangers mee met hun 'palmen van Jericho', de takken die zij hadden meegebracht uit het Heilige Land. De plechtigheden begonnen met de wijding van de takken in de Pieterskerk. Hierna schreed de processie naar de Domkerk, waarbij de Jeruzalemgangers de eer te beurt viel om de palmezel met het Christusbeeld te trekken. Men hield stil voor de poort van de Dom-immuniteit, die symbool stond voor de Gouden Poort van Jeruzalem. De processie eindigde in de Dom, waar het beeld van Christus op de palmezel voor het koor werd neergezet, de plek waar dus ook Jan van Scorels Lokhorst-triptiek was opgesteld.⁶ Naast de functie van memorietafel zal het paneel met andere woorden zeker een belangrijke nevenfunctie hebben gehad als *aide-mémoire* aan een pelgrimstocht die niet alleen een moeilijke en kostbare onderneming was, maar ook een hoogtepunt vormde in het leven van de vrome Jeruzalembroeders. De keuze voor een realistische afbeelding van de Heilige Stad zal vooral hierdoor zijn ingegeven: het stadsportret stond niet alleen symbool voor het Hemelse Jeruzalem, maar vormde ook een levendige herinnering aan de echte stad die zij met eigen ogen hadden aanschouwd.⁷

Voorgangers en inspiratiebronnen

Van Scorels schilderij van Jeruzalem was niet de eerste stadsafbeelding waarin sprake lijkt te zijn van een zekere mate van overeenkomst met de werkelijkheid. In de periode voorafgaand aan 1527 kunnen twee stadia worden onderscheiden. In de eerste fase (tot aan 1400) ontwikkelde zich, naast fantasie-afbeeldingen en voorstellingen van het Hemels Jeruzalem, een aparte groep stadsbeelden waarin symbolische waarden tot uitdrukking worden gebracht. Naast herkenbare bouwwerken tonen ze bijvoorbeeld een kruisvormig stratenpatroon en een ronde stadsmuur die verwijzen naar Jeruzalem als Hemelse Stad. In de tweede fase, tussen het begin van de veertiende eeuw en het laatste kwart van de vijftiende eeuw, neemt het realisme van de monumentale

bouwwerken en de ommuring toe, maar de stadsstructuur is niet juist weergegeven en van perspectiefwerking is geen sprake. Tot deze laatste categorie behoren de miniaturen van enkele boekverluchters uit Bourgondië.⁸ Deze miniaturisten streefden nog geen nauwkeurige topografische weergave na omdat de nadruk lag op de spirituele waarde van de Heilige Stad.⁹

Aan het einde van de vijftiende eeuw deed zich een opmerkelijke verandering voor in de mate van realisme waarmee Jeruzalem in beeld werd gebracht. De ontwikkeling bereikte een eerste hoogtepunt met een houtsnede van Erhard Reuwich. Diens stadsgezicht van Jeruzalem berust op eigen waarneming en is als middendeel ingevoegd in een landkaart van Palestina en Egypte. Deze kaart is opgenomen in een pelgrimsbericht uit 1486 met de titel *Peregrinatio in terram sanctam* (Pelgrimsreis naar het Heilige Land) van Bernhard von Breidenbach.¹⁰ Het boekwerk vormt de neerslag van de pelgrimage die deze Mainzer domheer in 1483 samen met Reuwich ondernam. Diens fraaie houtsneden en de vele vertalingen droegen bij aan de grote populariteit van de *Peregrinatio*.¹¹ In een eerder artikel heb ik aangetoond dat Reuwichs stadsafbeelding van Jeruzalem aanmerkelijke afwijkingen van de werkelijkheid vertoont: de perspectivische opzet van de houtsnede is maar ten dele geslaagd en de bebouwing aan de noordelijke en noordwestelijke zijde van de *Al-Haram al-Sharif* (tempelplein) wijkt sterk af van de eind vijftiende-eeuwse werkelijkheid.¹²

De prent van Erhard Reuwich was mogelijk bekend bij Jan van Scorel. Diens leermeester, Jacob Cornelisz van Oostanen, schilderde rond 1525 een paneel met de 'Verzoeking van Christus' waarvan de achtergrond ongetwijfeld is gebaseerd op de prent van Reuwich van Jeruzalem.¹³ De in 1524 uit Rome in Utrecht teruggekeerde Jan van Scorel heeft mogelijk zijn leermeester opgezocht en daarbij voorstudies van de 'Verzoeking van Christus' gezien. In dat geval kan hij op de hoogte zijn geweest van het werk van Erhard Reuwich. Daarmee is echter nog niet gezegd dat deze houtsnede Jan van Scorel beïnvloed heeft bij de opzet van zijn stadsportret. Daarvoor zijn de verschillen met de prent te groot. Bovendien heeft de meester zijn voorbereidende schetsen al in 1520 tijdens zijn pelgrimstocht naar het Heilige Land gemaakt.

Een andere mogelijke bron van inspiratie is een kopergravure met de titel 'Firenza della Catena' (Florence van de ketting) van Francesco Rosselli uit het jaar 1472, die beschouwd wordt als een van de eerste topografisch betrouwbare stadsportretten.¹⁴ De gravure kende een grote verspreiding en hij vertoont formele overeenkomsten met het werk van Erhard Reuwich en Jan van Scorel. De mogelijke invloed blijkt niet alleen uit de perspectiefwerking maar ook uit het gekozen standpunt; Rosselli heeft het stadsgezicht net als Reuwich en Van Scorel in vogelvluchtperspectief weergegeven vanaf een heuvel. Vanuit dit hoge zichtpunt strekken zich zowel Florence als Jeruzalem als een theater uit.

Het realisme en de bronnen

Was het nu ook daadwerkelijk een realistisch stadsportret dat de Jeruzalemgangers zagen aan het einde van hun processie? Hoe zeker valt met andere woorden te achterhalen dat Jeruzalem er rond 1527 uitzag zoals Jan van Scorel de stad in beeld heeft gebracht? Om dit na te gaan heb ik het stadsportret geanalyseerd met behulp van drie kenmerken van de stad: de stadsstructuur, de perspectiefwerking en de gezichtsbepalende bouwwerken. Afwijkingen van de werkelijkheid komen dan duidelijk aan het licht.

Welke bronnen staan ons voor het onderzoek van het realisme ter beschikking? De eigentijdse beschrijvingen van het aanzicht van Jeruzalem van islamitische historici blijken bijzonder betrouwbaar te zijn. De voornaamste daarvan is *Al-Uns al-Jalil Fi Tarikh al-Quds wa-al-Khalil* (Prachtige Gids voor de Geschiedenis van Jeruzalem en Hebron), een tweedelig werk uit 1495 van

de hand van de Arabische historicus en rechtsgeleerde **Mujir al-Dīn** (1456-1522). De belangrijkste passages uit dit boek zijn vertaald door Guy Le Strange en Sebastianus Marmadji.¹⁵ Deze gegevens over de bouwgeschiedenis van de islamitische architectuur zijn aangevuld met beschrijvingen in de standaardwerken van Michael Burgoyne en Keppel Creswell.¹⁶

Bij de reconstructie van het aanzicht van de christelijke heiligdommen aan het begin van de zestiende eeuw komen pelgrimsverslagen in aanmerking als bron. De meeste bedevaartgangers verbleven echter maar een tiental dagen in Jeruzalem en veel gelegenheid voor het vervaardigen van nauwkeurige beschrijvingen van de heilige plaatsen was er dus niet. Dit blijkt ook uit de berichten die opgetekend zijn door pelgrims uit de Nederlanden; ze bevatten nauwelijks gegevens die bruikbaar zijn voor het verkrijgen van een beeld van Jeruzalem rond het jaar 1500.¹⁷

Het pelgrimsverslag van Felix Fabri (Zürich 1441-Ulm 1502) is een betere bron. Deze geleerde monnik verbleef in 1483 zes weken in de Heilige Stad, waardoor hij gelegenheid had om er goed rond te kijken. Met een scherp oog voor details geeft hij nauwkeurige beschrijvingen van de christelijke heiligdommen.¹⁸ Fabri gaat daarin veel verder dan zijn voorganger, de al genoemde Bernhard von Breidenbach. De monnik is daardoor de belangrijkste bron voor het aanzicht van de christelijke sacrale plaatsen in de periode rond 1500. Voor aanvullende gegevens is geput uit het standaardwerk van Denys Pringle over de kerken van Jeruzalem in de kruisvaardersperiode.¹⁹

Vroege foto's uit de negentiende eeuw zijn gebruikt voor de visuele vergelijking met het stadssportret. Deze opnamen zijn hiervoor geschikt omdat de Oude Stad door eeuwenlange stagnatie haar karakter tot tenminste halverwege de negentiende eeuw grotendeels behouden heeft. De aanpassingen van de structuur en architectuur die niettemin zijn uitgevoerd tussen het begin van de zestiende en de negentiende eeuw zijn geïnventariseerd met de genoemde standaardwerken.

De compositie en de omgeving van de stad

Jeruzalem ligt op de 'Intocht van Christus in Jeruzalem' verder weg van de Olijfberg en ziet er kleiner uit dan in werkelijkheid het geval is (afbeelding 1). Dit is een gevolg van de opbouw van de compositie, die is gebaseerd op de 'Zondvloed' van Michelangelo (1508-1512) in de Sixtijnse Kapel. Als beheerder van de kunstcollectie van het Vaticaan had Jan van Scorel een unieke gelegenheid om dit werk te bestuderen. Door de grootte en plaats van de scène rond Christus blijft er slechts beperkte ruimte over voor de afbeelding van de stad. Op de 'Zondvloed' is het vasteland met de drenkelingen lager afgebeeld dan de berg op de 'Intocht'. Verder hebben de ark en het bootje met de drenkelingen veel kleinere afmetingen dan de stad Jeruzalem. Van Scorel kwam daardoor in de problemen bij de navolging van de compositie van de Italiaanse meester.

De ruimte en diepte worden extra benadrukt doordat het landschap zich achter het gevolg van Christus uitstrekt en zich op een veel lager niveau bevindt. Hierdoor lijkt het alsof de beschouwer over een bergrichel naar beneden kijkt. De gesuggereerde steile overgang van de richel met de Christus en zijn volgelingen naar het dal is onwettelijk. De bergwand zou niet te beklimmen zijn door de figuren die Christus vanuit de stad tegemoetkomen.

De 'Intocht' vertoont een merkwaardig anachronisme doordat het aanzicht van Jeruzalem aan het begin van de zestiende eeuw is weergegeven. Vanaf de Olijfberg is de Heilig Grafkerk te aanschouwen; dat heiligdom werd echter pas veel later op de plaats van het graf van Christus gebouwd. Christus moet uitgekeken hebben over een fabelachtig panorama dat zich vanaf de top van de Olijfberg ontplooidde. Felix Fabri (1483) beschrijft in zijn *Evagatorium* dat Jeruzalem ten westen van de Berg der Verwoesting (de Berg Scopus) en de Olijfberg lag en van deze bergketen werd gescheiden door het dal van Josafat waarin de beek Kedron stroomde. De vallei en de beek begonnen bij de plaats van de steniging van Stefanus en eindigden aan de voet van de berg Sion

2 Het stadssportret van Jeruzalem door Jan van Scorel met daarin aangegeven de Al-Haram al-Sharif en belangrijkste bouwwerken: detail van afbeelding 1, met toegevoegde tekst.

op de plek waar het water van de bron van Siloë in de beek vloeide. In de omgeving van de stad waren fruitbomen, vijgenbomen en moestuinen aangeplant.

Fabri's schildering stemt goed overeen met de hedendaagse toestand.²⁰ Van de omgeving, waar zich een aantal bezienswaardigheden en heilige plaatsen bevond, is niets te bespeuren bij Van Scorel. Van de beek Kedron is geen spoor te bekennen en de vaag weergegeven bergen op de achtergrond stemmen niet overeen met de werkelijkheid

De algemene indruk van de stad

Het aanzicht van de stad Jeruzalem werd in het jaar 1520 vooral bepaald door islamitische bouwwerken (afbeelding 2). Dit gold in de eerste plaats voor de Al-Haram al-Sharif, het grote tempelplein met de Rotskoepel en de Al-Aqṣā-moskee, die beide dateren uit de achtste eeuw. De meeste andere islamitische bouwwerken zijn ontstaan ná de herovering van de stad in 1187 door Salāh al-Dīn. Er vond toen een belangrijke opleving plaats die tot uitdrukking kwam in een bouwprogramma dat haar hoogtepunt bereikte in de dertiende en veertiende eeuw onder de Mamelukse sultans. Felix Fabri merkt in overeenstemming hiermee op dat er naast de Tempel van Salomo, zoals hij de Rotskoepel noemt, en de Heilig Grafkerk een groot aantal kapellen van ongelovigen zoals Saraceense moskeeën, joodse synagogen en samaritaanse tabernakels in de stad te zien was.²¹ De Citadel torent aan de horizon boven het stedelijk weefsel uit en vormt een duidelijke landmark in de silhouet van de stad. Van de christelijke heiligdommen vallen de Gouden Poort en de Heilig Grafkerk het meest op.

Niccolò da Poggibonsi, die Jeruzalem halverwege de veertiende eeuw bezocht, was onder de indruk van de solide bouwwijze van de stad. De meeste huizen waren opgetrokken uit wit natuursteen en hadden weinig verdiepingen; bij de constructie was vrijwel geen hout gebruikt omdat dat erg kostbaar was. Bovendien waren er in de naaste omgeving steengroeven aanwezig waaruit gemakkelijk natuursteen kon worden gedolven; dit materiaal werd daarom ook voor de overvelingen toegepast. De wegen en pleinen waren bestraat, waardoor de voorbijgangers geen last hadden van regen en niet besmeurd werden door modder.²²

Rond het jaar 1500 was de bloeiperiode van de stad voorbij; het inwonertal liep terug en de economische ontwikkeling stagneerde. Palestina werd na 1450 het slachtoffer van een aantal

calamiteiten, waaronder de pest (1468-1469, 1476-1477, 1491-1492), die de bevolking decimeerden. De toestand werd verergerd doordat ernstige perioden van droogte (1468-1469 en 1489-1490), zware regenstormen (1472-1473) en een sprinkhanenplaag (1483) het Heilige Land troffen. Daar kwam nog bij dat er in 1458 een aardbeving plaatsvond die een aantal gebouwen beschadigde. Als gevolg van de economische malaise verarmde de bevolking, wat zijn weerslag had op het onderhoud van de bouwwerken. Bovendien mochten christenen en joden onder de islamitische wetgeving geen nieuwe religieuze bouwwerken oprichten en werd herstel slechts in beperkte mate toegestaan.²³ Felix Fabri en rabbi Obadiah di Bertinoro (1487) meldden in overeenstemming hiermee dat een deel van de stad braak lag en vele huizen niet werden bewoond.²⁴ Met een korte onderbreking gedurende de regeringsperiode van sultan Süleyman duurde de stagnatie voort tot halverwege de negentiende eeuw.

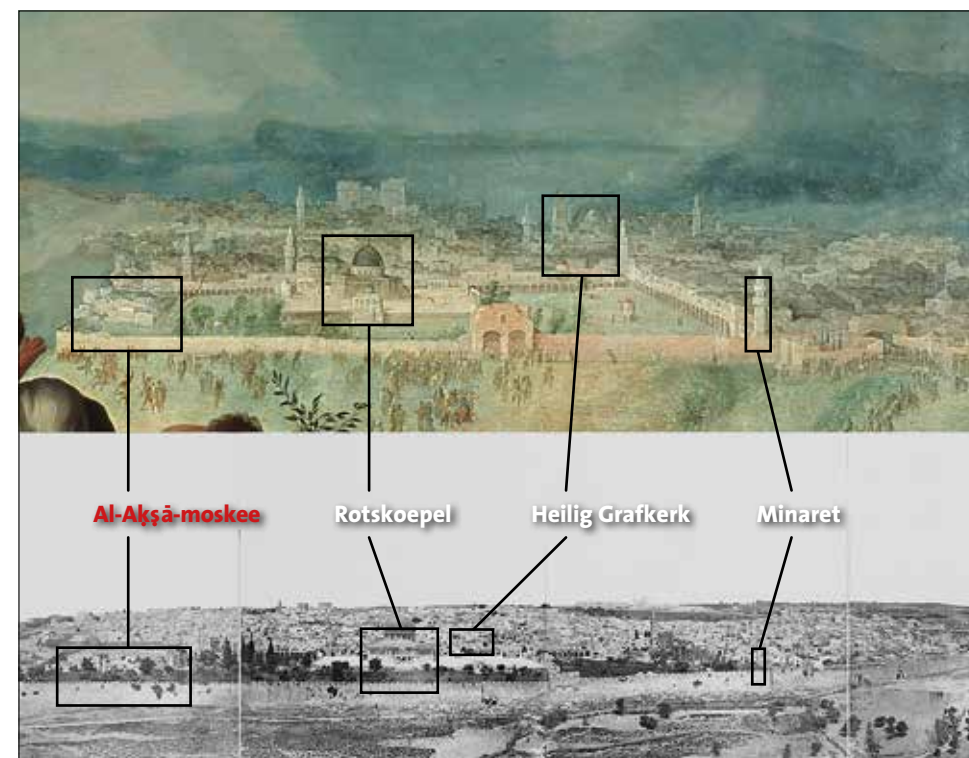
Het beeld van Jeruzalem op het paneel van Jan van Scorel komt overeen met bovengenoemde beschrijvingen. De versterking van de stad komt duidelijk tot uitdrukking evenals het overwegend islamitische karakter. Dit laatste is te zien aan de vele gebouwen die met koepels overwelfd zijn, het grote aantal minaretten en bovenal de **Al-Akṣā-moskee** en de Rotskoepel op de **Al-Haram al-Sharif**. Van de vervallen toestand van de stad aan het begin van de zestiende eeuw is echter bij Van Scorel niet veel te zien.

De stedelijke structuur

Onder structuur wordt de opbouw van de stad en de plaatsing van de bouwwerken ten opzichte van elkaar verstaan. In het geval van Jeruzalem wordt het stramien vooral bepaald door de locatie van de heiligdommen op het grote tempelplein, de Heilig Grafkerk met twee flankerende minaretten en de stadsmuur.

Het tracé van de dertiende-eeuwse stadsmuur is volgens Gregory Wightman in de loop van de eeuwen nauwelijks veranderd.²⁵ De gegevens die we daarover hebben, vormen dan ook een betrouwbare bron. Over de toestand van de muren rond het jaar 1500 zijn we echter niet goed ingelicht. De Mamelukse machthebbers besteedden weinig zorg aan de stadsmuur en de fortificatie van Jeruzalem. Volgens Obadiah di Bertinoro zag Jeruzalem er troosteloos uit en lag de stad voor het grootste gedeelte in puin. De Heilige Stad was volgens hem niet omringd door muren.²⁶ Felix Fabri maakte in 1483 een rondwandeling langs de stadsmuren en kantelen van de stad en zag alleen nog overblijfselen van de bastions. Volgens hem waren ze door de Saracenen gesloopt. Voor de waarborging van de veiligheid vertrouwden de autoriteiten meer op nauwlettend toezicht op de vreemdelingen dan op stevige stadsmuren.²⁷ De verwaarlozing kwam ten einde onder het bewind van de Ottomanen die Jeruzalem in 1517 veroverden. Tussen 1537 en 1541 werden de stadsmuren op last van sultan Süleyman herbouwd. Het aanzicht en het tracé van de muren zijn in de daaropvolgende eeuwen behouden gebleven.

Volgens **Mujir al-Din** was er geen enkel complex dat qua schoonheid en omvang met het grote tempelplein, de **Al-Haram al-Sharif** (Verheven Heiligdom), was te vergelijken. De Arabische historicus verrichtte in 1495 zelf metingen met behulp van koorden om de dimensies van het tempelplein vast te stellen. Om de nauwkeurigheid te waarborgen, voerde hij de meting zelfs twee keer uit. Guy Le Strange heeft de uitkomst omgerekend en komt tot een lengte van 1485 voet en een breedte van 913½ voet. Na vergelijking met de maten in 1890 concludeert hij dat de grenzen van de **Al-Haram al-Sharif** in de loop van de eeuwen nauwelijks zijn veranderd.²⁸ Omdat er vanaf het einde van de negentiende eeuw tot heden geen wijzigingen zijn doorgevoerd aan de afmetingen van het tempelplein, komen deze overeen met de huidige situatie. Hieruit kan worden afgeleid dat de structuur van het Verheven Heiligdom sinds 1495 bewaard is gebleven. Ook de plaats van

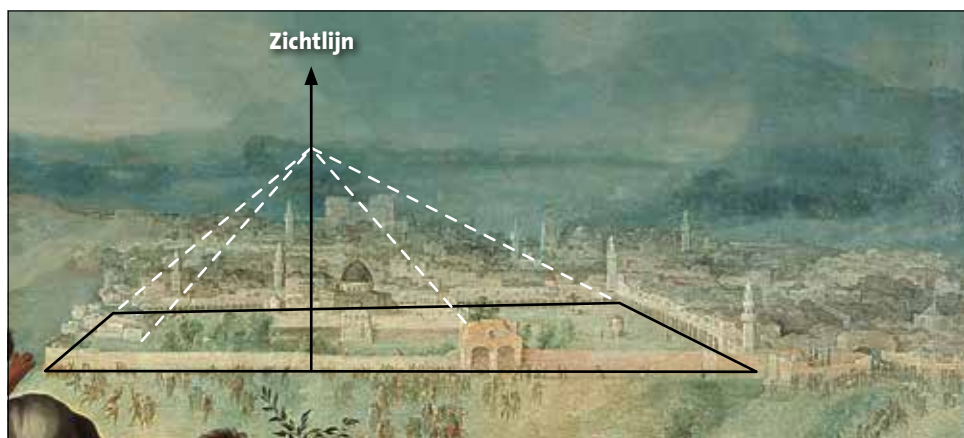
3 Het stadsportret van Jeruzalem door Jan van Scorel (detail van afbeelding 1), vergeleken met: Panorama von Jerusalem, vom Oelberg aus gesehen (detail). Photographic print: albumen; 8,5 x 42,5 in: W. Hammerschmidt, 1867. Library of Congress, rev. nr, LC-USZ62-127878.

de belangrijkste monumentale bouwwerken, zoals de Rotskoepel, de **Al-Akṣā-moskee** en de Heilig Grafkerk, lag vast. Weliswaar veranderde het aanzicht in de loop van de eeuwen in zekere mate, maar hun locatie was verankerd door het belang van de religieuze gebeurtenissen die er plaatsvonden.

Omdat het tracé van de stadsmuur, evenals de plaats van de belangrijkste bouwwerken, tussen het begin van de zestiende eeuw en 1865 gelijk zijn gebleven, geeft een foto uit dat jaar een representatief beeld van de toestand in 1520. De opname is ongeveer vanaf hetzelfde standpunt op de Olijfberg gemaakt als de weergave van Jeruzalem door Jan van Scorel. De directe vergelijking van de plaats van de bouwwerken op de foto en op het stadsportret is daardoor mogelijk.

In afbeelding 3 zijn de muren van de **Al-Haram al-Sharif** op de foto en op het stadsportret op dezelfde schaal gebracht. De belangrijkste *landmarks* van Jeruzalem blijken in beide afbeeldingen moeiteloos herkenbaar te zijn. De overeenkomstige bouwwerken zijn door lijnen met elkaar verbonden: op deze wijze is te zien dat de plaats van de meeste gebouwen binnen het stedelijke netwerk redelijk in overeenstemming is met de werkelijkheid. De Rotskoepel staat echter wat zuidelijker dan in werkelijkheid terwijl de Heilig Grafkerk met klokkentoren te veel naar het noorden (rechts) is weergegeven.

Omdat de foto en het stadsportret op dezelfde schaal zijn gebracht, kan afbeelding 3 ook worden gebruikt voor de vaststelling van de relatieve grootte van de bouwwerken op het stadsportret. Bij

4 Het stadsportret van Jeruzalem door Jan van Scorel: de perspectiefwerking (detail van afbeelding 1).

vergelijking blijkt dat de Heilig Grafkerk, de Gouden Poort en de minaretten ongeveer twee maal te groot zijn afgebeeld en de Citadel die in de verte opdoemt zelfs vier maal. De Rotskoepel stemt goed overeen met de werkelijkheid en de lengte van de **Al-Akṣā-moskee** is iets verkort. Door de verplaatsing en relatieve vergroting van de Heilig Grafkerk komt dit belangrijke christelijke heiligdom beter naar voren uit het stedelijke netwerk. Van verdere systematische vergroting van de christelijke ten opzichte van de islamitische heiligdommen is echter geen sprake.

Het perspectief

Voor het onderzoek van het perspectief kan gebruik worden gemaakt van de min of meer rechthoekige vorm van de **Al-Ḥaram al-Sharīf**. De rooilijnen van de noordelijke zijden van de **Al-Akṣā-moskee**, het podium van de Rotskoepel en de bebouwing aan de noordelijke kant van het tempelplein staan vrijwel loodrecht op de oostelijke muur. Als deze orthogonalen op het stadsportret worden uitgezet blijken ze nauwkeurig samen te komen in het verdwijnpunt (afbeelding 4). Hieruit blijkt dat Van Scorel het lineair perspectief goed beheerste en bewust toepaste. Verwonderlijk is dit niet want na zijn leertijd in Utrecht vertrok de meester naar Keulen om daarna in Speyer in de leer te gaan bij een geestelijke die 'seer constigh was in Metselrije en vercortinghen'.²⁹ Bij zijn verdere reis deed van Scorel Neurenberg aan, waar hij enige tijd in dienst was van Albrecht Dürer. Deze meester was een kenner van de perspectieffeer.

De foto uit 1865 is genomen vanaf de top van de Olijfberg. Bij vergelijking met het stadsportret blijkt dat Jan van Scorel een zichtpunt moet hebben gekozen dat hoger ligt dan deze top. Hij heeft dus een vogelvluchtperspectief toegepast waarbij de stad wordt uitgebeeld vanaf een in werkelijkheid niet bereikbare hoogte.

De constructiemethode

De kunstenaarsbiograaf Karel van Mander verhaalt dat Van Scorel tijdens zijn pelgrimstocht naar het Heilige Land in 1520 schetsen maakte 'nae t'leven' (ter plekke), die hij na zijn terugkomst in Nederland op paneel uitwerkte. Van deze schetsen is de weergave van Bethlehem bewaard gebleven. De priester en cartograaf Christiaan van Adrichom (1533-1585) zag bij een zekere Johannes Bollius in Delft een tekening van Jeruzalem die waarschijnlijk Jan van Scorels voorstudie was voor het stadsportret.³⁰ Deze schets is helaas verloren gegaan.

5 Het realisme van de bouwwerken: de **Al-Akṣā-moskee** vanaf de Olijfberg. Het stadsportret van Jeruzalem door Jan van Scorel (detail van afbeelding 1 vergeleken met: Jerusalem (El-Kouds). Panorama of Jerusalem from Olivet, (detail). Negative: glass, dry plate; 10 x 12 in. Anonimous, between 1898 and 1914. Library of Congress, rev. nr. LC-DIG-matpc-06722.

De weergave van het perspectief en de structuur van Jeruzalem van het uitgewerkte stadsportret zijn zó nauwkeurig dat Van Scorel hulpmiddelen moet hebben gebruikt om de stad in beeld te brengen. De vraag doet zich dan voor hoe hij te werk is gegaan bij het vervaardigen van deze voorstudies.

Jeruzalem strekt zich vanaf de Olijfberg als een theater voor de kijker uit. Op het eerste gezicht leent het gebruik van een perspectograaf zich in deze omstandigheden goed voor de vervaardiging van een gelijkend stadsportret. Ook in zijn eenvoudigste vorm is de perspectograaf echter een tamelijk ingewikkeld en omvangrijk apparaat. Het is dan ook twijfelachtig of Van Scorel een dergelijk toestel tijdens zijn pelgrimsreis kon meenemen. Volgens James Elkins gebruikten de meeste Renaissance-meesters de perspectograaf wel voor didactische doeleinden, maar kozen ze in de praktijk voor een winkelhaak en een hoekmeter zoals een kompas.³¹ Giorgio Vasari beschrijft in overeenstemming hiermee het gebruik van een *bussola* (kompas) bij de opzet van 'Het beleg van Florence in 1529-1530'.³²

De gang van zaken bij de voorbereiding van de vervaardiging van het stadsportret zou dan als volgt kunnen zijn geweest. Vanaf een hoog punt op de Olijfberg schetste Jan van Scorel de basisstructuur van het stadsportret. Deze perspectivische constructie kon betrekkelijk gemakkelijk worden opgezet door de bij benadering rechthoekige vorm van de **Al-Ḥaram al-Sharīf**. De meester kon uitgaan van de oostelijke muur, de daar loodrecht op staande noordelijke bouwgreus en de eveneens loodrechte noordelijke zijden van de **Al-Akṣā-moskee** en het podium van de Rotskoepel. Van Scorel begon met het tekenen van een lijn die evenwijdig loopt met de oostelijke muur van de **Al-Ḥaram al-Sharīf**. Hierna bracht hij de zichtlijn aan, die loodrecht op de oostelijke muur door het zichtpunt loopt (afbeelding 4). Met de keuze van de plaats van het verdwijnpunt op de zichtlijn legde de meester de hoogte van het vogelvluchtperspectief vast. Met behulp van hoekmetingen konden vervolgens de hoekpunten van de **Al-Ḥaram al-Sharīf** worden bepaald, waarna de overige grenzen van het tempelplein konden worden ingetekend.

Jan van Scorel beschikte na het volgen van deze werkwijze over de basisstructuur van de **Al-Ḥaram al-Sharīf** en daarmee van een groot deel van de stad. De meester kon daarna de plaats van de belangrijkste monumentale gebouwen in dit stramien aan de hand van hoekmeting en mogelijk door inschatting bepalen. Hierdoor kon hij deze bouwwerken op de juiste positie afbeelden. Het schetsen van de gebouwen zelf vond plaats op basis van directe waarneming vanuit het zichtpunt, wellicht aangevuld met enkele detailstudies.

Het realisme van de bouwwerken

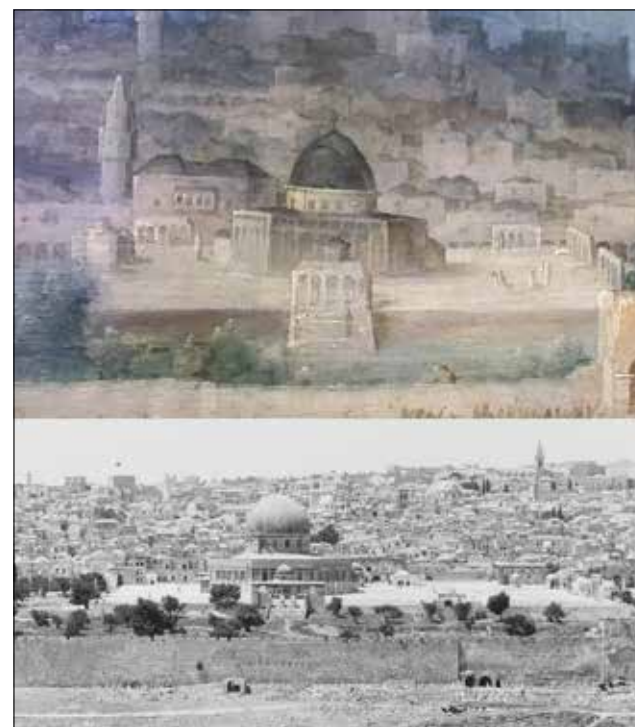
De detaillering en nauwkeurigheid van de bouwwerken op het stadsportret zijn aan grenzen gebonden. Deze grenzen worden in belangrijke mate bepaald door het beschikbare oppervlak op het paneel en de gebruikte schildertechniek. Bij de afbeelding van de afzonderlijke gebouwen stuitte Jan van Scorel op deze beperking; het is onmogelijk om alle bouwwerken van Jeruzalem realistisch weer te geven. De meester moest zich dan ook noodgedwongen beperken tot de meest prominente gebouwen; de overige gebouwen zijn slechts in hoofdlijnen weergegeven. Deze afwijking van de waargenomen werkelijkheid hoeft geen afbreuk te doen aan het subjectieve gevoel van realisme; de meest imposante monumentale bouwwerken bepalen immers in hoge mate de impressie van een stad.

Aan de zuidelijke kant van het tempelplein staat de **Al-Aqṣā-moskee** (afbeelding 5). De Verre Moskee is een belangrijk islamitisch heiligdom door het verband met de Nachtelijke Reis van de Profeet Mohammed. **Mujir al-Dīn** heeft een nauwkeurige beschrijving nagelaten van de toestand van het heiligdom in 1495. De **Al-Aqṣā-moskee** was volgens hem een groot bouwwerk met een koepel op een tamboer die versierd was met gekleurde mozaïeken. De moskee had zeven langgerekte aan elkaar grenzende schepen die rustten op marmeren zuilen en pilaren. De drie verhoogde middenscheppen waren voorzien van een houten dakbedekking en de vier overige schepen waren overwelfd met gepleisterde bakstenen. De koepel en de houten daken waren met lood bedekt. Aan de achterzijde van de moskee was in oostelijke richting een vergaderzaal met een dak van gepleisterde baksteen toegevoegd. Naast deze zaal lag aan de noordelijke kant nog een grote overwelfde zaal. In het westen van de moskee bevond zich een grote vergaderruimte die bestond uit twee schepen met tien arcaden die op negen zware pijlers rustten. De **Al-Aqṣā-moskee** had tien toegangen waarvan zeven in het verlengde van de schepen aan de noordelijke kant. Daarvóór liep een zuilengalerij met zeven portalen. Een madrasa (onderwijsinstelling) was rond het jaar 1354 ten oosten van de noordelijke zuilengang aangebouwd. In de periode tussen 1430 en 1495 vond een restauratie plaats en werd een borstwering met kantelen aan de ingangspartij toegevoegd. **Mujir al-Dīn** vermeldt net als bij de **Al-Haram al-Sharif** de lengte en de breedtemaat. Op grond van zijn beschrijving is Guy Le Strange van oordeel dat de afmetingen en de uiterlijke vorm van de **Al-Aqṣā-moskee** in de periode van **Mujir** overeenkwamen met de situatie in 1890.³³

Door restauraties in de twintigste eeuw is de gelijkenis met de moskee rond het jaar 1520 verloren gegaan. Als visuele basis voor de vaststelling van de mate van realisme van de afbeelding van **Al-Aqṣā-moskee** op 'De Intrede' moet daarom een vroege opname worden gebruikt. Bij de vergelijking van het heiligdom op het schilderij met de foto kunnen opmerkelijke overeenkomsten worden vastgesteld. De gelijkenis betreft vooral de toevoegingen uit de jaren 1345-1350 die nauwkeurig en gedetailleerd met de werkelijkheid overeenkomen. De oorspronkelijke bouw uit 1033 is duidelijk te onderscheiden van deze aanbouw. De voornaamste verschillen met de werkelijkheid betreffen de lengte van het gebouw en de koepel, die bij Van Scorel op een tamboer staat.

De Rotskoepel (Kubbat as-Sakhra) is het eerste belangrijke heiligdom dat voor de islamitische gelovigen werd gebouwd (afbeelding 6). Volgens de traditie is het heiligdom gewijd aan de nagedachtenis van de Hemelvaart van de Profeet Mohammed.

Met de aanleg van de koepel werd in het jaar 688 begonnen in opdracht van de Umayyaden kalief 'Abd al-Malik ben Marwān. Al vier jaar later, in 692, was het heiligdom gereed. Volgens de Arabische literator en historicus **Al-Umāri** (1342) waren in de tamboer van de koepel zestien beglaasde en vergulde raamopeningen aangebracht met vensters aan de buitenzijde. In iedere zijde van de achthoek van de onderbouw waren zeven openingen uitgespaard; twee daarvan, aan de uiteinden, waren blind en de andere vijf waren voorzien van glas.

6 Het realisme van de bouwwerken: Rotskoepel op het podium van de **Al-Haram al-Sharif** gezien vanaf de Olijfberg. Het stadsportret van Jeruzalem door Jan van Scorel vergeleken met: Jerusalem (El-Kouds). Panorama of Jerusalem from Olivet, (detail). Negative: glass, dry plate; 10 x 12 in. Anonymous, between 1898 and 1914. Library of Congress, rev. nr. LC-DIG-matpc-06727.

Oorspronkelijk was het bouwwerk aan de buitenzijde tot een hoogte van 3 meter bekleed met een laag wit geaderd marmer dat beschilderd was met loofwerk. Daarboven waren tot aan de dakgoot vergulde mozaïeken met vegetatieve motieven in de stijl van de Grote Moskee in Damascus aangebracht.³⁴ In 1448 werd het dak van de Rotskoepel door brand verteerd en 'nog mooier dan tevoren' hersteld door sultan **al-Malik al-Zāhir Djakmak** (1438-1453).³⁵ In 1554 liet de Ottomaanse sultan Süleyman de Grote de mozaïeken die de buitenzijde van het heiligdom decoreerden vervangen door de geglazuurde porseleinen tegels die nu nog steeds het aanzicht bepalen.

Guy Le Strange trekt naar aanleiding van de beschrijvingen door de islamitische auteurs de conclusie dat de Rotskoepel door de eeuwen heen zijn vorm in hoofdzaak behouden heeft.³⁶ Als rekening gehouden wordt met de genoemde veranderingen van het uiterlijk tijdens het Ottomaanse bewind kan de negentiende-eeuwse foto als basis dienen voor de bepaling van de mate van realisme van de Rotskoepel op de 'Intocht'.

Bij vergelijking kan worden vastgesteld dat Jan van Scorel nauwkeurig en gedetailleerd te werk is gegaan. De proporties stemmen goed overeen en het aantal ramen en blinde nissen is aan de voorzijde correct weergegeven. Opvallend is de afwezigheid van de vergulding van de koepel. Ook op een 'Kruisiging' uit 1505 van Jan Provoost zijn de loden platen van de dakbedekking op de bijzonder nauwkeurig afgebeelde Rotskoepel zichtbaar.³⁷ Dit is verklaarbaar omdat bij de laatste renovatie in 1509-1510 het lood van de koepel aan de buitenkant werd vervangen. Kennelijk was de vergulding afgesleten want **Mujir al-Dīn** bericht in 1495 dat er twee koepels waren; de koepel aan de binnenzijde was beschilderd en verguld en die aan de buitenzijde was bedekt met lood.³⁸ Helaas vermeldt hij niet of de buitenkoepel bij de restauratie van 1509-1510 opnieuw werd verguld.

7 Het realisme van de bouwwerken: de rechterzijde van de *Al-Haram al-Sharif*, de Gouden poort. Het stadspotret van Jeruzalem door Jan van Scorel vergeleken met: *Jerusalem (El-Kouds). Panorama of Jerusalem from Olivet, (detail)*. Negative: glass, dry plate; 10 x 12 in. Anonymous, between 1898 and 1914. Library of Congress, rev. nr. LC-DIG-matpc-06727.

8 Heilig Grafkerk. Houtsneede 14 x 15,5 cm. Erhard Reuwich, 1486 in: Bernhard von Breidenbach, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz 11.2.1486, 29v.

De Rotskoepel staat op een podium in het midden van de *Al-Haram al-Sharif*. Dit platform had volgens *Mujir al-Din* een rechthoekige vorm en was geplaveid met witte marmeren tegels: ook van dit podium heeft hij de lengte en de breedte opgemeten. Een aantal stenen trappen leidt vanaf het tempelplein omhoog naar het heiligdom. Bovenaan iedere opgang staan arcaden die, behalve bij de trap aan de zuidwestelijke kant, oorspronkelijk dateren uit de tiende en elfde eeuw. Uit de vergelijking van de tekst van *Mujir al-Din* met de huidige situatie blijkt dat de trappen en colonnades in 1495 en heden ten dage goed overeenkomen.³⁹

In afbeelding 7 zijn de noordelijke en westelijke zijden van de *Al-Haram al-Sharif* vergeleken met een anonieme vroege foto. De bebouwing op het paneel komt redelijk overeen met de foto. Daarbij moet worden bedacht dat de afgebeelde galerijen en de er boven liggende panden in de loop van de eeuwen verschillende functies vervulden, wat aanpassingen noodzakelijk maakte. Burgoyne heeft op basis van bouwhistorisch onderzoek reconstructietekeningen gemaakt van de noordelijke en westelijke zuilengalerijen en de daarbij behorende gebouwen aan het einde van de zestiende eeuw. De tekeningen geven een goed inzicht in de situatie ten tijde van het bezoek van Jan van Scorel. Ook bij vergelijking met deze tekeningen blijkt dat de meester de werkelijkheid goed heeft getroffen.⁴⁰

De Gouden Poort is volgens de traditie de toegang waardoor Jezus op Palmzondag op een ezel gezeten Jeruzalem binnenreed (afbeelding 2 en 7). Niccolò da Poggibonsi bericht dat deze ingang uit twee poorten bestond die overwelfd werden door bogen. Boven de poort was een ruimte gebouwd die voorzien was van een raam. Volgens Niccolò werden de deuren nooit geopend.⁴¹ De beschrijving komt overeen met de weergave van de poort door Jan van Scorel en de foto. De vervallen poort werd bij het herstel van de stadsmuur gerenoveerd maar daarbij bleef het uiterlijk grotendeels behouden.

De Heilig Grafkerk, die volgens de traditie gebouwd is op de plaats waar Christus werd begraven, is het belangrijkste bouwwerk van de christenheid. De kerk heeft een bewogen bouwgeschiedenis achter de rug die begint in de tijd van de Romeinse keizer Constantijn (272-337 na Chr.). De oorspronkelijke basilica was waarschijnlijk verbonden met een rond bouwwerk met centrale koepel de zogenaamde 'Rotunda' of 'Anastasis' boven het Heilig Graf.⁴²

In het jaar 1009 gaf de Fatimidische kalief al-Hakim bi-Amr Allah (996-1021) de opdracht om de kerk met de grond gelijk te maken. De wederopbouw vond in de elfde eeuw plaats in opdracht

van de Byzantijnse basileus Constantijn IX Monomachus (1042-1055). De koepel van de Anastasis werd geheel vernieuwd en kreeg de vorm van een houten, aan de bovenzijde open, afgeplatte kegel. Na de verovering van het Heilige Land door de kruisvaarders werd de kerk uitgebreid met een grote Romaanse basilica, de 'Catholicon'. De hoofdingang werd bij deze verbouwing verplaatst naar het zuidelijke transept. De monumentale klokkentoren dateert eveneens uit deze periode.⁴³ Na de slag bij Hattin in 1187 kwam Jeruzalem weer onder islamitische heerschappij. Nieuwbouw en herstelwerkzaamheden gingen sinds die tijd met grote moeilijkheden gepaard.⁴⁴ Erhard Reuwich heeft een prent van de Heilig Grafkerk gesneden die als aparte houtsneede is opgenomen in het reisboek van Bernhard von Breidenbach (afbeelding 8).⁴⁵ Het heiligdom is vanuit het zuiden weergegeven omdat de gevel aan die zijde het fraaiste aanzicht biedt.

Felix Fabri verwijst als volgt naar de prent: 'If anyone wishes to see the form of this church, let him look at the 'Pilgrimage', written by that eminent lord and clever man, Lord Bernhard of Braitenbach, Dean of the Metropolitan Church of Mainz, where he will be able to see its image drawn clearly as if he were standing in the courtyard and beholding it with his eyes'.⁴⁶ Daarom kan aangenomen worden dat de houtsneede een betrouwbaar beeld geeft van het aanzicht rond 1500.

Na het begin van de zestiende eeuw waren belangrijke herstelwerkzaamheden aan de koepel van de Anastasis noodzakelijk als gevolg van aardbevingen in 1545 en 1719. De franciscaanse bouwheren verlaagden het aantal verdiepingen van de klokkentoren van vijf naar drie.⁴⁷ Na een brand in 1808 werd het karakteristieke conische tentdak van de koepel vervangen door een gewelfde houten constructie. De beschadigde apsis van de 'Catholicon' werd herbouwd in barokke stijl. De koepel bleef voor problemen zorgen, waardoor hij na een brand in 1868 volledig werd vervangen door een gietijzeren constructie. Sindsdien is de koepelconstructie nog een aantal keren vernieuwd waarbij het aanzicht veranderde.⁴⁸

Jan van Scorel heeft de Heilig Grafkerk in overeenstemming met de oriëntatie van zijn stadsgesicht weergegeven. Door de ingewikkelde bouwgeschiedenis is het vaststellen van het realisme met behulp van een foto problematisch (afbeelding 9). Het restant van de klokkentoren valt niet op en de koepel van de Anastasis is op de foto niet zichtbaar. De barokke apsis die pas na 1808 tot stand is gekomen verschilt uiteraard van de vormgeving in de zestiende eeuw. Voor de

9 Het realisme van de bouwwerken: de Heilig Grafkerk gezien vanaf de Olijfberg. Het stadsportret van Jeruzalem door Jan van Scorel vergeleken met: Jérusalem, Saint Sépulcre, abside. Salted paper print from paper negative. 23,5 x 31 cm. A. Salzmann, 1854. Wikimedia Commons.

vaststelling van de mate van realisme moet daarom hoofdzakelijk worden uitgegaan van de gegevens uit bouwgeschiedenis. Ook de prent van Erhard Reuwich speelt een rol maar daarbij moet bedacht worden dat het aanzicht een kwartslag is gedraaid. De oorspronkelijk vijf verdiepingen tellende klokkentoren en het conische tentdak van de Anastasis op het paneel van Jan van Scorel blijken in overeenstemming te zijn met de bouwhistorische beschrijving.

Artistieke, culturele en religieuze invloeden op het realisme van het stadsportret

Tweedimensionale portretten, ook die van steden, kunnen per definitie slechts relatief overeenstemmen met de werkelijkheid. De afwijkingen van het stadsportret van Jeruzalem zijn zowel aan artistieke als aan culturele factoren te wijten. Hierbij kan worden gedacht aan technische vaardigheden (zoals de beheersing van het perspectief), en de toenmalige religieuze en wereldlijke denkbeelden. Deze beperkingen kunnen worden gedemonstreerd aan de hand van het stadsportret van Jeruzalem van Jan van Scorel.

Zoals we hebben gezien, dwong de geringe oppervlakte van de afbeelding de meester tot een selectie van de belangrijkste monumentale bouwwerken, waarvan hij de grootte overdreef. De reden voor de schaalvergroting van de blikvangers is de herkenbaarheid; ze zijn groter dan in werkelijkheid afgebeeld om te voorkomen dat ze ondergaan in de amorfe huizenzee van de stad. De wens om de herkenbaarheid van de structuur en architectuur van de stad te vergroten, is ook bepalend voor de toepassing van het vogelvluchtperspectief. Jan van Scorel manipuleerde de waargenomen werkelijkheid kennelijk ten gunste van de duidelijkheid. Het religieuze belang komt tot uitdrukking in de afwijkende posities van de Rotskoepel en de Heilig Grafkerk, die verder uit elkaar staan dan in werkelijkheid. Hierdoor werd duidelijk onderscheid gemaakt tussen het islamitische en het christelijke heiligdom. Ze staan nu ook symmetrisch ten opzichte van het centrum van het stadsportret waardoor een evenwichtige compositie wordt verkregen.

De religieuze betekenis van het paneel wordt ook benadrukt door de toepassing van kunstzinnige middelen. Jan van Scorel gebruikte een beperkt kleurengamma; de stad lijkt in de lucht te zweven door de onwerkelijke kleurstelling, de afwezigheid van *landmarks* in de omgeving en de grote dieptewerking. De meester benadrukte hiermee de visionaire in plaats van de feitelijke aard van de gebeurtenis uit de Bijbel die zich voor de toeschouwer afspeelt.⁴⁹

10 PLUS OVLTRE CIVITAS HIERVSALEM 1538 (detail). Houtsne, 40,6 x 74,6 cm. Herman van Borculo, 1538. Utrecht, Centraal Museum inv.nr. 6869.

Opdrachtgever en kunstenaar hielden ook rekening met de receptie van het paneel. Hierdoor is de verfraaiing van de werkelijkheid bij de weergave van de bouwwerken en fortificaties begrijpelijk. Jeruzalem bekleedt een vooraanstaande plaats in het christendom; de Heilige Stad was immers de plaats van de Passie van Christus en het zou gelovigen teleurstellen als het stadsbeeld geen passende achtergrond zou vormen voor deze sacrale gebeurtenissen.

Navolging

Het opvallendste aspect van stadsportretten van Jeruzalem na 1550 is de grote mate van navolging van originelen uit voorafgaande perioden. De stadsportretten van Erhard Reuwich en Jan van Scorel zijn veelvuldig gekopieerd, wat blijkt uit de omvangrijke verzameling van afbeeldingen van Jeruzalem van de Hebrew University.⁵⁰ De ermee corresponderende afname van het aantal originele portretten kan in verband worden gebracht met de concurrentie van Rome als pelgrimsstad en de veranderde relatie tussen kunstenaar en opdrachtgever. Na de vijftiende eeuw speelden houtsnedes, etsen, gravures en lithografieën een grote rol in de verbreiding van stadsgezichten.⁵¹ Er was daardoor geen duidelijk aanwijsbare opdrachtgever meer; de uitvoering van stadsgezichten stond onder invloed van anonieme marktverhoudingen. Het verkrijgen van up-to-date originele stadsportretten van verre oorden was onder deze commerciële omstandigheden een moeizame aangelegenheid. Kopiëring van bestaande portretten lag daardoor voor de hand.

De eerste prent die in navolging van het stadsportret van Jan van Scorel werd gesneden, was afkomstig van de Utrechter Herman van Borculo (afbeelding 10).⁵² De historicus Andres Betschart is van mening dat deze 'Civitas Hiervsaalem 1538' een compilatie is van andere werken, waaronder de houtsne van Erhard Reuwich. De historisch-geograaf Rehav Rubin beweert echter dat de houtsne een origineel werk is.⁵³ In een eerder artikel heb ik aangetoond dat de overeenkomsten zo groot zijn dat Borculo het paneel van Jan van Scorel als enige bron moet hebben gebruikt.⁵⁴ Borculo's prent is op zijn beurt lange tijd in West-Europa gekopieerd. In Nederland behoorden Van Liere (1570), De Jode (1578) en Van Doetechum (1641) tot de navolgers. Bekende Italiaanse kaartenmakers als Ligorio (1559), Bertelli (1561) en Camocio (1570) gebruikten de prent ook als voorbeeld evenals veel later de Engelsen Sayer (1786) en Fairburn (1795).⁵⁵

Ook in de stedenatlassen, welk genre in de zestiende en zeventiende eeuw tot bloei kwam, is het werk van Borculo opgenomen. In de *Cosmographia* van Sebastian Münster is de prent van Jeruzalem gebaseerd op de 'Civitas'; daarnaast bevat het stadsportret echter ook aspecten die aan andere houtsneden zijn ontleend.⁵⁶ Het stadsportret van Jeruzalem in de stedenatlas van Janssonius (1657) is afgeleid van Mattheus Merian's 'Ierusalem' (1645), op zijn beurt een navolging van Herman van Borculo.⁵⁷

Uit dit overzicht blijkt het belang van het werk van Herman van Borculo voor het beeld dat westerlingen zich vormden van Jeruzalem. Uiteraard was zijn houtsnede niet het enige werk dat drif- tig werd gekopieerd; de eerder vervaardigde houtsnede van Erhard Reuwich werd bijvoorbeeld ook eeuwenlang nagevolgd.⁵⁸ Ook in de zestiende en zeventiende eeuw werden de schaarse ori- ginele stadsportretten van Jeruzalem veelvuldig gekopieerd. De ets van Jeruzalem 'Hierosolyma, urbs sancta' van Joris Hoefnagels in de *Civitates Orbis Terrarum* (1563) van Georg Braun en Franz Hoogenberg is bijvoorbeeld afgeleid van een werk van Domenico delle Greche.⁵⁹ Andere origine- len die vaak zijn nagevolgd zijn de etsen van de franciscanen Antonio de Angelis (1578) en Franciscus Quaresmius (1639), die vele jaren in Jeruzalem woonden als beheerder van de christe- lijke heiligdommen.⁶⁰

Conclusie

Jan van Scorel heeft het eerste stadsportret van Jeruzalem vervaardigd dat binnen de door het schilderkunstig medium opgelegde beperkingen met recht realistisch kan worden genoemd. De overeenstemming met de werkelijkheid is zo groot dat de afbeelding niet alleen als illustratie kan worden gebruikt maar ook als volwaardige bron over de toestand van Jeruzalem in 1520. Het realisme kan verklaard worden door de functie die het paneel had bij de Utrechtse processie op Palmzondag. Jeruzalemgangers speelden hierin een belangrijke rol en de natuurgetrouwe afbeel- ding van de Heilige Stad herinnerde hen aan hun pelgrimsreis. De tweede functie van het paneel als memorietafel met reminiscenties aan het Hemelse Jeruzalem verklaart de onnatuurlijke kleur en de omissie van de omgeving buiten de stadsmuren. De mate van realisme is vastgesteld door een onderzoek van de nauwkeurigheid en detaillering waarmee de stadsstructuur, de perspec- tiefwerking en de beeldbepalende bouwwerken zijn afgebeeld. Het stedelijke stramien blijkt redelijk overeen te stemmen met de werkelijke situatie in het jaar 1520. Jan van Scorel heeft het perspectief op nauwkeurige wijze toegepast. De meester heeft een vogelvluchtconstructie toe- gepast, waardoor de beschouwer een goed overzicht van de stad verkrijgt. Ook de beeldbepa- lende bouwwerken stemmen nauwkeurig en tot in detail overeen met de werkelijkheid in het jaar 1520. Deze werkelijkheid is vastgesteld aan de hand van eind-vijftiende-eeuwse beschrijvin- gen en bouwhistorisch onderzoek van Jeruzalem. Deze reconstructie stemt goed overeen met negentiende-eeuwse foto's van de stad. De opnamen zijn gebruikt als visuele basis voor de bepa- ling van het realisme van de gebouwen. Met behulp van Italiaanse studies en praktische overwe- gingen over het gebruikte instrumentarium is de werkwijze van Van Scorel gereconstrueerd. Waarschijnlijk heeft hij voornamelijk gebruik gemaakt van een liniaal en een eenvoudige hoekmeter.

Het belang van het stadsportret is al vroeg onderkend door de Utrechtse houtsnijder Herman van Borculo. Zijn houtsnede, die vervaardigd is naar het paneel van Jan van Scorel, is tot aan het einde van de achttiende eeuw nagevolgd. De methode waarmee de overeenstemming met de werkelijk- heid van stadsportretten van Jeruzalem is vastgesteld, lijkt algemeen toepasbaar. Als er in de loop van de eeuwen meerdere afbeeldingen van een stad zijn vervaardigd kan men een indruk verkrij- gen over de historische ontwikkeling van het genre van het stadsportret. Daarmee kan een bij- drage gegeven worden aan het inzicht in de ontwikkeling van het realisme in de schilderkunst.

Literatuur

- Adler 1987** ➤ E.A. Adler, *Jewish travellers in the Middle Ages: 19 firsthand accounts*, New York 1987.
- Van Adrichem ca. 1593** ➤ C. van Adrichem, *Theatrum terræ sanctæ et Biblicarum historiarum: cum tabulis geographicis ære expressis*, Keulen ca. 1593.
- Betschart 1996** ➤ A. Betschart, *Zwischen zwei Welten: Illustrationen in Berichten westeuropäischer Jerusalemreisender des 15. und 16. Jahrhunderts*, Würzburg 1996.
- Von Breidenbach 1486** ➤ B. von Breidenbach, *Peregrinatio in terram sanctam*, Mainz 1486.
- Burgoyne 1987** ➤ M.H. Burgoyne, *Mamluk Jerusalem: an architectural study*, z.pl. 1987.
- Van Campen 1935** ➤ J.W.C. van Campen, 'De Utrechtsche Jeruzalembroederschap', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1935) 55-65.
- Creswell 1989** ➤ K.A.C. Creswell, *A short account of early Muslim architecture*, Cairo 1989.
- Davies 1911** ➤ H.W. Davies, *Bernhard von Breydenbach and his journey to the Holy Land, 1483-1484: a bibliography*, Londen 1911.
- Elkins 1992** ➤ J. Elkins, 'Renaissance perspectives', *Journal of the History of Ideas* 53 (1992) 209-230.
- Van Empelen 2006** ➤ L. van Empelen, 'Kunst En Kaart: De "Civitas Hierusalem 1538" van Herman van Borculo', *Caert-thresoor: tijdschrift voor de historische kartografie in Nederland* 25 (2006) 72-80.
- Van Empelen 2011** ➤ L. van Empelen, 'The realism of Erhard Reuwich's cityscape of Jerusalem (1486)', *Eastern Christian Art* 8 (2011) 15-28.
- Fabri 1892a** ➤ F. Fabri, *The book of the Wanderings, 1480-1483 A.D.*, transl. Aubrey Stewart, vol. I, Londen 1892.
- Fabri 1892b** ➤ F. Fabri, *The Book of the Wanderings, 1480-1483 A.D.*, transl. Aubrey Stewart, vol. II, Londen 1892.
- Fanelli 1980** ➤ G. Fanelli, *Firenze*, Rome en Bari 1980.
- Faries 1972** ➤ M.A. Faries, *Jan Van Scorel, His Style and Its Historical Context*, Bryn Mawr 1972.
- Faries 1998** ➤ M.A. Faries, 'Jan van Scorel's Jerusalem Landscapes', in: L.S. Dixon (red.), *In Detail: new Studies of the Northern Renaissance Art in Honor of Walter S. Gibson*, Turnhout 1998, 126.
- Faries e.a. 1977** ➤ M.A. Faries, e.a., *Jan van Scorel in Utrecht: altaarstukken en schilderijen omstreeks 1540, documenten, technisch onder- zoek*, Utrecht 1977.
- Faries 2006** ➤ M.A. Faries, 'Making and Marketing: Studies of the painting process', in: *Making and Marketing: Studies of the Painting Process in Fifteenth and Sixteenth-century Netherlandish Workshops*, Turnhout 2006, 1-14.
- Filedt Kok e.a. 1986** ➤ J.P. Filedt Kok e.a., *Kunst voor de Beeldenstorm: Noordnederlandse kunst 1525-1580*, Amsterdam 1986.
- Friedländer 1975** ➤ M.J. Friedländer, *Jan van Scorel and Pieter Coeck van Aelst*, Leiden en Brussel 1975.
- Giesecke 1991** ➤ M. Giesecke, *Der Buchdruck in der frühen Neuzeit: eine historische Fallstudie über die Durchsetzung neuer Informations- und Kommunikationstechnologien*, Frankfurt am Main 1991.
- Haslinghuis 1965** ➤ E.J. Haslinghuis, *De Dom van Utrecht*, Den Haag 1965.
- Helmus 1999** ➤ L.M. Helmus, *Schilderkunst tot 1850*, Utrecht 1999 (De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht, 5).
- Horn e.a. 1962** ➤ E. Horn e.a., *Ichnographiae monumentorum Terrae Sanctae (1724-1744)*, Jeruzalem 1962.
- Van den Hoven van Genderen 1997** ➤ A.J. van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen*, Zutphen 1997.
- De Jong 1934** ➤ J.A.B.M. de Jong, *Architektuur bij de Nederlandsche schilders voor de hervorming*, Amsterdam 1934.
- De Jonge 1929** ➤ C.H. de Jonge, 'Het triptiek der familie van Lochorst door Jan van Scorel in het Centraal Museum te Utrecht', *Oud-Holland* 46 (1929) 80-81; 99.
- St. Laurent 2000** ➤ B. St. Laurent, 'The Dome of the Rock Restorations and Significance 1540-1918', in: S. Auld e.a. (reds.) *Ottoman Jerusalem: the Living City, 1517-1917*, dl. I, Londen 2000, 415-424.
- Little 1995** ➤ D.P. Little, 'Mujir al-Din al-'Ulaymi's Vision of Jerusalem in the Ninth/Fifteenth Century', *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995) 237-247.
- Van Mander 1969** ➤ C. van Mander, *Het schilder-boeck*, Utrecht 1604/1969.
- Marmardji 1951** ➤ S. Marmardji, *Textes géographiques arabes sur la Palestine*, Parijs 1951.
- Marshall 1984** ➤ D.R. Marshall, 'Carpaccio, Saint Stephen, and the Topography of Jerusalem', *The Art Bulletin* 66 (1984) 610-620.
- Meuwese 2005** ➤ M. Meuwese, 'Representations of Jerusalem on Medieval Maps and Miniatures', *Eastern Christian Art* 2 (2005) 147.
- De Meyere 1981** ➤ J.A.L. de Meyere, *Jan van Scorel 1495-1562: Schilder voor prinsen en prelaten*, Utrecht 1981.
- Nuti 1996** ➤ L. Nuti, *Ritratti di città: visione e memoria tra Medioevo e Settecento*, Venetië 1996.
- Da Poggibonsi 1945** ➤ N. da Poggibonsi, *A voyage beyond the seas (1346-1350)*, Jeruzalem 1945.
- Pringle 2007** ➤ D. Pringle, *The churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: a corpus: the City of Jerusalem*, dl. III, Cambridge 2007.
- De Rock 2012** ➤ J. de Rock, 'De stad verbeeld. De representatie van stedelijke ruimte in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een status quaestionis', *Stadsgeschiedenis* 7 (2012) 248-261.
- Rubin 1990** ➤ R. Rubin, 'The Map of Jerusalem (1538) by Hermanus Borculus and its Copies: a carto-genealogical study', *The Cartographic Journal* 27 (1990) 31-39.
- Rubin 1996** ➤ R. Rubin, 'Jerusalem in Braun & Hogenberg Civitates', *Cartographic Journal* 33 (1996) 119-129.
- Rubin 1999** ➤ R. Rubin, *Image and Reality: Jerusalem in Maps and Views*, Jerusalem 1999.
- Le Strange 1890** ➤ G. Le Strange, *Palestine under the Moslems. A description of Syria and the Holy Land from 650 to 1500*, Londen 1890.
- Swillens 1932** ➤ P.T.A. Swillens, 'De Utrechtsche houtsnijder Herman van Borculo en zijn werk', *Opgang* 12 (1932) 514-522.
- Wasser 1991** ➤ B.A.J. Wasser, 'Die peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van Nederlandse Jeruzalemgangers in de 15e, 16e en 17e eeuw', *De Gulden Passer* 69 (1991) 5-70.
- Wightman 1993** ➤ G.J. Wightman, *The Walls of Jerusalem: from the Canaanites to the Mamluks*, Sydney 1993.

Noten

- 1 Van Mander 1969, 236v.
- 2 De Jonge 1929, 80-81; De Jong 1934, 99; Faries e.a. 1977, 81; De Meyere 1981, 17; Filedt Kok e.a. 1986, 182; Faries 1972, 124; Friedländer 1975, 69-71; Marshall 1984, 618; Helmus 1999, 1375.
- 3 De Rock 2012, 249-250.
- 4 Haslinghuis 1965, 273; Van den Hoven van Genderen 1997, 522.
- 5 De Jonge 1929, 73-75. De vertaling is van De Jonge.
- 6 Van Campen 1935, 55-65.
- 7 Faries 1998, 126.
- 8 *Jerusalem*; London, British Library, Egerton Ms. 1070, fol. 5r; *Jerusalem*; Paris, Bibliothèque National, Ms. Français 9087.
- 9 Meuwese 2005, 147.
- 10 Von Breidenbach 1486.
- 11 Davies 1911, xxxii; Betschart 1996, 293-294.
- 12 Van Empelen 2011, 15-28.
- 13 Jacob Cornelisz van Oostsanen, *Verzoeking van Christus*, ca. 1526 - 1528, olieverf op paneel 163 x 90 cm. Aken, Suermondt-Ludwig Museum.
- 14 Fanelli 1980, 76-86.
- 15 Le Strange 1890; Marmardji 1951.
- 16 Burgoyne 1987; Creswell 1989.
- 17 Wasser 1991, 5-70. Wasser bespreekt de pelgrimsverslagen van de volgende auteurs: Vanden Gestand 1450, de Kleefs-Gelderse pelgrim 1473, Kreyneck-Vogel 1479, Van Dusen 1493 en de zogenoemde Peregrinatie 1458. Vier uitgebreidere berichten zijn opgetekend door Anselm Adorno 1496, Jan Aerts 1481, Joos van Ghistele 1481 en Jan Berchem 1495.
- 18 Fabri 1892a; Fabri 1892b.
- 19 Pringle 2007.
- 20 Fabri 1892a, 79, 483, 490-491.
- 21 Fabri 1892b, 226; Burgoyne 1987, 33.
- 22 Da Poggibonsi 1945, 9-10.
- 23 Little 1995, 237-247; Burgoyne 1987, 41.
- 24 Fabri 1892b, 226; Adler 1987, 234-235.
- 25 Wightman 1993, 5.
- 26 Adler 1987, 234-235.
- 27 Fabri 1892b, 224-225.
- 28 Marmardji 1951, 247; Le Strange 1890, 196.
- 29 Van Mander 1969, 235r.
- 30 Van Adrichem ca. 1593, 287.
- 31 Elkins 1992, 2, 209-230.
- 32 Nuti 1996, 140.
- 33 Marmardji 1951, 247-249; Le Strange 1890, 110.
- 34 Marmardji 1951, 229-231; *Mukaddasī* (985) en *al-'Umāri* (1342) berichten hierover.
- 35 Le Strange 1890, 56.
- 36 Le Strange 1890, 114.
- 37 Jan Provost, 'Kruisiging' (1505). Olieverf op paneel, 117x172,5 cm. Brugge, Groeninge Museum.
- 38 St. Laurent 2000, I, 417.
- 39 Marmardji 1951, 211, 221, 232-234; Burgoyne 1987, 219-222.
- 40 Burgoyne 1987, 106, bijlage met tekeningen.
- 41 Da Poggibonsi 1945, 45-46.
- 42 Pringle 2007, 6-7.
- 43 Pringle 2007, 10.
- 44 Pringle 2007, 31.
- 45 Davies 1911, 30.
- 46 Fabri 1892a, 427.
- 47 Horn e.a. 1962, 36-37, 60; Pringle 2007, 35-37.
- 48 Pringle 2007, 37-38.
- 49 Faries 1972, 73, 79-80.
- 50 <http://www.jnul.huji.ac.il/dl/maps/jer/>, [geraadpleegd 10-02-2016]
- 51 Giesecke 1991, 943; Faries 2006, 1-14.
- 52 Swillens 1932, 514-522.
- 53 Betschart 1996, 105-106, 330.
- 54 Van Empelen 2006, 72-80.
- 55 Rubin 1990, 31-39.
- 56 Rubin 1990, 86-87.

57 Rubin, 1999, 67.

58 Rubin 1999, 75. Rubin noemt: Bianco (1521), Du Pérac (1570), Duchetti (1570), Van Schoel (1600), Orlandis (1602), indirecte navolging via een prent van Merian (1645): Jansson (1657), Avelline (ca. 1700), Haffner (ca. 1720), Leopold (1730), Seutter (1734), Leopold (ca. 1741), Daumont (ca. 1780).

59 Rubin 1996, 119-129.

60 Rubin 1999, 102-104.

Gerard van der Schrier
Rob Groenland

Het 'Schrickelik Tempeest' belicht

**Een nieuwe kijk op de meteorologie
van de stormramp van 1674**

De zomerstorm van 1 augustus 1674 heeft diepe sporen nagelaten in Utrecht. De stille getuigen van de storm zijn nog steeds op verschillende plaatsen in de stad te herkennen. Op basis van nieuw onderzoek is een genuanceerder beeld ontstaan van de meteorologie van de storm. Met behulp van recente inzichten uit de moderne meteorologie maakt de bestaande verklaring, waarbij een tornado de verwoesting van het middenschip van de Domkerk veroorzaakte, plaats voor een interpretatie die beter aansluit bij de schade in de stad en bij het spoor van verwoestingen in de Lage

Gerard van der Schrier (1968) promoveerde na de studie meteorologie en fysische oceanografie op een onderzoek naar de grootschalige oceaancirculatie bij het Nederlands Instituut voor Onderzoek der Zee. Daarna werkte hij als postdoctoraal onderzoeker bij het KNMI en bij de Climatic Research Unit van de University of East Anglia (UK). Sinds 2008 is hij terug bij het KNMI, werkzaam als klimatologisch onderzoeker.

Rob Groenland (1966) werkte na de studie meteorologie en fysische oceanografie als operationeel meteoroloog op verschillende posities in de weerkamer, in eerste instantie bij MeteoGroup en sinds 2005 bij het KNMI. Ook is Rob vakdocent meteorologie en verzorgt sinds 1998 cursussen en workshops op verschillende niveaus. Daarnaast fungeert hij als interface tussen onderzoek en operatie, waarbij met name de studie naar onweersbuien zijn specialiteit is.

overwegend van zuid naar noord gericht waren, kunnen we reconstrueren dat toch ook wervels boven Utrecht aanwezig geweest moeten zijn.

Landen. In deze interpretatie trekt een lijn met actief onweer, een zogenaamde boog echo, over het land waarbij regen, hagel en windstoten voorkwamen. Hoewel het overgrote deel van de schade, waaronder het instorten van het middenschip van de Domkerk, veroorzaakt werd door de extreem sterke windstoten) die

Op 1 augustus 1674 werd de warmte van deze zomerse dag in de Lage Landen verdreven door een knetterend onweer. In het Nederlandse weer zijn dit soort overgangen van warm en benauwd weer naar een koeler weertype heel gewoon en ze gaan vaak gepaard met windstoten, hagel en korte maar hevige regen. De meteorologische condities op deze dag waren echter zo uitzonderlijk dat het passeren van dit 'front' (de overgang van warm naar koeler weer) met uitzonderlijk hevige windstoten, hagel en regen gepaard ging. De schade in Utrecht en omgeving was immens. Maar niet alleen Utrecht werd getroffen. Johan Lodewijk Gottfried schreef in zijn boek uit 1700 over de storm: '(deze) gingh niet alleen door `t Sticht Utrecht, Holland en tot hoogh in Gelderland; maer ook door al de naeburige Gewesten; jae door bynae geheel Europa.'¹

Aan het eind van de middag, toen de storm aanzienlijk aan kracht gewonnen had, veroorzaakte de storm de eerste schade in Fontainebleau (ca. 65 km ten zuidoosten van Parijs) en trok verder in noordelijke richting over Mons (Bergen in Henegouwen), Brussel, Mechelen en Gent.² De brug over de Schelde in Antwerpen moest het ontgelden en werd verwoest, in Straatsburg vielen hagelstenen 'als Kinderen Hoofden' en in Frankfurt am Main 'lagh de Hagel een knie Hoogte op de Straten'.³ De storm verplaatste zich verder in noordelijke richting en trok een spoor van vernieling tot aan Texel toe. Het toenmalige Haarlemse jaarboek *De Hollantsche Mercurius* van 1674 deed verslag van de schade in Amsterdam: 'Op den eersten deser `s avonts omtrent 8 uren ontstont by na door geheel Hollandt een gruwelijck onweder, met Donder, Blixem, Wint, Regen en Hagel vermengt. Te Amsterdam geschiede daer van groote schade, dewijl den krachtigen Wint de meeste Boomen omsloegh, veel Schepen van voor Palen wegh dreef, daer van 9 soncken, en verscheyde Huysen van Gevels ontbloote. Men vont naeulijckx een Huys, dat niet aen Pannen, Glasen of ergens anders aan beschadicht was. Verscheyde Moolens wayden om, en `t Heck voor de Haerlemmer Poort wiert uytgeruckt en om geworpen; doch dit geviel niet sonder schade, dewijl eenige Menschen daar onder sneuvelden.'

De meeste schade werd echter aangericht in de stad Utrecht en de wijde omgeving daarvan. De krantenkoppen spraken van 't Schrickelik Tempeest' die de stad voor een groot deel in puin legde. De *Oprechte Haerlemse Courant* van 4 augustus 1674 meldde de vernieling van de torenspitsen van Vleuten, Jutphaas, Bunnik, Houten en IJsselstein. Het verslag van de storm en de opsomming van de immense schade die achterbleef in de stad Utrecht is indrukwekkend: 'Gister avont ten half achten ontstont hier een schrickelick Onweer, dat tot half negen toe duurde; doch het slimste was gedaen in een Quartier-uurs: den Hemel stont gedurigh in lichten Vlam, en 't was schrickelijck den Donder en vreesslycke Winden te hooren, dat versterkt wierd met het nederstorten van Schoor steenen, Daecken, Gevels en Toornen, dat iedereen omgemeene verbaesheydt aenbracht werpende Gevels en Daecken omver, en dat heeft veelen van een aardbeving doen spreken: de Kerk van den Dom, tot het Cor toe lagh met pylaren en al ren half achten al onder de voet, als een Puyenhoop, sonder dat den Dom Toorn eenigsinte beschadigt is: de de hooge Spits en het kostelijke Beyer werck van de Jacobs Kerck is tot den uurwerk toe om verre gevallen, of schuins tusschen de Huysen en de Kerck neergestort, (...) buyde de Toorens van de Pieters Kerck zijn mede van boven tot binnen on de Kerck gestort: de Toorn van de Nicolaes Kerck, (...), nevens het Kerckje van het Duytse Huis ingeslagen, het Dack van de Buur-Kercken aen flarden: de Tooren van het Agnieten Klooster en het Magdalene Kerckje al mede ingestort, seer veel Toppen van Gevels en ontailijcke Dacken, soo dat ik geloof, datter geen 50 Huysen zijn vrij geweest: 7 Molens op de Wal zijn omgewaeyt; (...) meest alle boomen op 's St. Jans Kerckhof zijn uyt de Aerde geruckt...'

1 Het verwoeste schip van de Dom gezien vanuit het oosten. Tekening van Herman Saftleven. Het Utrechts Archief.

De vraag, die ook de schrijver van het bovenstaande stukje bezighield, is hoe het toch mogelijk was dat een groot deel van de stad in puin lag, terwijl de Domtoren, de trots van de stad, onbeschadigd bleef! Zo waren er nog meer vreemde dingen: de Janskerk, die in 1674 in niet al te beste staat was, bleef vrijwel onbeschadigd terwijl de meeste bomen op het Janskerkhof ontworteld werden. Deze merkwaardige contrasten zien we ook terug in de tekeningen van Herman Saftleven (1609-1685) (afbeelding 1). Saftleven documenteerde een groot deel van de stormschade in tekeningen. In deze tekeningen zien we prominent de schade in beeld, maar op de achtergrond zijn de pinakels op de gevels van de huizen rondom het Domplein nog intact! (afbeelding 2)

In dit artikel zullen we dieper ingaan op de meteorologische achtergrond van de storm en, met behulp van moderne inzichten, de bijzondere contrasten in de schade verklaren. In dat opzicht bouwt dit artikel voort op eerder werk van J.F. den Tonkelaar uit 1980, die in het toenmalige jaarboek een poging waagde het extreme weer meteorologisch te verklaren en ons op het spoor zette van een moderne verklaring die aansluit bij de waarnemingen.

Reconstructie van de schade

Naast de verslagen en opsommingen die bekend zijn uit de kranten van 1674 geven de tekeningen van Saftleven een beeldend verslag van de schade aan de stad en de omgeving. Een

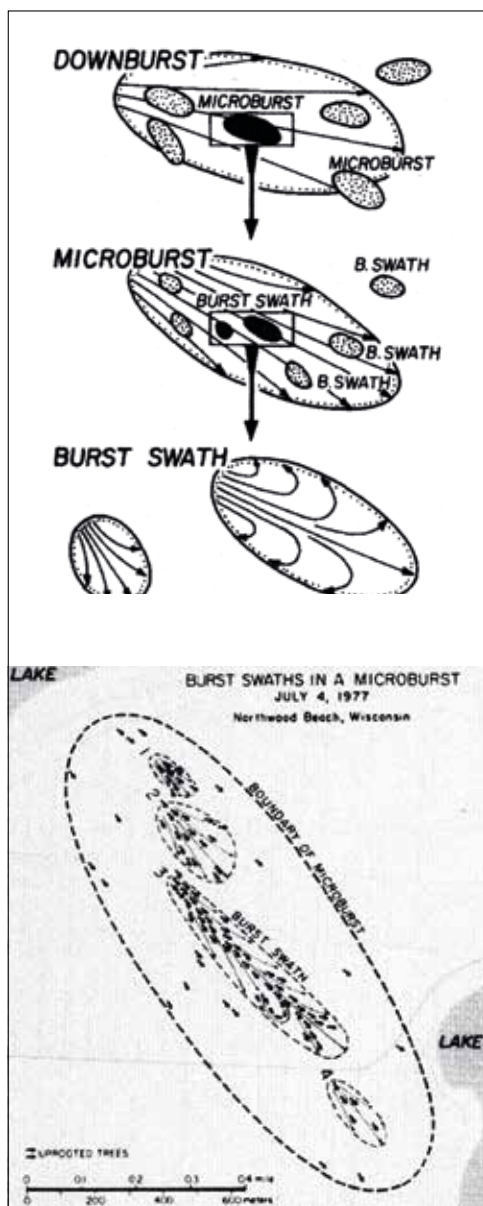

2 Dat er veel grote verschillen in schade waren, blijkt onder meer uit deze tekening van Saftleven waar naast de verwoeste Domkerk op de achtergrond huizen aan het Domplein te zien zijn waar de gevel en pinakels nog intact zijn. Het Utrechts Archief.

inventarisatie van de tekeningen van Saftleven is gegeven door bouwhistoricus Frans Kipp in 1974.⁴ Een aantal van deze tekeningen geeft de schade binnen de stad weer (achttien gericht op de Dom, vijf gericht op andere gebouwen), maar de meeste (vijfenvierzig) geven de schade weer van buiten de stadswal.

Er zijn meer bronnen die geraadpleegd zijn bij het reconstrueren van de storm. Een bijzondere bron is een zeventiende-eeuws document van Gerrit Jansz. Kooch, die in een rijmdicht van 138 coupletten de storm en de schade beschreef op basis van allerlei bronmateriaal (waaronder waarschijnlijk dezelfde kranten die wij nu ook nog raadplegen). Ook vroeg hij mensen uit zijn netwerk van vrienden en familie om getuigenverslagen en hij ging te rade bij handwerklieden die ingezet werden om de omvangrijke schade te repareren.

De beschrijvingen van Kooch bevestigen dat de storm razendsnel opkwam, en in korte tijd weer verdween. Hij schreef: 'dees wint quam hier soo metter vlucht / gelijk een blicksem uyt de lucht' en vervolgt 'in een quartier een korten tijt / was meenich huijs sijn schoorsteen quijt / en andre die noch bleeven staende / al scheen hun dat soo wel geluckt / daer sijn de kappen afgeruckt / en maekten soo de daecken gaende'. De getuigen stonden verbaasd over de kracht van de wind. Kooch beschreef dat de wind de daken van huizen rukte (waarvan we verschillende voorbeelden zien in de tekeningen van Saftleven), en gaf talloze voorbeelden: een boerenpraam die uit het water getild werd om verderop weer neer te komen, lood dat van de daken

3 Schematische tekening van een valwind of 'downburst'. In een downburst is de windkracht niet overal even sterk. De plekken met de krachtigste wind noemen we de microbursts. Ook binnen een microbursts zijn weer kleine gebiedjes te vinden zijn met een krachtige wind, de zogenaamde burst swaths. Op het onderste figuur is, op basis van waarnemingen van ontwortelde bomen van een bos door een storm uit 1977 in Wisconsin (USA), de structuur van zo'n microburst gereconstrueerd. De pijltjes geven de locatie en valrichting van de bomen. De breedte van burst swath nummer 3 (het gebiedje met het meest langgerekte schadepad) is tussen de 40 en 70 meter. Bron: Fujita and Wakimoto, 1981.

gerukt werd. Het dak van het Trippenhuis in Amsterdam trof dit lot: 'op dat huys was een plat seer groot / wel vast gedekt met wichtich loot / dat loot dat soo vast was geleegeen / eenige duysent ponden swaer / was opgerolt al in malkaer / geen menschen hadden 't soo gekregen'. De schade aan bomen, binnen en buiten de steden, was enorm. Zo schreef Kooch over 'een sware boom' op de Amsterdamse Nieuwe Markt die 'dicker dan men omvamen konden' niet alleen uit de grond gerukt werd 'maer hondert tachtig voeten veer / al van sijn aeijgen plaes gevonden'.

Naast de extreem sterke rukwinden verwonderde hij zich over de grote hoeveelheid regen die neer kwam: 'den regen was ook over groot / glijck of het haest met emmers goot / soo quam het langs de straten stroomen'. De grootte van de hagelstenen maakte ook indruk, sommigen vergeleken de stenen met kievitseieren, anderen vonden stenen van twee vingerkootjes groot.

Een inventarisatie van de schade in de Lage Landen laat zien dat niet alleen de directe omgeving van Utrecht en Amsterdam getroffen werd, maar dat het grootste deel van de schade in (het huidige) Nederland optrad binnen de driehoek begrensd door Oudenbosch, Rhenen en Vlieland. In deze drie hoekpunten veroorzaakte de storm ook schade. Er waren ook steden, net ten westen van deze driehoek, waar geen sprake was van stormschade. Steden als Haarlem, Alkmaar en Schagen bleven ongeschonden, terwijl slechts tientallen kilometers verder landinwaarts kerktorens omwaaiden. De ruiten van de Sint-Janskerk in Gouda sneuvelden door de hagel, maar van schade in steden ten westen van Gouda is niets bekend.

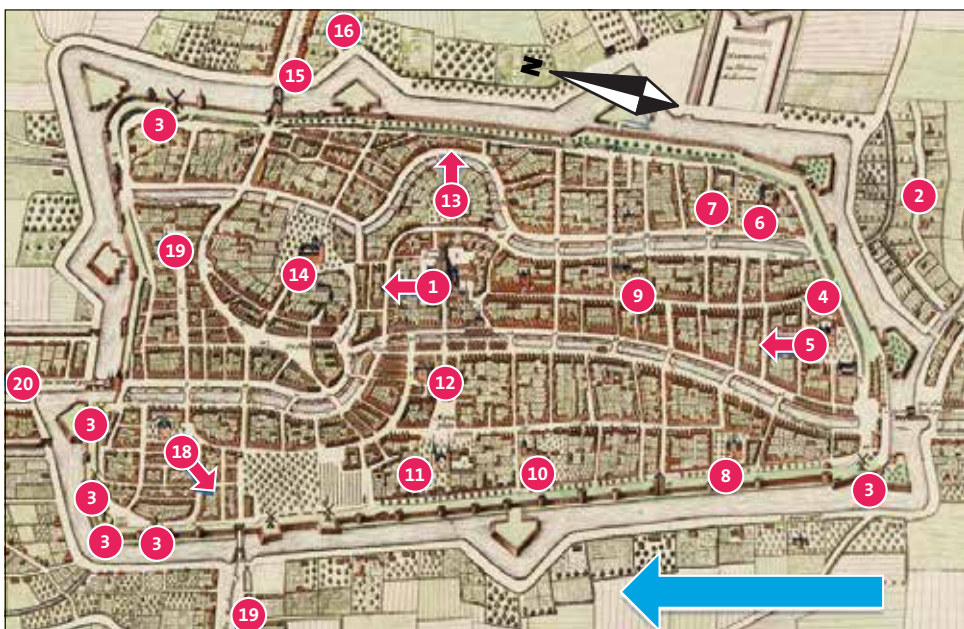
4 De Pieterskerk na de storm, met duidelijk zichtbaar de afgebroken torenspitsen die door het dak van de kerk gevallen zijn. Tekening van Herman Saftleven. Het Utrechts Archief.

Reconstructie van de storm

De uitgebreide schade in oost-west richting en de korte tijd dat de storm woedde, duidt op een scherp front dat over de Lage Landen trok. Op dit front duwde koude lucht de warme en vochtige lucht weg waardoor actieve onweerswolken gevormd werden. De scheiding tussen koude en warme lucht, met daarop die onweerswolken, strekte zich in oost-west richting uit en raasde vanaf Noord-Frankrijk over het land om bij Texel en Vlieland over de Noordzee te verdwijnen.

In het algemeen is het zo dat in onweerswolken een sterke opwaartse luchtstroom bestaat en vochtige lucht die in de stroming naar boven terecht komt, koelt razendsnel af. Koude lucht kan nauwelijks waterdamp vasthouden, wat de regen verklaart die tijdens onweer regelmatig voorkomt. Als de opwaartse luchtstroming sterk genoeg is, zal zich hagel vormen. Bovendien geldt: hoe sterker de opwaartse stroming, des te groter de hagelstenen. De opwaartse stroming moet gecompenseerd worden door een stroming naar beneden. Deze naar het aardoppervlak gerichte luchtstromingen worden valwinden genoemd. De lucht die naar beneden komt, kan soms van 6 km hoogte komen, waar de lucht steenkoud is. Met een noodvaart komt deze lucht naar beneden en nabij het aardoppervlak zal de wind zijn weg moeten zoeken langs het aardoppervlak. Het zijn deze valwinden die de sterke windstoten geven bij passages van onweerscomplexen.

De snelheid van het front is te reconstrueren aan de hand van een paar bronnen die de passage aan een tijd koppelden. Kooch beschreef dat de storm tussen 18.00 en 19.00 uur Antwerpen passeerde, tussen 19.00 en 19.30 in Utrecht kwam en rond 20.00 uur Amsterdam aandeed. De richting waarin het front bewoog, was parallel aan de lijn met daarop de meest westelijke

5 Inventarisatie van de grootste schade in Utrecht. In het kaartje is de valrichting van torens en kerk ingetekend voor zover deze bekend is. De beweging van het front is weergegeven met de rode pijl. Locatie schade: 1) Domkerk 2) Abstede 3) zeven windmolens op de stadswal 4) Torens van het Agnietenklooster 5) Torens van de Nicholaikerk 6) St. Servaaskerk 7) Magdalenakerk 8) Geertekerk 9) St. Catharinakerk 10) Kerk van het Duitse huis 11) Mariakerk 12) Dal van de Buurkerk 13) Torens van de Pieterskerk 14) Bijna alle bomen op het Janskerkhof 15) Herberg bij Wittevrouwen 16) Gasthuissteeg 17) St. Jobsweeshuis op de weg naar Vleuten 19) Begijnhof 20) Poort van de Bemuurde Weerd.

schaderapporten. Door nu gebruik te maken van de afstanden tussen Antwerpen, Utrecht en Amsterdam en rekening houdend met de onzekerheid in de *timing* van de passage, kunnen we vaststellen dat de gemiddelde snelheid van het deel van het front dat over Antwerpen liep zo'n 60 km/h was. Iets naar het oosten was de snelheid van het front iets hoger, zo'n 65 km/h en dit deel liep over Utrecht.

Er was dus een front dat én scherp begrensd was aan de westzijde, af te leiden uit de afwezigheid van schade in het meest westelijke deel van Holland terwijl iets naar het oosten de schade groot was, én een centraal deel had dat sneller bewoog dan de uiteinden. Daardoor ontstond een zogeheten boog echo. Een boog echo (genoemd naar de karakteristieke boogstructuur die dit soort fronten op de beelden van een neerslagradar geeft) wordt gevormd als de lijn met onweerswolken gecombineerd wordt met een luchtstroming die het front in dit centrale deel een extra zetje geeft, de zogeheten *rear-inflow jet*. Het samenspel van de valwinden in de onweerswolken en deze *rear-inflow jet* zorgt dat de valwinden aan het aardoppervlak hun weg vervolgen in de bewegingsrichting van het front. In de situatie van 1 augustus 1674 gaf dit een front dat in noord-noordoostelijke richting trok en windstoten in diezelfde richting gaf.

De valwinden zijn niet langs een heel front even sterk; er is een afwisseling van gebieden met sterke wind, de zogenaamde *downburst*, en gebieden waar de windstoten duidelijk minder sterk zijn. Binnen een *downburst* bestaat ook structuur in de snelheid van de wind en er zijn gebiedjes

6 Ook de kap van de Buurkerk werd door de storm verwoest. Hier een reconstructie van de Buurkerk tijdens de bouw van de grote kap in 1441. Afbeelding Daan Claessen, Erfgoed gemeente Utrecht.

te onderscheiden met een krachtige wind, de zogeheten *microbursts*. De ruimtelijke structuur van een *microburst* is ongeveer 4 km, maar ook een *microburst* kent een afwisseling van gebiedjes met sterke en minder sterke windstoten. Deze *burst swaths* hebben een ruimtelijke schaal tussen de 40 en 140 meter. De verschillende structuren worden geïllustreerd in het bovenste figuur van afbeelding 3. De waarneming dat tijdens de storm van 1 augustus 1674 extreme schade ontstond op een steenworp afstand van gebieden waar nauwelijks iets aan de hand leek, is consistent met het bovenstaande beeld van *downbursts*, *microbursts* en *burst swaths*.

De scherpe grens tussen de brede strook met schade die over de Lage Landen liep en de steden net ten westen hiervan die van de storm geen last hadden, houdt verband met het ontstaan van de zogenaamde '*bookend vortex*', een wervel die aan de westrand van het front ontstond door de boogvorm van het front. Door de interactie met de rotatie van de aarde werd deze wervel iets versterkt; wind aan de westkant van de wervel werd sterk afgeremd, aan de oostkant van de wervel werd de wind iets versterkt. Dit droeg bij aan het contrast in schade tussen steden als Alkmaar en Haarlem (aan de westrand van de wervel) en Amsterdam (aan de oostkant van de wervel).

Toch nog wervels?

De boog echo die over het land trok op 1 augustus 1674, met daarop de onweerscomplexen waarin de sterke valwinden voorkwamen, gaven overwegend windstoten in de bewegingsrichting van

het front. De verwachting is dan dat de valrichting van het schip van de Dom en de talrijke torens in en om Utrecht ruwweg in noordelijke richting zal zijn. Voor het schip en bijvoorbeeld de torens van de Nicolaaskerk was dat inderdaad het geval. Maar er zijn twee uitzonderingen bekend. Saftleven tekende de schade aan de Pieterskerk (afbeelding 4). Zoals alle kerken stond het schip en het koor van de kerk in oostelijke richting. Op de tekening van Saftleven is duidelijk te zien dat de torens van de Pieterskerk door het dak van de kerk, en dus in oostelijke richting zijn gevallen! Ook de toren van de Jacobikerk, in die tijd zo'n 80 meter hoog, moest het ontgelden. Gottfried schreef: *'De treflijke seer hooge Spits der Jacobi kerck-thoorn tot aen 't Uerwerck toe neer gestort; sonder echter de daer bij staende Huysen in 't minste te beschaedigen; als juyst tusschen deselve en de kerck neervallende.'* De toren met het carillon brak van de toren, maar viel tussen de huizen en de kerk. Kipp reconstrueerde de valrichting: naar het zuidwesten! (afbeelding 5)

In het front dat over de Lage Landen trok, konden zich kleine wervels ontwikkelen. De complexe structuur in de valwinden van gebiedjes met sterke en minder sterke windstoten werkte dit in de hand. Deze wervels ontstaan door snelheidsverschillen tussen luchtstromingen, de zogenaamde horizontale schering. Op de grens tussen een luchtstroom die snel langs het aardoppervlak beweegt en eentje die minder snel beweegt zal, door dit snelheidsverschil, een verticale wervel ontstaan die met de (gemiddelde) snelheid van de lucht zal meebewegen. Het onderste figuur van afbeelding 3, die de valrichting van bomen in een bos door een waargenomen *burst swath* weergeeft, laat zien dat niet alle bomen in dezelfde richting vallen. Dit illustreert het ontstaan van wervels.

Het beeld dat nu ontstaat, is dat rondom de torens van de Pieterskerk sterke verschillen bestonden in de sterkte van de windstoten. Door die verschillen ontstond een wervel en deze duwde de torens van de Pieterskerk in oostelijke richting om. Voor de valrichting van de toren van de Jacobikerk hebben we een soortgelijke verklaring. Het is duidelijk dat met de chaotische complexiteit van de valwinden en de kleine ruimtelijke structuren in de windsnelheden, het toeval een belangrijke factor was bij het bepalen van de valrichting van de kerktorens.

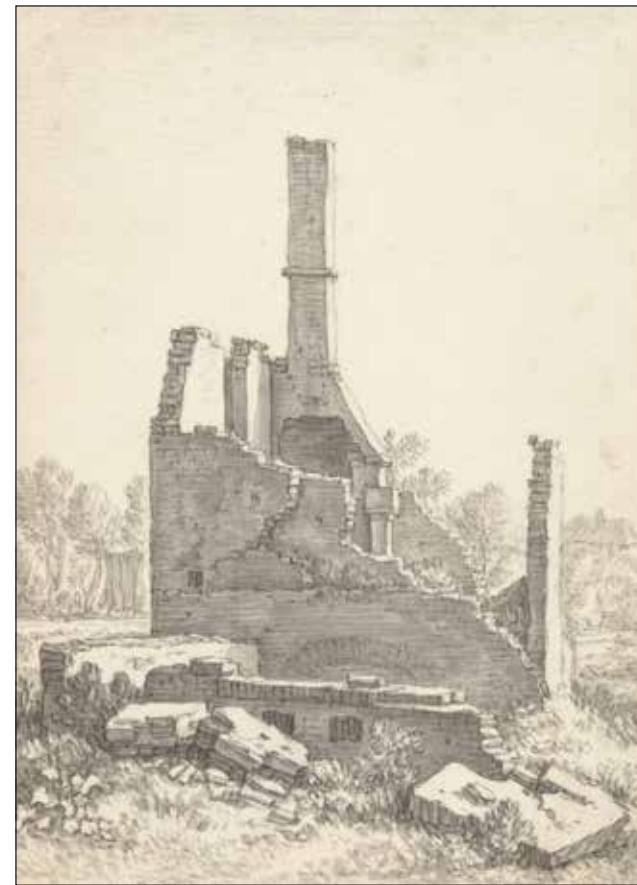
Hoe bijzonder is deze storm?

Er zijn geen directe metingen van de sterkte van de windstoten tijdens deze storm. Om toch een schatting te maken van de uitzonderlijke kracht van de storm, maken we een schatting van de grootte van de windstoten op basis van de waargenomen schade en relateren dit aan de waarnemingen van schade door (Amerikaanse) tornado's via de zogenaamde Fujita-schaal⁵. Een alternatieve manier om de uitzonderlijkheid van de storm te schatten, is door de waargenomen grootte van de hagelstenen te vergelijken met een klimatologie van hagelstenen. Beide manieren werken we hier wat verder uit.

Schatting van de grootte van de windstoten

In het verslag van Kooch zijn verschillende opmerkingen te vinden over zware voorwerpen die door de wind moeiteloos verplaatst worden. Een voorbeeld is een boerenpraam die uit het water werd getild en met de wind meegevoerd werd. De typische praam uit Noord-Holland in de zeventiende eeuw was een platte boot met oplopende punten met afmetingen van 6,6 x 1,4 x 0,4 m.⁶ Door een schatting te maken van de waterverplaatsing is het gewicht van een beladen praam te schatten op 2000 kg⁷, een onbeladen praam zal zo'n 600 kg gewogen hebben.

Ook andere zware voorwerpen werden verplaatst. Gottfried merkte op dat het lood van het dak van het Amsterdamse weeshuis, meer dan 1500 kg zwaar, van het dak gerukt werd en

7 Niet alleen binnen de stadsmuren maar ook daarbuiten was de schade enorm, zoals hier in Abstede. Tekening door Herman Saftleven, 1674. Rijksmuseum.

door de straten werd geblazen. Een ander voorbeeld zijn de molens op de Utrechtse stadswal, waarvan wellicht slechts één of twee de storm overleefd hebben.⁸ Dit waren standaardmolens, waarbij de molenkast (het bovenste deel van de molen met daarin de wieken en de molensteen) draait om een verticale stam, de standaard. In de storm werd van veel molens de molenkast van de standaard gelicht. Kooch schreef: *'tot Uttrecht was de schade groot / daer bleven oock veel menschen doot / van al de molens op de wallen / soo sij ons schrijven daer vandaen / er sijnde maer twee blyven staen / de andre al te mael gevallen'*.

Kooch deed verslag van een stuk daklood dat afgebroken was van een groter geheel en zich met grote snelheid in het kozijn van de naburige kaaswinkel boorde. Ook schreef hij over planken die, losgerukt van een schuur, door de lucht vlogen en dwars door de rietenkap van een boerderij schoten. Talloze vermeldingen zijn te vinden in het verslag van Kooch over wagens die met paarden en berijders van de weg geblazen werden en in het water terecht kwamen of tegen de dijk werden geblazen.

Fujita-schaal

De beschrijving van de Fujita-schaal voor een F2 tornado bevat: 'daken van huizen gerukt', 'grote bomen afgebroken of ontworteld', 'lichte objecten vliegen door de lucht' en 'auto's van de grond getild'. Als de auto in de Fujita-schaal vervangen wordt door de boerenpraam en de

rijtuigen, dan past deze beschrijving bij de waargenomen schade van de storm uit 1674. De Fujita F3-schaal bevat de beschrijvingen: 'daken en sommige muren van goed gebouwde huizen gerukt', 'de meeste bomen van een bos ontworteld' en 'zware auto's van de grond getild en verplaatst.' In de zwaarder getroffen gebieden, zoals Utrecht, is dit soort schade aan huizen en gebouwen te zien op de tekeningen van Saftleven. Hoewel Holland in de zeventiende eeuw geen grootschalige bossen had, lijkt de schade aan de bomen op het Janskerkhof en buiten de stad, zoals langs de Vecht, op deze beschrijving.

De meteorologen J. Würman en J.C. Alexander⁹ relateren waargenomen schade van een tornado aan de waargenomen grootte van windstoten. Hoewel de auteurs waarschuwen dat het moeilijk is om schade direct te relateren aan de grootte van de windstoten (de relatie kan best andere factoren bevatten, zoals de duur van de storm), gebruiken we hun schattingen toch om een beeld te geven van de maximale grootte van de windstoten tijdens de storm van 1674. Hun studie geeft aan dat schade die gekarakteriseerd wordt tussen F2 of F3 relateert aan ongeveer 85-90 m/s. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de Fujita-schaal relateert aan rotationele wind (als gevolg van een tornado) en dus misschien minder goed toepasbaar is op wind die overwegend in één richting staat, zoals de valwinden in 1674. Tegelijkertijd is de onnauwkeurigheid in de beoordeling van de zwaarste schade, en dus de F2-F3 schatting, groter dan de invloed van deze nuance.

Hoe vaak komen deze grote hagelstenen voor?

In de verslagen van de storm uit 1674 zijn veel verwijzingen te vinden naar hevige hagelbuien en zware hagelstenen. Gottfried merkte op dat '*veele der Hagelsteen (bij Parijs) woegaen derdehalf pond*'. Eerder merkten we al op dat bij Straatsburg de stenen zo groot '*als Kinderen Hoofden*' zouden zijn, die één, twee, drie '*en eenige 7 pont swaer*' zijn. De grootte van een pond uit de zeventiende eeuw varieerde van regio tot regio en was zelfs afhankelijk van wat er gewogen werd¹⁰. Dit maakt de vertaling naar moderne gewichten moeilijk. Diameter lijkt een makkelijkere maat te zijn, hoewel deskundigen¹¹ waarschuwen dat er ook allerlei haken-en-ogen aan de interpretatie van afmetingen van een hagelsteen kleven (omdat grote hagelstenen in het algemeen niet erg symmetrisch zijn).

De grootste hagelstenen waargenomen in de storm van 1674 zijn die uit Straatsburg, waarbij we de diameter van een kinderhoofd schatten op zo'n 15-20 cm. Hagel met een afmeting van 20 cm is ook waargenomen in South Dakota (Verenigde Staten)¹² en woog zo'n 0.9 kg.

Nederland mist een klimatologie voor zware hagel waardoor de waarnemingen uit 1674 niet vergeleken kunnen worden met moderne waarnemingen. Om dat gemis goed te maken gebruiken we een klimatologie van zware hagel uit het zuiden van Finland.¹³ Deze waarnemingen beslaan de periode 1930-2006 en zijn verzameld door oude krantenartikelen in te kijken, het netwerk van weeramateurs aan te spreken en ooggetuigenrapporten van de Finse weerdienst te raadplegen. De meeste (84%) van de waarnemingen van zware hagel (diameter 2 cm of meer) worden gedaan van eind juni tot begin augustus, met de zwaarste hagel aan het eind van de middag of begin van de avond. Op basis van de Finse gegevens en door gebruik te maken van statistische technieken (de extreme waarden statistiek), is een schatting te maken van de relatie tussen de grootte van de grootste hagelstenen en hoe vaak die hagelgrootte voor komt.

Door gebruik te maken van de Finse data als vervanging voor de hagelklimatologie voor de Lage Landen komen we uit op een schatting dat een zomerstorm zoals in 1674 tussen de eens in de 1.000 jaar en 10.000 jaar voorkomt.

Discussie

Hoewel er duidelijk verschillen zijn tussen de interpretatie van de eerdergenoemde Den Tonkelaar uit 1980, liggen beide visies toch ook weer niet heel ver uit elkaar. Den Tonkelaar concludeert dat 'een aantal uitzonderlijk zware onweersbuien in vrijwel evenwijdige banen (...) over Nederland van zuid naar noord getrokken zijn.' Deze interpretatie is niet strijdig met de interpretatie in dit artikel, waarbij actieve onweersbuien voorkomen bij het passeren van een front. Waar de meningen uit elkaar lopen is dat Den Tonkelaar verwacht dat 'op zijn minst twee van de buiencomplexen vergezeld gingen van één of meer zware windhozen, te vergelijken met uit de Verenigde Staten van Amerika bekende tornado's', terwijl in dit artikel de opgetreden schade wordt gerelateerd aan valwinden en de complexiteit in kleinschalige structuren die grote variaties in windsnelheden geeft. Hoe dan ook: Den Tonkelaar stelt: 'In elk geval veroorzaakten deze buiencomplexen zeer zware rukwinden', waar beide interpretaties elkaar weer vinden.

De grote schade aan de Domkerk wordt soms geweten aan een slechte constructie van het middenschip, waar externe steunberen ontbreken en het dak en het plafond van hout was gemaakt. In een in 2014 verschenen boek over de Domtoren vragen de auteurs zich echter af of daar de oorzaak van het instorten wel ligt.¹⁴ Er zijn in Nederland meer kerken die gebouwd zijn op deze manier en die de eeuwen wel overleefd hebben, zoals de St. Bavo in Haarlem. Nu lag Haarlem net ten westen van de sterkste wind tijdens de zomerstorm van 1674. De St. Jan in Gouda en de Nieuwe Kerk in Amsterdam deden dat niet. Beide kerken hebben een vergelijkbare bouw als die van het middenschip van de Domkerk destijds, en beide kerken hebben de storm van 1674 overleefd, al heeft de hagel wel de ruiten, en in het geval van de Nieuwe Kerk, het dak zwaar beschadigd. De kerken hier beschreven, hebben net als de Domkerk het koor in oostelijke richting waardoor de windstoten van de storm van 1674 ook bij deze kerken dwars op het gebouw gericht waren. Gezien de vele variabelen die een rol bij de schade spelen, is een vergelijking echter niet zo gemakkelijk te maken. Opmerkelijk is wel dat de Domtoren, die vlak naast het ingestorte schip stond, helemaal geen schade had. Dergelijke immense schadeverschillen kunnen te maken hebben met sterke verschillen in windsnelheid - op zelfs zeer korte afstanden - die gepaard gaan met valwinden, oftewel de eerdergenoemde *burst swaths*. Uit meteorologisch onderzoek blijkt namelijk dat de windkracht binnen een valwind bestaat uit zones waarin het heel erg hard waait en zones waarin de windkracht beduidend minder is. Dergelijke zones zijn vaak niet breder dan enkele tientallen meters. Binnen een afstand van 100 meter kunnen er dus al grote verschillen in windkracht ontstaan. Dat de Domtoren vrijwel geen schade had, verklaren we dan ook omdat hij in een windluwe zone stond, terwijl het schip van de Dom de volle laag kreeg. Zo bezien is het dus puur geluk dat de Utrechtse Domtoren de storm heeft overleefd en vandaag de dag nog steeds hoog boven de stad uittorent.

Al met al valt aan de hand van de toenmalige bronnen en de hedendaagse kennis van dergelijke zware zomerstormen dus een beter meteorologisch beeld te geven van wat er op die vreselijke augustusavond in Nederland en Utrecht in het bijzonder gebeurde. Een beeld van een storm die het aanzien van de stad voor altijd gewijzigd heeft.

Dankbetuiging: de auteurs willen René de Kam en Frans Kipp danken voor hun enthousiasme en grondige kennis van de geschiedenis van de stad Utrecht. Jari Tuovinen (FMI) en Henk van den Brink (KNMI) hebben gegevens geleverd en bijgedragen aan de statistische analyse, waarvoor dank. Mw. Marja Goud van het Nationaal Maritiem Museum wordt bedankt voor haar bijdrage.

Literatuur

- Alexander and Würman 2005** ➤ C.R. Alexander and J. Würman, 'The 30 May 1998 Spencer South Dakota, storm, Part I: The structural evolution and environment of the tornadoes', *Monthly Weather Review* 133 (2005) 72-96.
- Buisman 2000** ➤ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen. IV (1575-1675)*, Franeker 2000.
- Fujita and Wakimoto 1981** ➤ Fujita, T. Theodore, and Roger M. Wakimoto. "Five scales of airflow associated with a series of downbursts on 16 July 1980." *Monthly Weather Review* 109.7 (1981) 1438-1456.
- Gottfried 1702** ➤ Joh. Lodewijk Gottfried, *Historische kronyck, vervattende een nauwkeurige en volkomene beschrijvingh der aldergedenckwaardighste geschiedenissen des weerelds, van den aenvangh der scheppingh tot op 't jaer Christi 1576-1698 deel 4*, Leiden 1702.
- Graafhuis 1974** ➤ A. Graafhuis, 'Het "schrickelyck tempeest" van 1674', in *Jaarboek Oud-Utrecht* 1974, 96-107.
- De Kam, Kipp en Claessen 2014** ➤ René de Kam, Frans Kipp en Daan Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014.
- Kooch 1674** ➤ Gerrit Jansz. Kooch, Rijmdicht uit 1674, Archief Familie Alberdingk Thijm, arch. nr. 520, inv. nr. 120. Gemeentearchief Amsterdam.
- Knight and Knight 2005** ➤ Charles A. Knight and Nancy C. Knight. 'Very large hailstones from Aurora, Nebraska', *Bulletin of the American Meteorological Society* 86.12 (2005) 1773.
- Perks 1974** ➤ W.A.G. Perks, *Zes eeuwen molens in Utrecht*, Utrecht 1974.
- Schrier and Groenland 2016** ➤ G. van der Schrier and R. Groenland, 'A Reconstruction of the August 1st 1674 Thunderstorms over Holland', 2016. Beschikbaar op: <http://www.nat-hazards-earth-syst-sci-discuss.net/nhess-2016-263/>.
- Schutten 2004** ➤ Gerrit Jan Schutten, *Verdwenen schepen. De kleine houten beroepsvaartuigen, vrachtaarders en vissersschepen in de Lage Landen*, Diss. University of Groningen 2004.
- Den Tonkelaar 1980** ➤ J. F. den Tonkelaar, 'Het middenschip van de Dom vernietigd door een tornado? De stormramp van 1 augustus 1674 meteorologisch verklaard', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1980, 95-109.
- Tuovinen e.a. 2009** ➤ Jari-Petteri Tuovinen e. a., 'Climatology of severe hail in Finland: 1930-2006', in *Monthly Weather Review* 137.7 (2009) 2238-2249.
-

Noten

- 1 Gottfried 1702, 1366 e.v.
- 2 Buisman 2000, 671 e.v.
- 3 De Hollantsche Mercurius 1674 en Gottfried 1702, 1366 e.v.
- 4 Zie Graafhuis 1974, 98.
- 5 <http://www.spc.noaa.gov/faq/tornado/f-scale.html>
- 6 Schutten 2004.
- 7 Mondelinge mededeling Nationaal Maritiem Museum, Amsterdam.
- 8 Perks 1974.
- 9 Würmann and Alexander 2005.
- 10 <http://www.meertens.knaw.nl/>
- 11 Knight and Knight 2005.
- 12 <http://www.weather.gov/media/abr/vivian/073010RecordHailVibianSD.pdf>
- 13 Tuovinen e.a. 2009.
- 14 De Kam, Kipp en Claessen 2014, 269-270.

Koos-jan de Jager

‘De religie wil geleert, niet gedwongen worden’

Daniel van Hengel (1618-1689)
en zijn opvatting over
religieuze tolerantie in Utrecht¹

In dit artikel wordt het standpunt van de Utrechtse dominee Daniel van Hengel (1618-1689) over religieuze tolerantie onderzocht. In 1673 publiceerde Van Hengel een pamflet getiteld 'Afkeer ende de Bitterheyt over 't Verschil der Religie Gematicht ende recht bestiert', waarin hij een gematigde visie op religieuze verschillen uiteenzette. Van Hengel zag religieuze tolerantie als een deugd. In het dagelijks leven moesten gelovigen geen afkeer tegenover elkaar tonen, maar in onderlinge verbondenheid zoeken naar eenheid. Hierin week Van Hengel af van de gangbare opvattingen in de zestiende eeuw, waarin confessionele

Koos-jan de Jager BA (1995) studeert Geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. In 2013 rondde hij zijn bachelor Geschiedenis af aan de Universiteit Utrecht. Hij is geïnteresseerd in religiegeschiedenis, geschiedenis van de communicatie en Digital Humanities. Hij is als onderzoeksassistent betrokken bij het onderzoeksproject Volkspetitionnement 1878 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

verschillen juist werden onderstreept om de eigen identiteit te versterken. Toch bleef Van Hengel binnen de denkkaders van de zestiende eeuw. Hij zag géén ruimte voor een open religieuze sfeer waarin eenieder zijn eigen religieuze denkbeelden kon propageren. De

religieuze speelruimte beperkte zich tot de Latijns-christelijke kerk. Daarbinnen was voor Van Hengel slechts de gereformeerde kerk de enige juiste.

Op 23 juni 1672 trok het Franse leger Utrecht binnen. Eerder dat jaar verklaarden de Engelsen, Fransen, de bisschop van Münster en de keurvorst van Keulen de oorlog aan de Republiek. De Fransen rukten met een leger van 130.000 man op over de Rijn en bezetten Arnhem en Amersfoort. De katholieke Utrechtse kerk kreeg na de Franse inval, net als de gereformeerden, de vrijheid om hun godsdienst in het openbaar uit te oefenen. De publieke aanwezigheid van twee confessies zorgde voor veel conflict in de stad.² In de Utrechtse Domkerk werd demonstratief de mis gelezen en de gereformeerde dominees moesten bidden voor de Franse koning. Een rooms-katholieke processie werd gehouden in de Utrechtse straten waar de katholieken zich de baas voelden, tot grote ergernis van de Utrechtse gereformeerden.³ De Fransen straffen Utrecht met een grote geldboete: de stad moest 450.000 gulden betalen. Als waarborg werden in 1673 de twintig rijkste en voornaamste inwoners van Utrecht door de Franse gouverneur Stoupe weggevoerd in ballingschap naar Rees in Duitsland. Onder hen bevonden zich twee gereformeerde predikanten, Jacobus van Lodenstein (1620-1677) en zijn ambtsbroe-

De zielenvisserij, Adriaen Pietersz. van de Venne, 1614. Rijksmuseum, SK-A-447.

der Daniel van Hengel (1618-1689). Na een afmattende reis, waarin ze weinig eten en slecht onderdak kregen, kwamen ze aan in het Duitse Rees. Daar kreeg dominee Van Hengel echter te horen dat hij op vrije voeten werd gesteld en ingeruild voor enkele andere gijzelaars. Zodoende keerde Van Hengel vrij snel terug in Utrecht. Toen de Fransen op 13 november 1673 wegtrokken uit Utrecht zagen de gereformeerden hun kans schoon om de rooms-katholieke Utrechtse kerk die zich te fel hadden uitgesproken tegen de Prins van Oranje een lesje te leren. Ruiten sneuvelden, hardhandig optreden moest voorkomen dat hun huizen werden verwoest. Een achtergelaten Mariabeeld uit de Domkerk werd uit wraak in het vuur van de brandende huisjes van de schildwachten gegoooid.⁴

Op 20 december 1672 rondde Daniel van Hengel zijn pamflet *Het Afkeer ende de Bitterheyt over 't Verschil der Religie Gematicht ende recht bestiert. Mitsgaders Medelijden met de dwalende ende Sachtmoedige onderwijsinge der selve* af met een opdracht aan Everhard van Weede, een vooraanstaand Utrechts politicus en diplomaat. De gouverneur en de magistraat van Utrecht

hadden een verzoek gepubliceerd, waarin ze opriepen tot kalmte. De aanhangers van verschillende religieuze gezindheden waren verzocht 'door schelden, lasteren, of bespottingen, malkanderen niet te verbitteren, om alle onlusten ende beroerten, die daer uyt stonden te vreesen in de Stad, voor te komen'.⁵ Hierop inspelend had Van Hengel een viertal preken gehouden, respectievelijk uit Johannes 4:6-9, 1 Timotheüs 1:13, 2 Timotheüs 2:24-25 en Lukas 9:49-50, waarin hij de houding ten opzichte van andere religieuze gezindheden behandelde. Enkele aanzienlijke toehoorders verzochten hem zijn preken uit te geven, waaraan Van Hengel graag gehoor gaf. Het doel van zijn preken was te zoeken naar een oplossing voor de niet-aflatende religieuze en sociale onrust in de stad Utrecht:

'Deze verschilligheyt der Religie baert onder de Christenen een afkeerigheyt in de gemoederen ende oock menighmael in de bejegeningen ende daden omtrent malkanderen (...) dat voor vrede-lievende alleen overigh blijft (...) te sien of het Afkeer, de Bitterheyt, veroordeling ende quade bejegeninge niet wat en soude kunnen gestuyt ende gematight worden, uyt consideratie van de Christelijcke waarheden die men noch met malkanderen gemeyn heeft.'⁶

Het pamflet geeft een boeiend inzicht in de opvatting over religieuze tolerantie van een zeventiende-eeuwse dominee. Gedrongen door de omstandigheden waarin Utrecht verkeerde, droeg Van Hengel een gematigde visie op de religieuze verschillen over op zijn hoorders en lezers. Op het eerste gezicht lijkt het erop dat Van Hengel de religieuze verschillen sterk relativeert. Hij ziet de scheuring tussen rooms-katholieken, protestanten en lutheranen als verkeerd en wil deze het liefst helen. Wanneer we Van Hengels standpunt beter onderzoeken en plaatsen tegen de historische achtergrond van de vroegmoderne religiegeschiedenis, krijgen we een ander beeld. Van Hengel was overtuigd van de waarheid van de calvinistische confessie. Hij richtte zich in zijn pamflet op het overtuigen van rooms-katholieke christenen. In dit artikel plaats ik het pamflet van Daniel van Hengel tegen de brede achtergrond van de vroegmoderne religiegeschiedenis. Aan de hand van enkele historische concepten over tolerantie en religie in de vroegmoderne tijd onderzoek ik de vraag of de gematigde opvatting van Van Hengel past in de vroegmoderne religiegeschiedenis. Was Van Hengel een vroegmoderne theoloog, of zijn er al sporen van de Verlichting in zijn werk te merken? Als eerste werk ik enkele historische concepten uit, die een kader bieden voor het onderzoeken van de publicatie van Daniel van Hengel. Ten tweede beschrijf ik de persoonlijke achtergrond van Daniel van Hengel. Daarna analyseer ik het pamflet *Het Afkeer ende de Bitterheyt over 't Verschil der Religie Gematicht ende recht bestiert*, en de rooms-katholieke reactie daarop. Met dit artikel wil ik een interessante figuur uit de Utrechtse geschiedenis voor het voetlicht te brengen. Zijn opvatting over religieuze verschillen kunnen hedendaagse gelovigen een belangrijk punt leren: zij hoeven religieus debat niet uit de weg te gaan, maar in de dagelijks omgang moet verdraagzaamheid voorrang krijgen boven geloofsdwang.

Tolerantie, confessionalisering en omgangsoecumene

Gedurende de middeleeuwen bestonden er binnen het Latijnse christendom een aantal afwijkende religieuze groeperingen. Katharen, Waldenzen, Lollarden en andere ketterse bewegingen waren beperkt van omvang en hadden geen blijvende invloed op het gehele christendom van West-Europa. De reformatie in de zestiende eeuw, die leidde tot grote religieuze twisten, verstoorte dit beeld echter. Na de Reformatie - die in 2017 uitgebreid herdacht zal worden - legden kerkelijke leiders in de zestiende eeuw hun leerstellingen en geloofspraktijken vast. Deze werden via school, kansel en drukpers aan hun achterban voorgehouden met daarbij de oproep tot verinnerlijking van het geloof. Tegelijkertijd werden er zeer scherpe scheidslijnen tussen de verschillende religieuze groeperingen getrokken. Het tekenen van tegenstellingen

Roomse processie te Utrecht, 1673. Anoniem, 1673. Rijksmuseum, RP-P-OB-82.368.

en contrasten was een veelgebruikt middel om de eigen achterban te overtuigen. In tegenstelling tot middeleeuwse geloofspraktijken kenden de zestiende-eeuwers veel meer van hun geloofsdoctrines. Eveneens zochten religieuze groeperingen naar 'heilige eenheid' van hun eigen confessie. Nieuwe vormen van religieuze gemeenschap werden gevormd om deze confessionele eenheden vorm te geven.⁷ Als gevolg van het confessionele streven ontstonden er op het hele Europese continent scherpe religieuze scheidslijnen, die leidden tot rivaliteit, conflicten en debat. Deze historische ontwikkelingen worden door historici geanalyseerd via het historische concept 'confessionalisering'.⁸

In 2007 publiceerde historicus Benjamin Kaplan een belangrijke studie, waarin hij de vraag stelt hoe de verschillende religieuze groeperingen naast elkaar konden bestaan. Het moderne begrip 'tolerantie' is, zo stelt Kaplan, grotendeels bepaald door de erfenis van de Verlichting. Tolerantie werd in de vroegmoderne tijd gebruikt om lijden, een onplezierige realiteit of het toestaan van zeer aanstootgevend zaken uit te drukken. Tolerantie was niet een positieve deugd, zoals het woord in moderne context veelal gebruikt wordt. Kaplan betoogt in zijn boek: 'Toleration - allowing people of a different faith to live peacefully in one's community - was an embarrassment. From a confessional standpoint, it was even a sin, though perhaps, as some figured, a lesser sin than the bloody alternatives. Framed as a temporary concession, part of a longterm strategy for the restoration of unity, it might be acceptable. But to the extent that it entailed the abandonment of hopes for the triumph of the one true faith, it clashed directly with the escatological teachings of all the Christian churches.'⁹ Vanaf het begin van de achttiende eeuw komt hierin ontwikkel, wanneer onder invloed van denkbeelden van de Verlichting meer ruimte vrijkomt voor een positieve waardering van tolerantie. Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw bestond er in de Republiek een voortdurend intellectueel debat over religieuze vrijheid. Denkers als Dirk Volckertz, Coornhert, Justus Lipsius of Hugo de Groot nemen hierin een belangrijke plaats in.¹⁰ Dit debat had echter geen directe aansluiting bij de dagelijkse praktijk, waarin religieuze scheidslijnen verhardden. Vanaf de late zeventiende eeuw ontwikkelde zich een ander denkpatroon in de maatschappij. Van Europeanen werd meer en meer verwacht dat ze tolerant waren ten opzichte van andere confessies. Tolerantie werd, zo stelt Kaplan, een 'hallmark of civilized behaviour'.¹¹

De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën kende een grote verscheidenheid aan religieuze overtuigingen.¹² Alle religieuze groepen moesten na de Reformatie en Opstand een nieuwe plaats vinden en leden werven. In de strook achter het front van 1600-1620, waar tegen de Spanjaarden werd gevochten, werd de katholieke reorganisatie niet getolereerd. In het zuiden hadden de katholieken echter veel meer vrijheid. In het noorden en westen ontstond een unieke religieuze orde. Belangrijk is hier het onderscheid tussen religie in de openbaarheid, in de maatschappelijke orde en religieuze handelingen die zich niet in het openbaar afspeelden. De gereformeerde kerk had het monopolie op de openbare uitoefening van godsdienst. Gelovigen van andere denominaties werden echter niet vervolgd om hun overtuiging, en kregen zelfs mogelijkheden om vormen van organisatie - zij het niet in de openbaarheid - te ontwikkelen.¹³

De stad Utrecht vormt in het geheel van de zeventiende-eeuwse Republiek een interessante casus. De oude fundamenten van de rooms-katholieke aanwezigheid in Utrecht waren door de Reformatie niet geheel vernietigd. Een berekening van Benjamin Kaplan toont aan dat zo'n 33% van de Utrechters calvinistisch, 35% rooms-katholiek, 8% lutheraans, 8-10% remonstrants, 1 à 2% doopsgezind was en dat nog eens 12-15% zich niet officieel aan een kerk verbonden had.¹⁴ Deze religieuze verhoudingen brachten onlosmakelijk vragen met zich mee. De overheid bevoorrechtte de gereformeerde kerk. De katholieke Utrechters bleven echter

ook zichtbaar als religieuze groep, zoals blijkt uit recent onderzoek van Bertrand Forclaz.¹⁵ Theologische debatten werden gevoerd over de rechtvaardigmaking, het aanroepen van heiligen en engelen en religieuze dwang. Door jezuïeten, controversepredikers en protestantse predikanten werden deze controverses via allerhande publicaties uitgevochten.¹⁶ Tegelijkertijd moesten de religieuze groepen in het dagelijks leven naast elkaar leven. Willem Frijhoff heeft deze spanningsvolle situatie 'omgangs-oecumene' genoemd. Hiermee doelde hij op 'concrete samenwerking en toenadering in het dagelijks leven' van verschillende religieuze groepen. Sociale waarden werden geplaatst boven confessionele overtuiging, wat samenleven mogelijk maakte.¹⁷ In het eerste deel van de zeventiende eeuw waren confessionele grenzen flexibel: gelovigen konden veranderen van religieuze overtuiging. Gedurende de zeventiende eeuw kristalliseerden de religieuze scheidslijnen en kozen de meeste Utrechters voor een confessie.¹⁸

Binnen de gereformeerde kerk van Utrecht had Gisbertus Voetius grote invloed. De orthodoxe predikanten, onder leiding van Voetius, legden sterk de nadruk op de *praxis pietatis*, de heiliging van het leven. De kennis van het geloof moest niet alleen in het hoofd aanwezig zijn, maar ook tot praktische uitwerking in het alledaagse leven komen. Door prediking, huisbezoek, catechese en kerkelijke tucht werden de leden van de gemeente onderwezen in de geloofsleer en de praktijk van het leven. Aan de overheid werd voortdurend gevraagd om op te treden tegen allerlei zonden, zoals dansen, dobbelen, dragen van 'ijdele kleederen' of 'herberchgaen op den dach des Heeren'.¹⁹ Tussen 1637 en 1654 groeide het aantal predikanten van vijf naar twaalf, wat wijst op een groei in de gereformeerde kerk.

Daniel van Hengel: de Utrechtse mensenvisser

Daniel van Hengel werd op 26 oktober 1618 in Amsterdam geboren, als lid van een belangrijke familie.²⁰ Hij studeerde in Utrecht onder andere bij de gereformeerde hoogleraar Gisbertus Voetius. In 1642 werd hij dominee in Amerongen, zes jaar later werd hij - op voorspraak van Voetius - beroepen in Utrecht. Op 28 juni 1648 werd hij door zijn leermeester bevestigd als dominee te Utrecht. Graftschriften die na de dood van Van Hengel zijn gepubliceerd, laten een succesvolle dominee zien. Deze graftschriften moeten met de nodige voorzichtigheid worden benaderd, maar geven toch een interessante kijk op de waardering van Van Hengel. De overstap van Amerongen naar Utrecht werd geduid als een goddelijke roeping tot 'meerder werck aen Zions muer, ten opbouw van dees Utrechts Kerk'.²¹ Als voornaam ingezetene van Utrecht diende hij zijn gemeente 'in Leer' en Voorbeeldt', streed tegen ketterij, dwaling en bijgeloof en heeft 'voor zijn zaak gepleit' met open mond. Hij preekte 'deftig, net en klaar' en 'duidelijk overtuigend', met gezwinde tong. De inhoud van zijn tekst dwong noch verboog hij, maar hij stond pal voor de waarheid. Zijn 'zoet vloeiend en zielroerende Gepreek' sprak de Utrechters blijkbaar aan, want toen hij ziek op bed lag, bad het gehele kerkvolk voor hem. Kortom, Van Hengel werkte als 'schrandere Hengelaar en Menschen visscher' onder het Utrechts Zion, en redde zielen uit de 'zwarte modder van dees Eeuws verdorven Zeede'.²²

Gedurende zijn leven voerde Daniel van Hengel een groot aantal disputen en polemieken. Als student was hij in aanraking gekomen met de theologische disputen die Voetius, in lijn met de eeuwenoude academische praktijk, met zijn leerlingen voerde.²³ Voetius formuleerde, naar aanleiding van actuele discussies, enkele stellingen, die zijn leerlingen op zaterdagmorgen in het publiek moesten verdedigen. Van Hengel trad op 4 juli 1640 in debat over 'Het bijgeloof'.²⁴ Deze disputaties boden Voetius de mogelijkheid discussie te voeren over allerlei actuele zaken die speelden in de Utrechtse kerk of politiek. Door deze disputen had Van Hengel vaardigheden opgedaan in theologische discussies, die hij gedurende zijn leven voortdurend inzette.

Utrechtse dominees discussieerden met elkaar in de kerkenraad. Deze debatten zijn in de kerkenraadsnotulen terug te vinden.²⁵ Ook schroomden dominees niet om vanaf de kansel hun mening bekend te maken. Een meningsverschil kon zich verbreden doordat een veel grotere groep mensen zo actief werd betrokken in een debat.

De strijdlustigheid van Van Hengel in theologische en kerkrechtelijke debatten wordt in een overzicht van zijn polemische publicaties helder. Op vele discussies in zijn tijd reageerde hij door polemische geschriften te publiceren. Over de sacramenten (1640, 1643, 1657 en 1688), de zondagrust (1661, 1664 en 1668), de kwestie rond de Lombarden (1665), de kerkelijke goederen (1660-1661), de religieuze onrust in Utrecht (1662-1663), verschillen tussen gereformeerden en andere gelovigen (1640, 1664, 1673) en de positie van de overheid tegenover de kerk (1674) had hij een duidelijke mening.²⁶ Interessant is zijn kritiek op de religieuze onrust in Utrecht. Van Hengel publiceerde onder de schuilnaam Salomon van Amstel het geschrift *Vredes-drangh, ofte Accuraet ende leersaem discours aengaende de dispuuten ende onlusten in de kercke tot Utrecht*. In dit boekje laat hij een fictieve spreker Prudentius (de voorzichtige) aan Zelotes (de ijveraar, opstandige) uitleggen wat de oorzaak is van de onrust in Utrecht. Die ligt volgens Prudentius bij degenen die 'de naem hebben van preciesheyt' en onder het mom van rechtzinnigheid 'die materie hebben beginnen verder te extenderen ende uyt te strecken tot geringer ende beuselachtiger particularia'. Van Hengel doelt hiermee ondubbelzinnig op de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. De preciezen leggen uit 'onmatigen yver en drift' het gewone volk 'zwarigheden' op, die uit Engeland en Schotland overgewaaid zijn. Deze zwarigheden leidden tot weerstand onder de bevolking en onrust onder de theologen: er waren door de vroedschap al drie hoogleraren uit Utrecht weggestuurd. De oplossing van Van Hengel is dat de orthodoxie de rechtzinnigheid van de leer wel moet volhouden, maar niet voortdurend moet eisen dat iedereen daaraan moet voldoen. Men moet weer aandacht hebben voor proporties en geen zaken uit het lood tillen en van iedereen eisen. Wanneer religieuze orthodoxie leidt tot het afdwingen van allerlei regels en geboden, gaat het volgens Van Hengel mis. De religie moet immers onderwezen worden en nooit afgedwongen.²⁷

Verbitterde christenen

Het voert te ver om alle debatten waarin Van Hengel zijn mening gaf, te analyseren. In het kader van dit artikel zijn we vooral geïnteresseerd in het pamflet *Het Afkeer ende de Bitterheyt over 't Verschil der Religie*, in 1673 gepubliceerd bij de Utrechtse boekverkopers Johannes van Paddenburgh en Willem Clerck. Daniel van Hengel droeg het pamflet op aan Everhard van Weede, een Utrechts politicus waarmee hij bevriend was. Van Weede had, in de woorden van Van Hengel, 'een solide kennis (...) bekomen oock van Theologische materien ende dispuuten, om uw oordeel daer over te interponeren'. Zijn 'sachtigheyt ende moderatie' vonden aansluiting in de opvattingen van Van Hengel zelf. Beide Utrechtse gingen uit van eenzelfde kerngedachte die Van Hengel in een Latijnse spreuk vatte: *medio tutissimus ibis*, 'in 't midden gaet men veyligst'.²⁸

Van Hengel zette in zijn pamflet zijn mening over religieuze verschillen grondig uiteen. Hij begon met de opmerking dat de deling van de kerk een beklagenswaardige zaak is. Immers, de Bijbel zelf roept op tot eenheid onder alle gelovigen. Voor Van Hengel viel de christenheid uiteen in vijf groepen: rooms-katholieken, lutheranen, gereformeerden, mennonieten en remonstranten. Van Hengel twijfelde of de socinianen bij de christenheid hoorden, omdat zij de godheid van Christus ontkennen. Van de andere vijf groepen is het fundament echter gelijk: allen baseren zij zich op de Bijbel, de Twaalf Artikelen van het christelijk geloof, de Wet der Tien Geboden en het Onze Vader. Wat is dan de oorzaak van alle religieuze verschillen? Van

De Dom van Utrecht voor de storm, 1660. Steven van Lamsweerde. Het Utrechts Archief, cat.nr. 28656.

Hengel gaf een eenvoudig antwoord: 'maer dewijle evenwel alle menschen die geopenbaerde waerheyt in de Schrifture niet en sien (...) soo blijft elck by sijn opinie en de meynt die de beste te sijn. Elck meynt dat hy de waarheydt heeft ende dat sijn partye dwaelt'.²⁹ Religieus verschil komt voort uit een verkeerde interpretatie van de Bijbel. Religieuze verbittering zal dus verdwijnen wanneer de boodschap van de Bijbel weer serieus wordt genomen, aldus Van Hengel. Religieuze verschillen behoren volgens Van Hengel niet te leiden tot tirannie, geweld of vervolging. 'De religie wil geleert, niet gedwongen worden. Onsen Salichmaker gebiedt de ongehoovige ende ongehoorsame te laten varen, maer niet te dwingen ofte te dooden.' Schelden, lasteren of kwaad-spreken lossen eveneens niets op. Ook de burgerlijke gemeenschap - het sociale verkeer tussen personen - zoals elkaar groeten, samen eten, handel drijven of het doen van de werken van barmhartigheid mag niet worden nagelaten wanneer sprake is van religieus verschil. 'Daer nochtans de Religie ons niet en gebiedt de nature of nuttige Borgerlijcke gemeynschao te verbreecken, of te kort te doen: noch leert ons geen ondancckaerheyt, noch verbiet ons niet de deugt, trouwe en dienst in een ongeloovige, of in Religie dwalende, te erkenen ende te betoonen'.³⁰ Wettige huwelijken gesloten tussen twee mensen die een verschillende confessie aanhangen, mogen niet verbroken worden. De houding die Van Hengel aan zijn hoorders voorhield was die van verdraagzaamheid. Dat Van Hengel niet alle kerkelijke verschillen relativeerde, blijkt uit het vervolg van zijn traktaat. Onderlinge verdraagzaamheid mocht volgens hem niet leiden tot een gekreukte

waarheid. We moeten, zo betoogde hij, ons 'wachten van Ketterye, als een verdervenden suyderdessem der ziele (...) En moeten niet meynen dat yder een in sijn geloof kan saligh worden: neen, gelijk er maer een Godt ende een Heere en is, soo isser oock maer een waer ende saligh-makent geloove.'³¹ Er bestaan dusdanige dwalingen die niet volgens de Bijbelse leer zijn. Een zacht oordeel mag niet leiden tot een blijven in de dwaling, zo stelde Van Hengel metaforisch: 'Soude ymant wel in een brandend huys willen blijven om datter ymant half versenght het leven nocht uyt-gehaelt hadde?'³² Met andere woorden: wanneer een dwalende is gewaar-schuwd moet hij zich onttrekken aan de dwaling en zich aansluiten bij de gereformeerde kerk, die heeft volgens Van Hengel uiteindelijk de juiste leer. Die stellingname komt in het derde deel van het pamflet scherp naar voren. Van Hengel richtte zich hier op het onderwijs aan de dwalende gelovigen, in het bijzonder de rooms-katholieken. Op een aantal punten - de aanbidding van heiligen, de leer van de rechtvaardigmaking en de leer van de sacramenten - bood Van Hengel een verdediging van de gereformeerde leer. Zijn conclusie was helder: de leer van de gereformeerde kerk is overeenkomstig Gods Woord en de christelijke traditie. De rooms-katholieke leer was volgens Van Hengel bijgelovigheid, gebaseerd op onzekere tradities en instellingen van mensen.

Naast de houding tegenover de vijf christelijke groeperingen - die samen het Latijnse christendom beslaan - formuleerde Van Hengel ook een standpunt ten opzichte van niet-christenen. 'De Schriftuere en verbiedt ons evenwel niet geheel oock van personen ende haer staet te oordelen; ende laet ons toe, ja leert ons, sommige te veroordeelen, te vervloeken, ofte te verdoemen, dat is, volgens Gods Woort ende sijn voorgaende oordeel, verdoemelijk te verklaren als namelijk de Heydenen, seggende van de selve datse sijn sonder Christo (...) insgelijcks mede de Joden, niet geloovende dat Jesus is de Christus (...) Waer by dan mede gevoegt mogen worden de Turcken of Mahumeranen, hebbende een Religie uyt het Heydendom ende Jodendom te samen vermenght. (...) Ende gelijk de Schriftuere vervloecht ofte verdoemt de ongelovige, soo Heydenen als Jooden, soo vervloecht ende verdoemtse oock mede, die in een Godtloos leven voort vaaren sonder haer te bekeeren.'³³ Hieruit blijkt duidelijk dat de religieuze speelruimte die Van Hengel voorstaat beperkt werd tot het westers christendom. Joden, islamitische of heidense godsdiensten vielen voor Van Hengel buiten de bandbreedte van de toegestane godsdiensten.

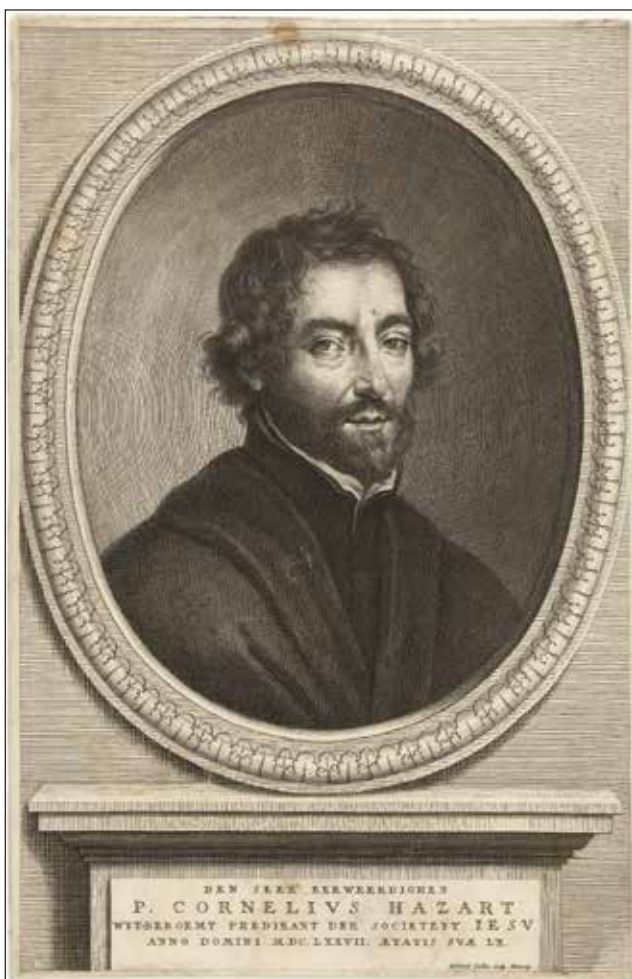
Interessant is de vraag naar de reden van Van Hengel om te pleiten voor religieuze verdraagzaamheid. Van Hengel beantwoordde deze vraag op diverse punten in zijn pamflet. Een eerste argument voor zijn standpunt ontleende hij aan de Bijbel. Hij citeerde Filippenzen 4:2, waarin wordt gesteld dat er geen scheuringen in de christelijke gemeenten plaats mogen vinden. God is een God van vrede en niet van verdeeldheid. Ten tweede moeten christenen onderling medelijden hebben met dwalende christenen. Zachtmoedige behandeling van verkeerde leerstellingen werkte in Van Hengels optiek beter dan een harde hand. Immers: dwang leidt tot huichelarij en goed onderwijs leidt tot eenheid, aldus Van Hengel. De christelijke waarheden die men met elkaar gemeen heeft, waren voor Van Hengel een derde punt. Theologen moesten zich richten op de punten waarin ze overeenstemmen, om vervolgens in liefde te debatteren over de verschilpunten. Tot slot: religieuze verdraagzaamheid had ook een politiek-sociale reden. Onrust in de stad Utrecht die veroorzaakt werd door religiestrijd moest worden vermeden. In een ander pamflet uit 1674 ging Van Hengel dieper op dit argument in. De overheid had volgens Van Hengel de taak om te zorgen voor de handhaving van de waarheid, een typisch gereformeerde opvatting. De overheid moest 'Liefhebber van de Kercken Godsdienst' zijn en God danken voor de redding uit de handen van de Fransen die Utrecht binnen waren gevallen. Hervorming van de religie moest ter

hand worden genomen, zo hield Van Hengel de Utrechtse stadsbestuurders voor. Tegelijkertijd mocht de overheid zich niet mengen in kerkelijke zaken. De 'politieke Reformatie' was immers van een andere aard dan de 'kerkelijke Reformatie'.³⁴

Debat over religieuze dwang

Voor het einde van het jaar 1673 schreef de Antwerpse jezuïet Cornelius Hazart een felle reactie op het pamflet van Van Hengel. Hazart was vanaf 1654 in Antwerpen aangesteld als controverseprediker, waardoor hij veel ervaring had in het voeren van polemieken. Om de katholieke gelovigen voor het katholicisme te behouden, hielden de jezuïeten controverseconferenties in Antwerpen. Op deze dagen kwamen vele katholieke gelovigen én protestanten naar de St. Ignatiuskerk in Antwerpen om naar de predikers te luisteren. Cornelius Hazart was een zeer begiftigd prediker, die meer dan dertig jaar lang deze preken hield. Ook trad hij in debat met een groot aantal protestantse dominees in de Lage Landen. Via een groot netwerk van jezuïeten en stromannen verspreidde hij zijn apologetische en polemische geschriften in de Lage Landen. Gedurende heel zijn werkzame leven heeft Hazart polemieken gevoerd, veelvuldig over reliekenverering en de beelden- en heiligencultus. Vooral protestantse predikanten uit de grenssteden en de Generaliteitsgebieden traden in debat met Hazart. Deze predikanten kwamen in hun gemeente in aanraking met katholieken. Hier was dus voor beide partijen voordeel te behalen. De protestanten konden hun gelijk bewijzen en zo katholieken overtuigen. Hazart en zijn medestanders richtten zich juist op de overtuiging van protestanten en de ontwikkeling van de kennis van hun geloofsgenoten. Precies daar ligt de reden waarom Hazart reageerde op een geschrift van een Utrechtse dominee. Hazart zag in dat hij winst kon behalen wanneer hij de gereformeerden in Utrecht in een polemieken kon overtroeven.³⁵

Cornelius Hazart reageerde fel op de publicatie van Van Hengel. Hij schreef dat hij 'soo haest als ick dit schrift niet meer als met eene ooghe hadde doorsien, quamen my datelijck te voren de volgende woorden van Salomon Prov. 6 v. 2 Desen man is verstrickt in de woorden van sijnen mont, ende ghevangen in sijne eyghen discoursen.' Hij stelde dat Van Hengel een 'advocaet van quaede saeken' was, die verstrikt is in zijn eigen woorden en verwaandheid. Hazart vond het buitengewoon verwonderlijk dat een persoon, die zelf nauwelijks iets heeft bestudeerd, in zijn eentje duizenden rooms-katholieke theologen denkt tegen te spreken. 't Is meer toe te schrijven aen sijne onwetendheyt ende onervarentheyt, als aen moetwilligheyt: Wy sullen dan dien grooten Doctoer die de heele werelt hier komt onderwijsen, toonen, dat hy eerst sijn selven sou moeten gheleert, ofte van sijne meesters ghevraegt hebben hoe ende wat hy moest leeren.'³⁶ Hazart ging in zijn pamflet frontaal in tegen Van Hengels opvattingen over religieuze dwang. Hij stelde dat er verschil moet worden gemaakt tussen tirannie en geweld: het eerste is moorden, het tweede is straffen. Hazart vond dat Van Hengel in zijn pamflet de rooms-katholieken uitmaakt voor tirannen toen ze de eerste calvinisten vervolgden. Niets is minder waar, aldus Hazart. De eerste calvinisten zetten het hele land in vuur en vlam, leefden geestelijk als beesten en behandelden de kerken als straatschenders. De protestantse 'monsters' werden dus rechtmatig met geweld voor hun 'gruwelijk schelm-stukken' gestraft.³⁷ Daniel van Hengel reageert op Hazart in een geschrift met de titel *Beknopte Weegschael*. Dit geschrift is helaas verloren gegaan, alleen door de reacties van Hazart hierop kennen we het bestaan van het pamflet. Dat Hazart niet tevreden was met de verdediging van Van Hengel tegen zijn aanval, blijkt wel uit de latere publicaties van Hazart. De titels van de geschriften tonen Hazarts stijl in de polemieken: *Bedenckingen voor myn heer Daniel van Hengel hem toeghesonden van Pater Cornelius Hazart over een seker schrift onlanx in't licht ghegheven door den voorseyden heere van Henghel met desen tijtel Beknopte weeghschael* (1676), *D. Daniel van*

Portret van Cornelius Hazart,
Richard Collin, 1677. Rijksmuseum,
RP-P-1906-2432.

Hengel predikant der ghenomde-Ghereformeerde tot Uytrecht in zijn eygen weeghschael opgewoghen, ende bevonden te licht te syn (1677) en *Sendbrief van P. Cornelius Hazart Priester der Societeyt Jesu aen D. Daniel van Hengel predikant Der ghenomde-Gereformeerde tot Uytrecht, Over zijn onmacht ende verlegghenheyt in het beantwoorden van de argumenten sijder Partye* (1677).³⁸ Inhoudelijk voegde Hazart weinig toe aan de polemiek. Hij speelde enkel op de man en wilde Van Hengel door het slijk halen. Hazart probeerde in alles zijn gelijk te halen en de tegenpartij te benadelen.

Het debat tussen Hazart en Van Hengel is een typisch vroegmodern debat. Inhoudelijk toont het aan dat Van Hengel met zijn visie op verdraagzaamheid ver afstond van de mening van Hazart. Hazart koos voor een harde benadering, in lijn met de rooms-katholieke reactie op de protestantse gelovigen. Religieuze dwang werd met een beroep op de Bijbel gelegitimeerd en gepraktiseerd. De polemiek laat zien dat Van Hengels standpunt opgemerkt werd in binnen- en buitenland en dat hierop reacties kwamen. De stijl van het debat past goed binnen het historische concept van de confessionalisering. Beide polemisten richtten zich op het overtuigen van gelovigen in hun eigen voordeel. Het voornaamste doel was het vormen van de

religieuze identiteit van hun achterban, door ze te voorzien van argumenten. Doordat Hazart Daniel van Hengel in zijn polemiek door het slijk haalde, werden de scheidslijnen tussen katholieken en calvinisten stevig aangescherpt. De polemiek is niet te karakteriseren als rationeel debat op basis van theologische argumenten. Het debat is gericht op de stabilisatie van de eigen confessie en het aanvallen van de religieuze tegenpartij.³⁹

Conclusie

Het onderzoek naar de opvatting van Daniel van Hengel over religieuze dwang en tolerantie levert een boeiend inzicht in de vroegmoderne religiegeschiedenis. Concluderend kunnen we stellen dat de opvatting van Van Hengel zowel elementen bevat uit de vroegmoderne traditie als uit de achttiende-eeuwse visie op tolerantie. Op het eerste gezicht leek Van Hengel de confessionele verschillen sterk te relativiseren, wanneer hij stelde dat rooms-katholieken, gereformeerden, lutheranen, remonstranten en doopsgezinden weer één kerk moeten gaan vormen. Ze baseren zich tenslotte op eenzelfde bron, de Bijbel. Omdat de interpretatie van de Bijbelse boodschap verschillend is, ontstaan er grote confessionele conflicten. Deze moeten, omwille van Jezus' gebod om één te zijn, worden bijgelegd. Onderwijs voor dwalende christenen is nodig om christelijke eenheid te bereiken.

Tolerantie was, in de woorden van Benjamin Kaplan, een pijnlijke aangelegenheid, en zeker geen deugd. In het proces van confessionalisering van Europa was het tolereren van andersgelovigen bittere noodzaak, géén vorm van ruimdenkendheid. Bij Daniel van Hengel lijkt tolerantie van andersgelovigen wél een positief punt te worden. Confessionele verschillen deden hem pijn, Van Hengel accepteerde de andere gelovigen als zijn broeders. Hiermee week hij af van de door Kaplan geformuleerde dagelijkse praktijk in vroegmodern Europa. Van Hengel keerde zich tegen het trekken van strakke scheidslijnen tussen religieuze groepen. Hij sprak zich uit voor een dagelijkse omgang tussen confessies, waarbij ruimte was voor burgerlijk samenleven, en verwachtte deze opstelling eveneens van zijn hoorders. Met deze stellingname past Van Hengel naadloos in het historische concept van de omgangsoecumene. Ondanks religieus verschil bleek er in de vroegmoderne tijd toch ruimte voor samenwerking en omgang met elkaar. Het pamflet van Van Hengel toont aan dat deze oecumene niet alleen iets was van de dagelijkse praktijk, maar dat deze gedachte ook vanaf de kansel in de gereformeerde kerken van Utrecht verkondigd werd én internationaal reactie opriep.

Verder lezen in het pamflet laat zien dat religieus relativisme in de visie van Van Hengel niet verder strekte dan de latijns-christelijke kerk. Hiermee toont hij zich een gereformeerd theoloog, staande in de traditie van de zestiende en zeventiende eeuw. We mogen zeker niet denken dat Van Hengel pleitte voor een open, religieus klimaat in Utrecht, waarin iedere religie zichzelf kon manifesteren. Heidenen, joden en islamieten mogen door de overheid stevig worden aangepakt, omdat zij een verkeerde godsdienst uitdragen. Eveneens blijkt uit het pamflet dat het gereformeerde protestantisme zijn voorkeur heeft boven de andere confessionele overtuigingen. Sterker nog, alleen de gereformeerde versie van het christendom was de waarheid, alle andere confessionele overtuigingen weken hiervan af. De helft van zijn pamflet gebruikt hij om de gereformeerde leer op enkele cruciale punten te verdedigen tegen het rooms-katholicisme. Daniel van Hengel wilde de dwalende gelovigen vriendelijk onderwijzen als het gaat over de aanbidding van heiligen, de leer van de rechtvaardigmaking en de leer van de sacramenten. Op dit gereformeerde onderwijs kwam stevige kritiek van Cornelius Hazart. De gevoerde polemiek is duidelijk van vroegmoderne aard. Het draait niet om een open, rationeel debat zoals dat opkwam in de achttiende eeuw. In de polemiek stonden het belasteren van de tegenstander en het 'winnen van zielen' centraal.

Het standpunt van Daniel van Hengel werd gevormd door zijn ervaringen in Utrecht. Van Hengel zag in 1672 de Fransen Utrecht binnenmarcheren, waarna de rooms-katholieke Utrechtse de kans grepen om in vrijheid hun religie te manifesteren. Hij sloot zich aan bij de oproep van de stadsbestuurders die de rust in de stad wilden herstellen, door te preken over religieuze verschillen. Hij hield zijn hoorders voor zich verdraagzaam op te stellen tegenover hun rooms-katholieke medeburgers, die een grote groep vormden in de stad. Ook riep hij het Utrechtse stadsbestuur op om een hernieuwde hervorming van de publieke orde ter hand te nemen. Hierin moest de gereformeerde religie weer alle ruimte krijgen. Ondanks zijn afwijkende standpunt inzake religieus samenleven bleef Van Hengel een vroegmodern theoloog. Het voert daarom veel te ver om Daniel van Hengel op te voeren als een representant van vrijzinnige stromingen die godsdienstige verschillen relativeerden of als verlicht denker. Daarvoor was Van Hengel, in de optiek van zijn leermeester Gisbertus Voetius, te veel een man van de gereformeerde theologie, die hij bleef beschouwen als de unieke geopenbaarde waarheid.⁴⁰

In dit artikel heb ik de Utrechtse religiegeschiedenis benaderd vanuit Van Hengels opvatting over religieus samenleven. Het duiden van één standpunt over een complex historisch thema is gedoemd tot onvolledigheid. Tegelijkertijd vormt dit artikel wel een beperkte nuancering van grote concepten. Het is niet ongewoon om een artikel te besluiten met de uitgesproken verwachting dat nader onderzoek nieuw licht kan werpen op het behandelde thema. Gemakkelijk kan het levensverhaal van Daniel van Hengel worden uitgebreid met de bespreking van zijn vele pamfletten. Vruchtbaarder is echter om een hoger standpunt te zoeken. Er bestaat op dit moment geen omvattende studie over de Utrechtse religiegeschiedenis die recht doet aan het gehele verhaal. De boeken van Benjamin Kaplan en Bertrand Forclaz bieden veel inzicht in de Utrechtse situatie, maar beperken zich tot één eeuw. Juist een geschiedenis op langere termijn - vanaf de vroege middeleeuwen tot in de huidige tijd - verdient aandacht. Aan de hand van veel (specialistische) studies, historische begrippen én nieuw bronmateriaal zou een Utrechtse religiegeschiedenis moeten worden geschreven, waarin aandacht is voor de gelaagdheid van het geloofsklimaat in Utrecht. Hierin moeten de verscheidene historiografische tradities en invalshoeken met elkaar worden verbonden tot een dynamisch beeld. Studie van theologisch en intellectueel debat, religieuze co-existentie, confessionalisering en verzuiling kunnen dan samensmelten tot een *grand narrative* van de Utrechtse religiegeschiedenis.

Literatuur

- Van Amstel 1657** ➤ Salomon van Amstel [pseud. Daniel van Hengel], *Siloloquium ofte aenspraecke en heylighe bedenckinge van een gelovige ziele over den inhoud en practyke des H. Doops*, z.p. 1657.
- Van Amstel 1662** ➤ Salomon van Amstel [pseud. Daniel van Hengel], *Vredes-drangh, ofte Accuraet ende leersaem discours aengaende de disputyen ende onlusten in de kercke tot Utrecht*, Harlingen 1662.
- Van Amstel 1663** ➤ Salomon van Amstel [pseud. Daniel van Hengel], *Klaer en grondigh nader onderrigt over de waerschouwingen van Timotheus Philalethus ende het beter onderricht die gegeven zijn tegen Vredes-drangh*, Amsterdam 1663.
- Van den Belt 2016** ➤ Henk van den Belt, 'Theologische disputaties als historische bron. De cyclus van de Leidse Synopsis (1625) en de herhalingen', *Tijdschrift voor Nederlandse kerkgeschiedenis* 19, 2 (2016) 56-62.
- De Bruin e.a. 2000** ➤ R.E. de Bruin, P.D. 't Hart, A.J. van Hoven van Genderen, A. Pietersma, J.E.A.L. Struick (reds.), *Een paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.
- Van Deursen 2004** ➤ A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702*, Amsterdam 2004.
- Duker 1897-1915** ➤ A.C. Duker, *Gisbertus Voetius*, Leiden 1897-1915, 4 dln.
- Eijnatten en Van Lieburg 2006** ➤ Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2006.
- Forclaz 2007** ➤ Bertrand Forclaz, "'Rather French than Subject to the Prince of Orange.'" *The Conflicting Loyalties of the Utrecht Catholics during the French Occupation (1672-73)*, *Church History and Religious Culture* 87 (2007) 509-533.
- Forclaz 2009** ➤ Bertrand Forclaz, 'The Emergence of Confessional Identities: Family Relationships and Religious Coexistence in Seventeenth-Century Utrecht', in: C. Scott Dixon, Dagmar Freist en Mark Greengrass, *Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe*, Farnham / Burlington 2009, 249-266.
- Forclaz 2014** ➤ Bertrand Forclaz, *Catholiques au défi de la Réforme. La coexistence confessionnelle à Utrecht au XVIIe siècle*, Paris 2014.
- Frijhoff 1983** ➤ Willem Frijhoff, 'Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek: structuur, en grondlijnen tot een interpretatie', *BMGN* 98,3 (1983) 430-459.
- Frijhoff 2002** ➤ Willem Frijhoff, *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History*, Hilversum 2002.
- Van Gennip 2015** ➤ Joep van Gennip, *Controversen in context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlandstalige controversepublicaties van de jezuïeten in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2014.
- Godart 1689** ➤ Abraham Godart, *Treurzang Op het Zaalig Overlijden van [...] Daniel van den Hengel, [...] In den Heere Ontslaapen den 12. in Ooghtmaandt, des Jaars 1689. oudt zijnde 71. Jaar*, Utrecht 1689.
- Grafschrift 1689** ➤ *Grafschrift op den [...] De Hr. Daniel van den Hengel, Getrouw Leeraer der Gemeente Christi tot Utrecht, In het Jaer sijns Ouderdoms in den Heere Ontslapen den 12. Augustus 1689*, Utrecht 1689.
- Hazart 1673** ➤ Cornelius Hazart, *Den Advocaet van quade saeken met naeme Daniel van Henghel predikant tot Uytrecht*, vertoont door den eerw. P. Cornelius Hazart, Priester der Societeyt Iesv, Antwerpen 1673.
- Hazart 1676** ➤ Cornelius Hazart, *Bedenckingen voor myn heer Daniel van Hengel hem toe-ghesonden van Pater Cornelius Hazart over een seker schrift onlanx in't licht ghegheven door den voorseyden heere van Henghel met desen tijtel Beknopte weeghschael*, Antwerpen 1676.
- Hazart 1677a** ➤ Cornelius Hazart, *D. Daniel van Henghel predikant der ghenoeemde-Ghereformeerde tot Uytrecht in sijn eygen weeghschael opgewoghen, ende bevonden te licht te syn*, Antwerpen 1677.
- Hazart 1677b** ➤ Cornelius Hazart, *Sendbrief van P. Cornelius Hazart Priester der Societeyt Jesu aen D. Daniel van Hengel predikant Der ghenoeemde-Gereformeerde tot Uytrecht, Over sijn onmacht ende verlegghenheit in het beantwoorden van de argumenten sijder Partye*, Antwerpen 1677.
- Van Hengel 1673** ➤ Daniel van Hengel, *Het afkeer ende de bitterheyt over 't verschil der religie gematicht ende recht bestiert. Mitsgaders Medelijden met de dwalende ende Sachtmoedige onderwijssinge der selve*, Utrecht 1673.
- Van Hengel 1674** ➤ Daniel van Hengel, *Nehemia. Ofte voorbeelt van een Godvruchtich Vorst ende Wel-gestelde Regeeringe*, Utrecht 1674.
- Van Hengel 1943** ➤ A.B. van Hengel, 'Een waarschijnlijk uitgestorven geslacht Van Hengel', *De Nederlandsche Leeuw. Maandblad van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde* (1943) Vol. 61, 205-212.
- Israel 1997** ➤ Jonathan Israel, 'The intellectual debate about toleration in the Dutch Republic', in: C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes, *The Emergence of Tolerance in the Dutch Republic*, Leiden 1997, 3-36.
- Kaplan 1997** ➤ Benjamin J. Kaplan, 'Confessionalism and Its Limits: Religion in Utrecht, 1600-1650', in: Joaneath Spicer and Federle Orr Lynn (reds.), *Masters of Light: Dutch Painters in Utrecht during the Golden Age*, New Haven 1997, 60-71.
- Kaplan 2007** ➤ Benjamin J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious conflict and the practice of toleration in Early Modern Europe*, Cambridge Mass. 2007.
- Van Lieburg 1989** ➤ F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam 1989.
- Liefhebber 1664** ➤ Een liefhebber der waarheydt ende des vredes [= Daniel van Hengel], *Sabbathsonrust verandert in Sabbathsrust, dat is de disputen en twisten over den Sabbath beslist*, z.p. 1664.
- Parker 2008** ➤ Charles H. Parker, *Faith on the margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge Mass. 2008.
- Philadelphus 1661** ➤ Christianus Philadelphus, Batavus [pseud. Daniel van Hengel], *Zedigh, en grondigh bericht over het gebruyck der genaemde geestelijke goederen, soo in 't gemeen als bijzonderlijck in den gestichte van Utrecht*, Amsterdam 1661.
- Philaethes 1640** ➤ Christianus Philaethes [pseud. Daniel van Hengel], *Wederantwoord op hetgeen Albertus Huttenus Remonstrantsch predikant in zynen boek genaemt, Antwoordt op vier vragen van een paepsch priester, aen een Remonstrantsch*

predicant, heeft geschreven tegen de waerheydt van het Heylich Sacrament des autuers, Antwerpen 1640.

Philaethes 1643 ➤ Christianus Philaethes [pseud. Daniel van Hengel], *Eerste deel van de verdedinghe van Christianus Philaethes catholicus, voor de waerheydt van het h. sacrament des autuers, teghens de nietighe redenen ende ydele uytvluchten, die Albertus Huttenus by een vergaderet heeft uyt Plessis Mornay, ende andere gepretendeerde gereformeerde schrijvers*, Antwerpen 1643.

Philaethes 1665 ➤ Batavus Christianus Philaethes [pseud. Daniel van Hengel], *Staet des geschils over 't stuck van de bancken van leeninghe, summierlick geopent*, Utrecht 1665.

Van Rooden 1996 ➤ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*, Amsterdam 1996.

Teeckmannus 1660 ➤ Arnoldus Teeckmannus, Joannes Flaman, Daniel van Hengel en Johannes Heymenbergh, *Advys ofte bericht ten versoecke van de Heeren Burgemeesteren en Vroedtschap der stadt Utrecht. Gegeven by Arnoldus Teeckmannus, Joannes Flaman, Daniel van Hengel en Johannes Heymenbergh, bedienaers des Heyligen Evangelii binnen Utrecht, over het gebruyck van goederen die men geestelijck noemt*, Amsterdam 1660.

Wicquefort 1674 ➤ Abraham de Wicquefort, *Journael, of dagelijcks verhael van de handel der Franschen in de steden van Uytrecht en Woerden, sedert hun koomst daer binnen, tot aan hun vertrek: daer in hun gruwelijke wreetheyt en tyrannie, in dese twee plaetsen, gelijk oock in verscheyde andere*, Hoorn 1674.

Noten

- 1 Met dank aan Fred Vogelzang en Fred van Lieburg voor hun opmerkingen bij eerdere versies van deze tekst.
- 2 Zie voor een uitgebreid onderzoek naar de gebeurtenissen in 1672-1674: Forclaz 2007.
- 3 Van Deursen 2004, 310-317.
- 4 Wicquefort 1674, 229.
- 5 Van Hengel 1673.
- 6 Van Hengel 1673, 4.
- 7 Eijnatten en Van Lieburg 2006, 170; Kaplan 2007, 28-47.
- 8 Oorspronkelijk uitgewerkt in: Heinz Schilling, *Aufbruch und Krise: Deutschland 1517-1648*, Berlijn 1988 en Heinrich Richard Schmidt, *Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert*, München 1992.
- 9 Kaplan 2007, 143.
- 10 Zie bijv. Israel 1997.
- 11 Kaplan 2007, 335.
- 12 Van Rooden 1996; Frijhoff 2002; Kaplan 2007; Parker 2008; Forclaz 2014.
- 13 Van Rooden 1996, 20-25.
- 14 Kaplan 1997. Zie ook: Forclaz 2009; De Bruin e.a. 2000, 254-260.
- 15 Forclaz 2014.
- 16 Van Gennip 2015.
- 17 Frijhoff 1983, 435-436.
- 18 Forclaz 2009.
- 19 De Bruin e.a. 2000, 283-286; Van Lieburg 1989.
- 20 Zie voor de achtergrond van zijn familie: Van Hengel 1943.
- 21 Graftschift 1689.
- 22 Godart 1689.
- 23 Zie Van den Belt 2016.
- 24 *De Superstitione*, Zie Duker 1897-1915, III, 121.
- 25 Van Lieburg 1989.
- 26 Zie Van Amstel 1657; Van Amstel 1662; Van Amstel 1663; Liefhebber 1664; Philaethes 1640; Philadelphus 1661; Philaethes 1643; Philaethes 1665; Teeckmannus 1660.
- 27 Van Amstel 1662.
- 28 Van Hengel 1673, ii-iii.
- 29 Van Hengel 1673, 2.
- 30 Van Hengel 1673, 7.
- 31 Van Hengel 1673, 9.
- 32 Van Hengel 1673, 18.
- 33 Van Hengel 1673, 13.
- 34 Van Hengel 1674.
- 35 Van Gennip 2015.
- 36 Hazart 1673, 3-4.
- 37 Hazart 1673, 5-6.
- 38 Hazart 1676, Hazart 1677a, Hazart 1677b.
- 39 Zie Van Gennip 2015 voor uitgebreidere analyses van vergelijkbare polemieken.
- 40 Duker 1897-1915, III, 119-123.

A sepia-toned portrait of a middle-aged man with a receding hairline, wearing a suit and tie. The text is overlaid on the left side of the image.

Helleke van den Braber

**‘Nooit zag ik
zulk een verlicht
administrateur van
andermans belang’**

René Radermacher Schorer (1888-1956)

In de jaren twintig en dertig nam de Utrechtse assuradeur René Radermacher Schorer diverse initiatieven om het ingedutte kunstleven in zijn stad nieuw leven in te blazen.

Dit artikel laat zien op welke manieren hij als bestuurder en mecenas steun gaf aan uiteenlopende culturele instellingen, en belicht hoe hij zijn positie in de Utrechtse kunstwereld veroverde en consolideerde. Radermacher Schorer doorbrak met zijn bemoeienis met de kunsten ook zijn eigen sociale en culturele vacuüm. Na de verbouwing van zijn woonhuis aan het Wilhelminapark in 1928 stelde hij zijn woonkamer

Helleke van den Braber (1970) is universitair docent bij de opleiding Algemene Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2002 promoveerde ze op een onderzoek naar vroeg-twintigste-eeuws mecenaat (*Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland 1900-1940*. Vantilt, Nijmegen). Sindsdien publiceert zij over kunst en geld in heden en verleden, over de geschiedenis en theorie van het mecenaat, en over strategisch geven en ontvangen in de kunsten.

open voor kunstenaars, wetenschappers, bohémiens en intellectuelen; in zijn salon mengden zij zich met de meer behoudende, aristocratische kringen waarin hij zich tot dan toe had bewogen. Radermacher Schorer investeerde om twee

redenen in zijn salon en in de kunsten: hij hoopte dat met zijn steun 'iets nieuws' kon ontstaan, én wilde zichzelf als liefhebber en kunstkenner op de kaart zetten.

'Als ik de geschiedenis van de kunstenaars in het Utrecht van [de jaren twintig en dertig] overzie is het net een begrafenismaars. Alles gebeurde traag en langzaam. Er kon bijna niets, alles verstikte in de middelmaat, je kon eigenlijk maar beter de benen nemen.'

De schilder Joop Moesman had terugblikkend op zijn jaren als beginnend kunstenaar maar weinig goeds te melden over het artistieke klimaat van zijn geboortestad. Hij was niet de enige die moeite had met de burgerlijke, kleinstedse sfeer die in het vooroorlogse Utrecht heerste. Ook de schrijver Hendrik Marsman hekelde in een fel schimpdicht het in zijn ogen verstikkende provincialisme van zijn stad:

'Want waar men gaat of staat
hier wordt men, graag of niet, gelijkgeschakeld in
een net van onverwrikbare middelmatigheid.'

Hij werd bijgevalen door dichter Jan Engelman, die Utrecht enkele jaren later karakteriseerde als een oord 'waar men het gras tussen de stenen hoort groeien'.³ Voor schrijvers was er in de burgerlijke, deftige en wat sombere provinciestad maar weinig te beleven. Er was een gebrek aan ontmoetingsgelegenheden voor kunstenaars, een bloeiend artistiek verenigingsleven ontbrak, en het bleek bijna onmogelijk de Utrechtse burgerij voor kunst te interesseren.⁴ Niet voor niets luidde beeldhouwer Jan Eloy Brom in 1932 publiekelijk de noodklok over het doodgebloede culturele leven in zijn stad.⁵

Toch is dit beeld voor nuanceren vatbaar. Enkele schrijvers en kunstenaars slaagden erin opvallend werk af te leveren, in weerwil van het weinig stimulerende kunstklimaat. Zo verwierf de Utrechtse schilder Janus de Winter rond 1917 voor korte tijd internationale bekendheid met zijn kleurrijke, abstracte kunst, voltooide Gerrit Rietveld in 1924 zijn Rietveld-Schröderhuis en publiceerde Hendrik Marsman in 1923 zijn 'rode boekje' *Verzen*. Met dit werk slaagden de makers erin hun naam niet alleen lokaal, maar ook landelijk te vestigen. Daarnaast werd in de jaren twintig het isolement waarin veel kunstenaars verkeerden enigszins doorbroken door de oprichting van enkele opvallende ontmoetingsplaatsen. In het in 1926 opgerichte toonzaaltje 'Besk' probeerde initiatiefnemer Kees Kuiler Utrecht kennis te laten maken met, in zijn eigen woorden, 'de allermooiste toegepaste kunst', en gaf hij 'geavanceerd-moderne' kunstenaars de gelegenheid hun werk tentoon te stellen.⁶

In 1928 volgde de oprichting van boekhandel 'Nord' door kunstenaar Willy Wagenaar, die het jaar daarvoor in Parijs met het surrealisme had kennisgemaakt en met een grote stapel affiches, prenten en boeken terugkeerde. Veel Utrechtse kunstenaars maakten via Wagenaars aanbod kennis met nieuwe kunstopvattingen: naast surrealistisch werk zagen ze er ook *De stijl*, *110*, dada, werk van *De ploeg*, jazzplaten en andere curiosa.⁷ Een andere mijlpaal was het schandaalverwekkende bezoek van dada-coryfee Kurt Schwitters, die op 29 januari 1923 *tout* artistiek Utrecht op de been bracht voor zijn dada-manifestatie in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen.⁸ In 1925 werd in Utrecht het tijdschrift *De gemeenschap* opgezet, waarbij initiatiefnemer Albert Kuyle erin slaagde een enthousiaste en actieve groep schrijvers en beeldend kunstenaars om zich heen te verzamelen, en in 1927 werd de Utrechtse afdeling van de Filmliga opgericht, die weldra na Amsterdam de meeste leden telde. Kunstenaarsvereniging Voor de Kunst organiseerde ondanks teruglopende bezoekersaantallen nog zes à acht tentoonstellingen per seizoen in haar tentoonstellingszalen aan de Nobelstraat, en toen in 1929 een groep jonge kunstenaars ook nog de macht greep in het vrijwel failliete Kunstliefde en die

René en Charlotte Radermacher Schorer in hun woonkamer. Foto: Nico Jesse, Nederlands Fotoarchief inv.nr. 479/17-18.

vereniging nieuw leven inblies, kon worden teruggezien op een decennium waarin het culturele leven weliswaar weinig bruiste, maar toch enkele belangrijke nieuwe impulsen had gekregen.

Voor de jonge assuradeur Matthieu René Radermacher Schorer moeten bovenstaande initiatieven een welkome aanvulling zijn geweest op het schrale kunstzinnige aanbod in zijn stad. Men kende hem in Utrecht als de bezitter van een snel groeiende verzameling bibliothele en literaire boeken, en als privé-student van professor Willem Vogelsang, die kunstgeschiedenis doceerde aan de Utrechtse universiteit. Toen hij in 1921 zijn vader opvolgde als directeur van de Utrechtsche Algemeene Brandwaarborg- en Verzekeringsmaatschappij (later Tiel-Utrecht) bleek hij in zijn nieuwe functie genoeg tijd over te houden om het artistieke leven in zijn stad op de voet te volgen.

Bij nadere beschouwing van de hierboven genoemde initiatieven uit de jaren twintig blijkt dat de persoon van Radermacher Schorer een meer of minder belangrijke *trait d'union* tussen hen vormde. Bij de meeste van hen was hij zeer nauw betrokken; als bestuurder, organisator, geldschietster of geïnteresseerde liefhebber stond hij de initiatiefnemers ervan met raad en

daad terzijde. Zo was hij penningmeester van stichting *De gemeenschap* en de Utrechtse Filmliga, bezocht hij hoogstwaarschijnlijk de dada-avond van Schwitters, volgde hij de oprichting van kunstzaaltje 'Besk' op de voet en behoorde hij tot de groep vernieuwers die Kunstliefde weer op de been hielp. Daarnaast drukte hij in de jaren twintig zijn stempel op de besturen van een aantal nog niet genoemde verenigingen, commissies en comités, die alle een artistiek doel dienden. In de jaren dertig bouwde hij zijn invloed binnen de Utrechtse kunstwereld zelfs nog verder uit, zodat hij voor en vooral na de oorlog gold als een culturele sleutelfiguur, die in Utrecht op veel terreinen zijn gezag kon doen gelden.

Aan de wieg van de voorzichtige opbloei van het artistieke leven in de jaren twintig stonden vooral de stedelijke schrijvers en kunstenaars. Zij waren het die zich naast hun scheppende werk inzetten voor de oprichting van een galerie, boekhandel, tijdschrift of vereniging. Radermacher Schorer was een van de weinige burgers die hierbij een rol speelde. Bovendien was hij vrijwel de enige die zijn belangstelling voor kunst koppelde aan een actieve betrokkenheid bij het wel en wee van de kunstenaars. Deze houding leverde hem veel vrienden op onder de schrijvers, schilders, beeldhouwers en architecten met wie hij samenwerkte. Via zijn bestuurlijke en organiserende werkzaamheden bouwde hij een omvangrijke en gevarieerde kennissenkring op, die hij nog vergrootte door zijn bezoeken aan de tentoonstellingen en bijeenkomsten die zijn kunstenaarsvrienden organiseerden. Zo behoorden de kunstenaars die zich hierboven zo laatdunkend over het kunstklimaat in hun stad uitlieten, allemaal tot de meer of minder intieme kennissenkring van Radermacher Schorer. Vanaf 1928 maakte hij van zijn huis aan het Wilhelminapark een gastvrije ontvangstruimte en ontmoetingsplek, waar in de loop der jaren een lange reeks kunstenaars zijn opwachting heeft gemaakt.

Een aantal vragen dringt zich op. Op welke wijze veroverde Radermacher Schorer die vooraanstaande positie in de kunstwereld, en waarom zette hij zich daar zo voor in? Aan de hand van een vijftal casussen zal worden bekeken op welke wijze Radermacher Schorer werkte aan de verovering van een positie in de Utrechtse kunstwereld, op weg naar de culturele status die hij in zijn hoogtijdagen (vlak voor de Tweede Wereldoorlog) zou bezitten.

Zijn steun aan de verschillende instellingen had tot doel ruimte en aandacht te scheppen voor de bloei van moderne kunst. Daarnaast gaven zijn bestuurlijke werkzaamheden hem volop gelegenheid met kunstenaars in persoonlijk contact te komen en hen, zo nodig, ook op eigen gezag te ondersteunen. Zijn groeiende status als invloedrijk bestuurder en (financieel) organisator moet hem een zekere aantrekkelijkheid hebben gegeven voor schrijvers en kunstenaars die ondersteuning nodig hadden. Soms leidden hun contacten met Radermacher Schorer tot een mecenaatsrelatie, waarin hij hen met geld, goederen, opdrachten of aankopen probeerde te helpen. Aan deze kant van zijn weldoenerschap wordt in dit artikel echter geen aandacht besteed.⁹

Een aristocraat in de oppositie: de voorgeschiedenis tot 1920

Dat Radermacher Schorer's actieve leven zich voor zo'n groot deel binnen artistieke kringen zou afspelen, lag gezien zijn afkomst en milieu niet voor de hand. Beide ouders waren van adellijke afkomst. Zijn moeder was een dochter van de bekende Utrechtse hoogleraar en politicus Mr. Barthold Jacob Lintelo baron de Geer, Heer van Jutphaas.¹⁰ René was als oudste zoon uit het gezin van vier kinderen voorbestemd zijn vader als assuradeur op te volgen. Na het gymnasium wijdde hij zich vanaf 1908 aan een rechtenstudie, die hij echter pas tien jaar later met een promotie zou afsluiten. Deze vertraging was voor een aanzienlijk deel te wijten aan de rol die Radermacher Schorer in het Utrechtse studentenleven speelde: van studeren kwam weinig, zeker toen hij als vooraanstaand lid van het Utrechtsche Studenten Corps in het

De student Radermacher Schorer als graaf Willem IV, de hoofdpersoon in de maskeradeoptocht ter gelegenheid van het 55e lustrum van de universiteit in 1911. Anonieme foto, afkomstig uit de studenten Almanak van 1912. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal.

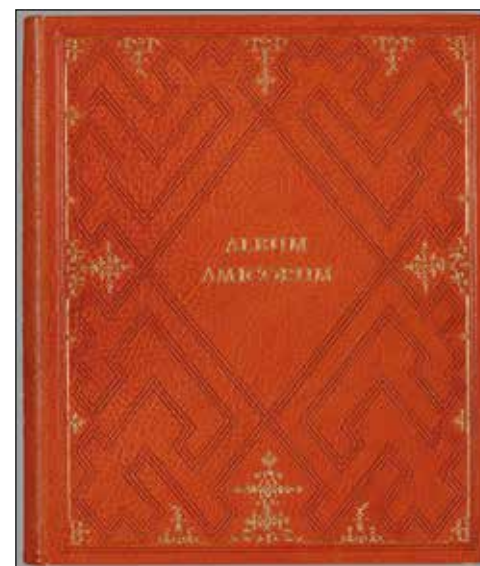
lustrumjaar 1911 de hoofdrol in de traditionele maskerade speelde en het jaar erop tot rector van het corps werd gekozen. Zijn overige maatschappelijke bezigheden waren passend voor een jongeman van zijn afkomst en omgeving: hij was lid van het Centraal Comité tot de viering van nationale feestdagen, de Commissie tot tegemoetkoming van de Militairen in Forten van de Utrechtsche Linie en het Comité tot viering van het Regeeringsjubileum van H.M. de Koningin. Toch zijn er aanwijzingen dat René Radermacher Schorer zich niet helemaal schikte naar de conventies die in zijn behoudende milieu golden. Zijn biograaf Brummel benadrukt dat de Utrechter zich in zijn ouderlijk huis ongelukkig en niet begrepen

heeft gevoeld. 'Geestelijk was hij in de oppositie', stelt Brummel, en dit verzet uitte zich in zijn gymnasiumtijd in zijn lidmaatschap van de literaire schoolvereniging *Ars et Amicitia* en het lezen van het werk van de Tachtigers, Emants en Couperus. In zijn studententijd kreeg deze artistieke belangstelling een vervolg toen hij zitting nam in de redacties van de studentenbladen *Vox Studiosorum* en *Minerva*, waarvan ook jonge literatoren lid waren, zoals zijn latere protégé Jacques Bloem. Hoewel een oude schoolvriend zich later 'een roman over een vurige Arabische liefde' herinnerde die Radermacher Schorer in zijn jeugd zou hebben geschreven, zijn er verder geen aanwijzingen dat hij zelf literaire ambities heeft gehad.¹¹

Rond 1914 maakte Radermacher Schorer een moeilijke periode door, die leidde tot het besluit zich volledig terug te trekken uit de Utrechtse studentenwereld. Na een lange reis bereidde hij zich in alle afzondering voor op zijn doctoraalexamen. In 1948 vertelde Radermacher Schorer hoe hij

'in 1914 nogal radicaal brak met mijn toenmalige vrienden (...) omdat ik mij voelde aangetrokken tot de moderne cultuur, het moderne boek en de moderne kunst, terwijl mijn omgeving daar volkomen negatief tegenover stond. In het luchtledige waarin ik toen kwam te verkeren, werd ik opgevangen door prof. R.N. Roland Holst, die een van mijn beste vrienden werd.'¹²

Omdat de ontmoeting met Roland Holst pas in 1923 plaatsvond, moeten deze 'luchtledige' jaren langer hebben geduurd dan Radermacher Schorer hier doet voorkomen. Hij vulde ze na zijn promotie in 1918 met een studie kunstgeschiedenis bij professor Vogelsang. Radermacher Schorer volgde diens *privatissimum* vanaf 1919 tot zeker 1926, naast zijn aanstelling als adjunct-directeur en vanaf 1921 als directeur van het verzekeringsbedrijf van zijn vader.

Omslag van het *Album Amicorum*, 1948. Koninklijke Bibliotheek, inv.nr. 134 C 81.

Kennelijk meende Radermacher Schorer dat hij een en ander had in te halen, want in dezelfde periode breidde hij zijn bibliotheek fors uit met honderden boeken over kunstenaars en kunststromingen, terwijl hij zich ook in rap tempo literaire en literair-historische werken aanschafte.

Rond 1918 kreeg Radermacher Schorer een relatie met zijn latere echtgenote, de tien jaar oudere Charlotte Hasselman, die toen met haar eerste echtgenoot en hun vier kinderen de villa naast die van Radermacher Schorer's ouders in De Bilt bewoonde.¹³ In 1921 scheidde ze, maar het duurde nog tot 1928 voor ze met Radermacher Schorer in het

huwelijk zou treden. Over haar achtergrond is weinig bekend. Ze moet zijn culturele belangstelling gedeeld hebben, gezien de belangrijke rol die ze later als gastvrouw en vriendin van vele kunstenaars gespeeld heeft. De verbintenis met Charlotte betekende waarschijnlijk de opheffing van het sociale vacuüm waarin Radermacher Schorer naar eigen zeggen al jaren verkeerde; de kennismaking, enkele jaren later, met architect Sybold van Ravesteyn en kunstenaar R.N. Roland Holst doorbrak ook het culturele luchtledige rond de kunstminnaar. In deze periode wendde Radermacher Schorer zich verder af van zijn ouderlijk milieu, en zocht hij zijn heil steeds meer in de Utrechtse kunstwereld. Kennelijk verwachtte hij in dat artistieke milieu de vrienden, de bezigheden en de vervulling te vinden die hij in zijn eigen omgeving ontbeerde. Vanaf begin jaren twintig ging hij zich actief bemoeien met het culturele leven in zijn woonplaats.

Vijfentwintig jaar later: reconstructie van Radermacher Schorer's netwerk

Zo'n vijfentwintig jaar later, op 2 augustus 1948, boden eenenzestig vrienden van Radermacher Schorer hem ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag een *Album Amicorum* aan.¹⁴ Ieder van hen had in de vorm van een prozatekst, een gedicht, een tekening, een drukje, gravure of aquarel een bijdrage geleverd aan het album, dat Radermacher Schorer tijdens een bijeenkomst in zijn huis werd aangeboden. Het album is een interessant document, omdat het een prachtige neerslag is van het netwerk dat hij tot dan toe had opgebouwd en mooi laat zien in welke circuits Radermacher Schorer zich bewoog. De personen die aan zijn album meewerkten, laten zich bij zeven verschillende milieus indelen: naast schrijvers en beeldend kunstenaars is ook het 'boekbedrijf' goed vertegenwoordigd, net als het Utrechtse culturele en maatschappelijke leven. Minder talrijk zijn de bijdragen van personen afkomstig uit de wetenschappelijke wereld en het museale- en bibliotheekmilieu.

De dertien literatoren die aan het album meewerkten behoren voor het grootste gedeelte tot de generatie die rond de eeuwwisseling werd geboren en rond 1920 debuteerde; alleen Henriette Roland Holst valt daarbuiten. Een deel van hen was betrokken (geweest) bij tijdschriften als *De gemeenschap* (Coolen, Van Duinkerken), *De stem* (Donker) en *De vrije bladen*

(Binnendijk). Het waren overigens niet de geringste schrijvers die zich rond Radermacher Schorer schaarden: zijn dertien literaire vrienden zijn stuk voor stuk opgenomen in een naslagwerk als het *Winkler Prins lexicon van de Nederlandse letterkunde*; elf van hen worden bovendien genoemd in de gangbare literatuurgeschiedenissen.¹⁵ De dertien kunstenaars die aan het album bijdroegen vormen een al even homogeen en canoniek geheel. Twee 'scholen' zijn goed vertegenwoordigd: die van de Bergense kring rond Charley Toorop (Fernhout, Rietveld, Raedeker) en die van de kunstenaars rond het tijdschrift *De gemeenschap* (Brom, Levigne, Molkenboer, Van Ravesteyn, Wiegersma). Bovendien valt op dat in de groep van dertien behalve de schilders (6) ook de beeldhouwers (3) en architecten (3) goed zijn vertegenwoordigd.

Ook onder de twaalf deelnemers aan het boekbedrijf bevinden zich een aantal tot de verbeelding sprekende namen. Naast bekende uitgevers (Stols, Van Kampen) leverde een aantal voor- aanstaande typografen en boekverzorgers (Van Krimpen, De Roos) een bijdrage aan het album. In de overige categorieën vallen de namen van museumdirecteur A.M. Hammacher, psychiater H.C. Rümke en kunstverzamelaar en mecenas Jo van der Meulen op. De lijst van contribuanten aan Radermacher Schorer's feestbundel kan kortom gelezen worden als een *who's who* van personen die er vóór en vlak na de oorlog op allerlei maatschappelijke terreinen toe deden.

Volgens de initiatiefnemers moest het Album Amicorum worden gezien als dankbetuiging aan

'deze minnaar der schoone kunsten, die zooveel heeft gedaan voor de bevordering van datgene wat hij niet zelf beoefent, maar altijd met warme belangstelling heeft gadegeslagen, die kunst en kunstenaar zoo menigmaal en met zooveel persoonlijke offers heeft geholpen'.¹⁶

Veel medewerkers hebben in hun bijdrage deze dankbare, soms zelfs wat dwepende toon overgenomen. In hun teksten loven ze Radermacher Schorer als vriend en als kunstminnaar, maar bovenal als mecenas en ondersteuner van de kunsten. Henriette Roland Holst heeft het over

'zijn onbegrensde liefde voor de schoonheid in al haar vormen, zijn verfijnde kunstzinnigheid, die hem maakt tot de vriend der kunstenaars en tot een maecenas in groot formaat',

en architect G. van Heukelom vertelt hoe Radermacher Schorer kunstenaars heeft 'aangemoedigd, gesteund en hunne wegen geëffend'. Fotograaf Nico Jesse draagt een aforisme bij over 'de verhouding van kunstenaar tot kunstbeschermer', terwijl het bestuur van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen Radermacher Schorer wijst op de belangrijke rol die hij als 'middelaar' tussen 'maatschappij en kunst' kan spelen: hem 'is beschoren het fijne raderenwerk dat hen verbindt te zijn'. Het bestuur van Kunstliefde levert een lofdicht waarin hoog wordt opgegeven van Radermacher Schorer's kwaliteiten als 'bewaker veler kapitaal en rente', 'aestheticus, Maecenas en verzamelaar', en 'schoonheids-genietter, -apostel en -arbiter'.

Datgene waartoe Radermacher Schorer zich begin jaren twintig opmaakte, het doorbreken van het sociale en culturele vacuüm waarin hij verkeerde, is hem vijfentwintig jaar later dus ruimschoots gelukt. Tussen 1920 en 1948 heeft hij zich een vooraanstaande positie veroverd in het culturele leven in zijn stad en daarbuiten. Hoewel zijn uitgangspositie als oningewijde

buitenstaander niet gunstig was, is hij er toch in geslaagd het respect te verwerven van schrijvers en kunstenaars en toegang te krijgen tot hun kring. Het is interessant te zien welke strategie hij hierbij hanteerde. Hij heeft zich niet als scheppend kunstenaar geprofileerd, noch carrière gemaakt binnen instituties als de boekhandel, drukkerij, uitgeverij of bibliotheek. Voor Radermacher Schorer was de stap naar een *full time* actieve, uitvoerende rol in de kunstwereld kennelijk te groot of niet aan de orde. Hij koos, als we zijn vrienden mogen geloven, voor een organiserende en ondersteunende rol, waarin hij optimaal gebruik kon maken van het geld, de tijd, de inzet, de organisatorische vaardigheden en de belangstelling waarover hij beschikte. Een rake karakterisering gaf de schrijver/criticus P.H. Ritter jr.:

'Radermacher Schorer (...) was het voorbeeld van de lettré, (...) de mens van kunstzinnige begaafdheid, die geen scheppend kunstenaar is, maar die een even grote belezenheid heeft en een even innerlijk begrip van literatuur als zij, die het scheppende werk verrichten. Een grenzenloze zorg voor de waarden van kunst, een grenzenloze offervaardigheid voor het behoud van die waarden en voor het welzijn van hen die ze ons schenken, de kunstenaars, behoort tot [zijn] eigenaardigheden'.¹⁷

Radermacher Schorer verovert een positie in de kunstwereld

Hierboven zijn de voorzichtige pogingen van een aantal Utrechtse schrijvers en kunstenaars om tot een bloeiender cultureel leven te komen al even aan de orde geweest. Ook Radermacher Schorer stelde veel belang in deze pogingen het Utrechtse publiek te interesseren voor kunst uit de eigen stad.¹⁸ Toch zette hij zich vaker in voor organisaties die al bestonden en die nieuwe artistieke en financiële impulsen behoefden, dan voor nieuwe initiatieven die van de grond af opgebouwd moesten worden. De vijf stappen die hij tussen 1922 en 1932 nam hielpen hem dieper in de kunstwereld door te dringen en zijn naam steviger te vestigen. Allereerst ging hij zich, vanaf 1923, bemoeien met het expositie- en aankoopbeleid van het Centraal Museum via zijn bestuursfuncties bij de Museumvereniging voor hedendaagsche kunst.

De Museumvereniging voor hedendaagsche kunst (1923-1932?)

De vroegste culturele activiteit van Radermacher Schorer is tevens de meest schimmige, want over de geschiedenis van de Museumvereniging is maar weinig bekend. Al in 1922 raakte Radermacher Schorer betrokken bij een organisatie die wellicht als voorloper van de latere Museumvereniging mag gelden: de Vereniging 'tot steun van beeldende kunsten'.¹⁹ Deze in Den Haag opgerichte vereniging stelde zich tot doel 'de beeldende kunsten (...) blijken van waardeering te geven.' De initiatiefnemers verwoordden hun bedoelingen als volgt:

'In deze tijden van economische depressie is het juist deze kunst, die het meest heeft te lijden, daar zij wordt gevoed door het overschot van den nationalen rijkdom. Het gaat niet aan, hierin eenvoudig te berusten onder het motto, dat, wat economisch niet kan bestaan, dan maar ten onder moet gaan, evenmin als men op dien grond zou berusten in den ondergang van godsdienst of wetenschap. Het zijn immers niet de slechtsten, die worden getroffen: het is juist de geestelijke elite onder de kunstenaars, die niet alleen den strijd om het bestaan hoe langer hoe moeilijker voert, maar ook, door gebrek aan belangstelling, in grooten geestelijke nood verkeert. De Vereniging wenscht, om dezen te lenigen, geen liefdadigheid; zij wil de waarachtige kunst metterdaad bewijzen, dat wij haar als noodzakelijk levens-element niet kunnen ontberen. De Vereniging zal trachten, den goeden wil van velen te doen samenvloeien tot een schoone daad, waartoe de eenling niet in staat zou zijn.'

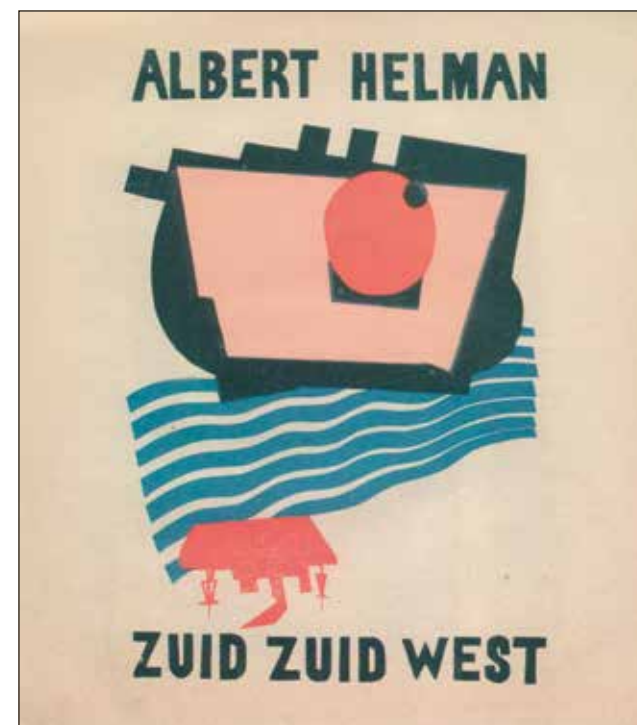
Voor deze 'schoone daad' was het lidmaatschap van duizend personen nodig, die per jaar vijf gulden contributie betaalden. Met dat geld wilde men kunstwerken aankopen, die in bruikleen zouden worden afgestaan aan openbare gebouwen, 'opdat brede kringen der maatschappij van de aankoop zullen kunnen genieten'. Dus: 'Steun aan kunst enerzijds, kunstgegot onder het bereik van velen anderzijds.'

In Utrecht werd na de oprichting van de Haagse vereniging een Utrechts sub-comité opgericht, dat in eigen stad leden wilde werven. Presidente hiervan was jonkvrouw dr. C.H. (Carla) de Jonge, op dat moment conservator van het een jaar tevoren opgerichte Centraal Museum. Radermacher Schorer trad op als secretaris-penningmeester. Van de Vereniging 'tot steun van beeldende kunsten' en het Utrechtse subcomité werd na de aankondiging in de krant niets meer vernomen, en het is dus niet duidelijk of er iets van de ambitieuze steunplannen terecht is gekomen. De Jonge en Radermacher Schorer namen echter een jaar later zitting in de pas opgerichte Museumvereniging voor hedendaagsche kunst. In de krant werd aangekondigd dat

'er in het Centraal Museum alhier drie zalen zijn, waar moderne kunst is tentoongesteld, welke door de bezitters in bruikleen gegeven wordt voor eenige maanden, meest een half jaar, om daarna weder door andere te worden vervangen. Opdat men daartoe een goede en steeds nieuwe keuze treffen mag, heeft zich, op initiatief van de directeur van het museum, een vereniging gevormd: de Utrechtse Museumvereniging van Hedendaagsche Kunst. (...) Het doel is, voor deze onafgebroken tentoonstellingen van kunstverzamelaars in en buiten Utrecht belangrijke moderne kunstwerken in bruikleen te krijgen en werken aan te kopen, in zooverre de geldmiddelen dit zullen toelaten, welke werken dan in het museum zullen worden tentoongesteld. Zoo kan men, indien de keuze oordeelkundig geschiedt en de bezitters van kunstwerken de commissie ter wille zijn, verwachten, dat de beste voortbrengselen van hedendaagsche kunst door wie het Centraal Museum bezoekt kunnen worden genoten. De beste, d.w.z. de *zeer goede*. Daarop komt het aan.'²⁰

In het bestuur hadden naast Radermacher Schorer en De Jonge ook Centraal Museum-directeur W.C. Schuylenburg, de burgemeester van Utrecht J.P. Fockema Andreae, Willem Vogelsang, kunsthandelaar Scherjon en architect G. van Heukelom zitting. De Museumvereniging stelde werk tentoon van Ludwig Oswald Wenckebach, August Allebé, vader of dochter Toorop, John Raedecker en Lambertus Zijl. Het werk voor de Museumvereniging bracht Radermacher Schorer met enkelen van hen in contact. Zo bracht hij in juni 1923 een bezoek aan het atelier van Ludwig Wenckebach, waarna hij per brief met hem onderhandelde over aankoop van enkele houtsneden.²¹ In hetzelfde jaar bezocht hij met Carla de Jonge beeldhouwer Tjipke Visser om voor de Museumvereniging een houten beeldje te bekijken, waarbij Radermacher Schorer kennelijk zo onder de indruk raakte van het werk van Visser dat hij ook voor zichzelf enkele houten sculpturen aankocht voor rond de f 300 per stuk.²² Als penningmeester van de Museumvereniging keerde hij twee jaar later veel hogere bedragen uit aan beeldhouwer Joseph Mendes da Costa, een op dat moment al veelgevraagd kunstenaar: in het voorjaar van 1925 betaalde hij hem in totaal f 1450 voor een grote en twee kleine beeldhouwwerken.²³ Ook met Edgar Fernhout en M.J. Richters werd namens de Museumvereniging onderhandeld.²⁴

Via de Museumvereniging besteedde het Centraal Museum dus veel aandacht aan moderne, hedendaagse (beeldhouw)kunst, wat een welkome aanvulling betekende op de bestaande podia voor moderne kunst in Utrecht. Het feit dat een museale instelling zich openstelde voor

Boekomslag door Otto van Rees van Albert Helmans *Surinaamse jeugdheden* Zuid-Zuid-West, 4e druk, 1926.

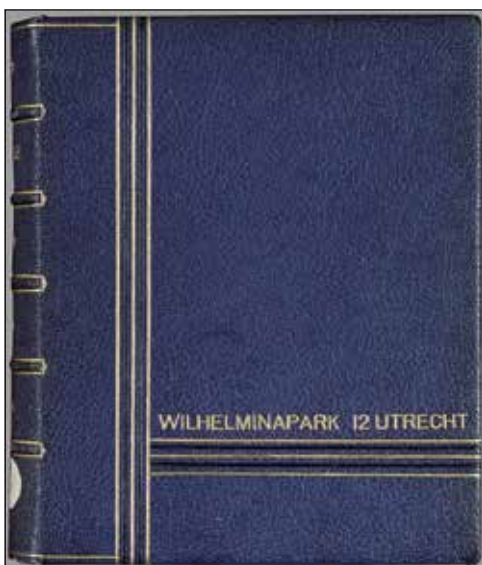
het tonen van hedendaagse kunst heeft zeker bijgedragen tot de 'verjonging' van het Utrechtse kunstklimaat. Voor Radermacher Schorer zullen het met name de persoonlijke contacten met kunstenaars geweest zijn die het werk voor de Museumvereniging aantrekkelijk hebben gemaakt. Bovendien bood het hem de kans een belangrijke expositieruimte in de stad te vullen met werk van kunstenaars die hij persoonlijk kende.

Hoe het is afgelopen met de Museumvereniging is onduidelijk. Uit een catalogus van het Centraal Museum uit 1933 blijkt dat het museum mede door de inspanningen van de vereniging tussen 1923 en 1933 een bezit opbouwde van bijna honderd werken uit de negentiende en twintigste eeuw.²⁵ De Museumvereniging heeft daarna in ieder geval nog tot de Tweede Wereldoorlog bestaan, maar kende vanaf 1932 naast het bestuur nog slechts één lid.²⁶ Ondanks de groeiende omvang van de verzameling hedendaagse kunst waren in dat jaar slechts vier van de vijfenveertig zalen van het Centraal Museum beschikbaar voor expositie van modern werk.

De Filmliga afdeling Utrecht

Radermacher Schorers betrokkenheid bij de in juni 1927 opgerichte Filmliga is slecht gedocumenteerd.²⁷ De bestuursfunctie binnen de Utrechtse afdeling, die hij vanaf de oprichting vervulde, is desondanks de moeite waard om hier te vermelden, omdat zijn bemoeienis het contact verstevigde met een groep vooruitstrevende Utrechtse en later ook Amsterdamse schrijvers en kunstenaars.

De Filmliga werd door onder anderen Menno ter Braak, Henrik Scholte, Charley Toorop en D.A.M. (Dick) Binnendijk opgericht uit onvrede met het bestaande filmaanbod in de bioscopen. Men ijverde voor vertoning van films die 'als kunstwerken of als moderne

Omslag van het derde gastenboek van René Radermacher Schorer, 1938-1949. Koninklijke Bibliotheek, inv.nr. 134 C 84.

experimenten van betekenis zijn', en organiseerde daartoe besloten filmavonden, waarop voor de leden van de vereniging diverse experimentele films werden vertoond.²⁸ Vaak waren dit films die door hun vernieuwende vorm, niet-commerciële karakter of afwijkende politieke of morele strekking door de Nederlandse distributeurs geweerd, of door de overheid verboden werden. Per jaar wilde het Filmliga-bestuur twaalf programma's presenteren, met vooral Duitse en Franse avantgarde-films en Russische staatsproducties.

In Amsterdam meldden zich na de oprichting al spoedig enkele honderden leden.²⁹ Kort

daarop zag ook een door Constant van Wessem geredigeerd orgaan het licht: het tijdschrift *Filmliga*, waarvan tussen september 1927 en september 1931 negenentwintig afleveringen verschenen. Al in nummer drie van de eerste jaargang werd melding gemaakt van de oprichting van een Utrechtse afdeling. Het bestuur bestond uit Sybold van Ravesteijn (voorzitter), Gerrit Rietveld (secretaris), René Radermacher Schorer (penningmeester), L.M. Kuitenbrouwer (beter bekend als schrijver Albert Kuyle), A.J. Vos, H.F. Mertens en muziekcriticus Guus Seyler.

Met Sybold van Ravesteijn had Radermacher Schorer al enkele jaren contact, vanwege een aantal eerdere opdrachten aan deze architect. Ook Gerrit Rietveld was geen onbekende: in 1925 ontwierp Rietveld samen met Truus Schröder-Schräder een futuristische radio-installatie voor Radermacher Schorer die, in de woorden van de opdrachtgever, 'aan hoge esthetische eisen' voldeed.³⁰ De Filmliga betekende waarschijnlijk wél Radermacher Schorers eerste kennismaking met Albert Kuyle, die sinds twee jaar de drijvende kracht was achter het katholieke tijdschrift *De gemeenschap*.³¹ Radermacher Schorers rol binnen het bestuur van de controversiële Filmliga en zijn samenwerking met drie van Utrechts meest vooruitstrevende kunstenaars zal gevolgen gehad hebben voor zijn reputatie binnen de kunstwereld. Vanaf deze tijd moet het voor vriend en vijand duidelijk zijn geweest in welk cultureel 'kamp' Radermacher Schorer thuishoorde.

Het Utrechtse bestuur ging voortvarend van start: in november 1927 presenteerde men al de derde Utrechtse programma-avond, die in de behoudende provinciestad echter niet erg in de smaak viel. 'Het experimentele karakter van het programma deed de opinies verdeeld zijn', zo meldde het Filmliga-tijdschrift. Toch kende de Utrechtse Filmliga in de eerste maanden na oprichting een flinke ledengroei, en waren de financiële opbrengsten zelfs hoger dan penningmeester Radermacher Schorer had verwacht.

'Het is jammer dat deze goed georganiseerde en op een na grootste afdeling der Liga in het begin slechts een serie van zes avonden in uitzicht stelde. Door het beleid van den penningmeester is de afdeling thans echter in staat om boven het vastgesteld aantal een of twee extra-voorstellingen te geven',

meldde het verenigingsorgaan in februari 1928. Over de inhoud van deze avonden is alleen bekend dat er gewerkt werd volgens een roulatie-principe, waarbij de programma's in Amsterdam werden samengesteld en vervolgens in de andere steden werden vertoond. Radermacher Schorer heeft als lid van het Utrechtse bestuur dus geen directe zeggenschap gehad over de keuze van de films, hoewel hij vanaf december 1929 Gerrit Rietveld opvolgde als afgevaardigde van de afdeling in het Amsterdamse hoofdbestuur.³² Wel zorgde hij ervoor dat de schandaalverwekkende film *Sofa und Bett* in Utrecht vertoond werd, zelfs nadat in vele steden zaaleigenaren geweigerd hadden de film te vertonen en mede-bestuurslid Albert Kuyle in januari 1929 zijn functie wegens vergaande morele bezwaren tegen de film had neergelegd.³³ Hoewel Radermacher Schorers bemoeienissen met de Nederlandse filmcultuur eindigden met de opheffing van de Filmliga in september 1931, betekende dit niet het einde van zijn belangstelling voor het medium: in 1935 hield hij nog een voordracht voor het bestuur van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen getiteld 'Film en Filmkunst'.³⁴

Radermacher Schorers salon aan het Wilhelminapark

Radermacher Schorer liet in 1928 zijn woonhuis ingrijpend verbouwen door de beginnende Utrechtse architect Sybold van Ravesteijn.³⁵ De keuze voor Van Ravesteijn lag niet voor de hand: de architect, die als ingenieur voor de Nederlandse Spoorwegen werkte, had als zelfstandig kunstenaar slechts enkele meubelstukken ontworpen en nog geen enkele ervaring opgedaan met het verbouwen van woonhuizen. Aan deze grote opdracht gingen enkele kleinere vooraf: op de fauteuil die Van Ravesteijn in 1923 voor Radermacher Schorer ontwierp, volgde in 1924 een compleet slaapkamerameublement in strak geometrische Rietveld-stijl.³⁶ Op de eerste pagina van zijn eerste gastenboek meldt Radermacher Schorer trots:

'27 Juli 1928 begon de Verbouwing onder Ir. S. van Ravesteijn (...). Geheel verbouwd werden de slaapkamer van mijn vrouw, en de twee benedenkamers. Serre verdween. Terras en tuin werden nieuw (tuin onder architectuur van Ir. S. van Ravesteijn (...)) Trappenhuis en keuken werden geschilderd naar aanwijzingen van genoemden architect, die ook voor verbouwde kamers alle meubels ontwierp. 25 en 26 Oct. verhuisden wij naar hier. 24 Nov. 1928 waren wij op orde (...) en ontvingen eerste gasten.'

Voor de verbouwing bewoonde Radermacher Schorer het pand met zijn beide zusters en zijn moeder, van wie hij het na zijn huwelijk in mei 1928 kocht. Het vertrek van zijn familie gaf hem de gelegenheid zijn woonhuis volledig naar eigen smaak in te richten. Van Ravesteijn veranderde Wilhelminapark 12 op zijn aanwijzingen van een statig, negentiende-eeuws herenhuis in een hypermoderne, lichte en ruime woning, die met haar halfronde, witte wanden, stalen buismeubels en glazen tafels grote indruk maakte op de bezoekers. Men verbaasde zich vooral over de kale indruk die de hoge, spaarzaam ingerichte ruimtes maakten, en over de omvang van de ramen die een vrij uitzicht op de tuin en het Wilhelminapark boden.

'Er openbaart zich in de bouwkunst en in de manier waarop men woningen inricht een nieuw Optimisme, een drang naar licht en ruimte en vrijheid die vol beloften zit',

schreef Jan Engelman enthousiast naar aanleiding van Radermacher Schorers woning. 'Hier werd (...) een orde geschapen die ornamentele kracht bezit en waarlijk charmeert, (...) hier ontstond een geheel dat kracht bezit en houding vertoont.' Engelman loofde Van Ravesteijns

aandacht voor 'de schoonheid der verhoudingen, [de] fijnheid en (...) broosheid in lijn' en prees hem vooral voor de 'kalmen en gracielen indruk' die de interieurs maakten. Volgens Engelman moest Van Ravesteyn een groot 'gevoel van verantwoordelijkheid jegens de psyche van de opdrachtgever' hebben gehad.³⁷

Ook Radermacher Schorer toonde zich enthousiast over het nieuwe uiterlijk van zijn woonhuis. Zijn snel groeiende boekenverzameling en zijn bescheiden collectie moderne kunst kwamen in Van Ravesteysn's sobere vertrekken uitstekend tot hun recht.³⁸ Bovendien had Van Ravesteyn de ruimte bij uitstek geschikt gemaakt voor wat een van de belangrijkste functies van het pand zou worden: die van ontvangstruimte, ontmoetingsplek en salon. Terugblikkend op de rol die de kamers in zijn leven hadden gespeeld schreef Radermacher Schorer twintig jaar na de verbouwing aan Van Ravesteyn:

'Gedurende nu twintig jaar is dit huis ons een vreugde geweest - voor ons en onze vrienden. Mede dankzij de schoonheid door jou daarin gebracht, is ons leven zóó geworden als het geworden is!'³⁹

Voor Radermacher Schorer moet de verbouwing van zijn huis een belangrijke stap zijn geweest in de richting van het bestaan dat hij zich al een tiental jaren wenste. Vanaf dat moment speelde zijn sociale en culturele leven zich voor een groot deel thuis af; een verandering die hij wenste te markeren door het instellen van het al genoemde gastenboek. Tot ver in de jaren vijftig zijn alle gasten te traceren die Radermacher Schorer een bezoek hebben gebracht, ook diegenen die eind 1928 als eersten hun opwachting in het verbouwde pand kwamen maken. Ze blijken allen afkomstig uit de wereld van kunst en cultuur: na professor Willem Vogelsang, die op 25 november op bezoek kwam, werd een dag later Albert Kuyle ontvangen, die op dat moment nog actief was in het Filmliga-bestuur. Op 30 november kwam Truus Schröder-Schräder langs, partner van Filmliga-collega Rietveld en mede-ontwerpster van de radio-installatie die al enige jaren in Radermacher Schorer's zitkamer prijkte. De dag na kerst maakte de schilder Charley Toorop haar opwachting, waarschijnlijk om met Radermacher Schorer de plannen voor het portret van zijn vrouw te bespreken waaraan ze zes weken later zou beginnen. Na hen zijn nog vele kunstenaars bij Radermacher Schorer te gast geweest. Uiteraard duiken de namen van de medewerkers aan het Album Amicorum frequent op in de gastenboeken, maar deze harde kern van vrienden maakte maar een klein deel uit van de stroom bezoekers die het Wilhelminapark in de loop der jaren heeft aangedaan. Wel vallen veel van de gasten binnen de categorieën die ook in het Album zijn vertegenwoordigd.

Volgens Jan Engelman was het 'openstellen' van zijn huis voor Radermacher Schorer niet alleen een manier om zijn leven via de omgang met kunstenaars te verrijken. Engelman benadrukt dat hij er een welbewuste poging mee deed een podium te scheppen waarop jonge, vernieuwende kunstenaars zich konden presenteren.

'Hij had bemerkt dat er weinig klankbord was voor de oorspronkelijken, die het cultuurleven scheppen en vernieuwen, en wilde zich eraan wijden, daar op zijn eigen, voortvarende wijze verbetering in te brengen.'⁴⁰

Radermacher Schorer heeft zijn populariteit als gastheer en gesprekspartner zeker niet als vanzelfsprekend ervaren. Uit het lijstje van 'beroemde persoonlijkheden die ons huis bezochten' dat hij trots achter in zijn eerste gastenboek aanlegde, blijkt dat hij onder de indruk was van het culturele gewicht van een aantal van zijn gasten. Onder de zesenvertig namen

die hij beroemd genoeg achtte om te vermelden zijn veertig kunstenaars. Achter hun naam noteerde hij hun beroep en het nummer van de pagina waarop hun handtekening prijkt. Als directeur van een grote verzekeringsmaatschappij en telg uit een aanzienlijke familie was Radermacher Schorer in de positie dat hij niet alleen de stedelijke bohème, maar ook de Utrechtse aristocratie en notabelen kon ontvangen. In zijn gastenboeken wemelt het van de dubbele namen, die er kennelijk weinig moeite mee hadden om te gaan met een man die zich met vertegenwoordigers van de modernste cultuur associeerde. Bram Kempers heeft er in dit verband op gewezen dat in deze periode bohème en aristocratie schijnbaar probleemloos met elkaar omgingen in het Utrechtse kunstenaarsmilieu. Een vanwege zijn fascistische ideeën niet onomstreden Utrechtse kunstenaar als Pyke Koch, met wie Radermacher Schorer in de jaren dertig en veertig intensief omging, bewoog zich in een milieu van

'goed gesitueerde (...) studenten, kunstenaars en aristocraten: mensen met smaak, intelligentie en eruditie, comfortabel levend (...). Sommigen van hen stimuleerden Koch in zijn kunstenaarschap, ook materieel. Ze kochten werk van hem, lieten zich portretteren of bemiddelden bij museale aankopen. (...) Bohème en aristocratie wist Koch ogenschijnlijk moeiteloos (...) te verenigen.'⁴¹

Het lijkt erop dat dezelfde mengeling van milieus niet alleen in de persoon, maar ook in het huis van Radermacher Schorer heeft plaatsgevonden. Dit neemt niet weg dat hij in 1928 met de sterk afwijkende inrichting van zijn huis een duidelijk cultureel signaal heeft afgegeven. De interieurs betekenden een afwijzing van de normen die golden in het behoudende milieu waaruit hij afkomstig was, en een duidelijke affichering van zijn positie als kunstliefhebber en geestverwant van vooruitstrevende kunstenaars. Net als Truus Schröder-Schräder en Rietveld enkele jaren eerder met hun Rietveld-Schröderhuis, tartte Radermacher Schorer met zijn interieurs de publieke opinie. De reacties op Van Ravesteysn's werk, dat aan de buitenzijde van het pand nauwelijks zichtbaar was, waren echter minder afwijzend dan die op het huis van Rietveld, dat publiekelijk werd bespot en waaraan de Utrechtse burgerij zich op zondag *en masse* kwam vergapen.

In de kranten werd al snel de verbinding gelegd tussen de afwijkende inrichting van Radermacher Schorer's woning en zijn activiteiten in de lokale kunstwereld. Ruim een half jaar na de verbouwing werd Radermacher Schorer in het *Utrechtsch Dagblad* in bloemrijke termen omschreven als behorend tot de 'intellectueelen die deelhebben aan de renaissance van kunst en schoonheid in onzen tijd', als 'lettré (...) in wien de liefde voor kunst en literatuur wordt tot een schoonheidswaarde op zichzelf', en die 'zeer veel smaak, zeer veel intuïtie, en zéér veel kennis' tentoonspredde in 'de ongemeen sobere, blanke omwandeling van de door den kunstenaar Van Ravesteyn geschapen, van licht doortintelde ruimte' en zijn gasten 'op hoofdsche wijze' ontving. Een jaar later typeerde een journalist het huis als volgt:

'Tusschen de blanke, haast onstoffelijke wanden, die eigenlijk alleen bestaan om het licht terug te kaatsen, in dit transparante, schaduwloze verblijf waar de geest vanzelf geneigd raakt te gast te gaan bij alle pure, abstracte schoonheid heeft het boek een veilige plaats.'⁴²

In beide artikelen wordt Radermacher Schorer niet als gewoon burger neergezet, maar als een bijna-kunstenaar die zich beweegt in een verheven artistieke atmosfeer die geheel losstaat van die van de Utrechtse krantenlezer. De inrichting van het huis wordt door de journalist niet op eigen merites beoordeeld, maar beschouwd als een passend decor voor de intellectuele en artistieke bezigheden van de bewoner.

Als entourage voor het ontvangen van kleine en grote gezelschappen waren de ruime kamers in ieder geval zeer geschikt. Individuele gasten nodigde Radermacher Schorer vaak uit voor een maaltijd, waarbij ook aanwezige logés of toevallige bezoekers aanschoven. Bezoeken van dinergasten duurden dikwijls tot in de avonduren, en liepen regelmatig uit op logeerpartijen. 's Avonds ontving de gastheer ook vaak de besturen van de commissies, comités en verenigingen waarin hij actief was, waarna er aan huis vergaderd en nagepraat werd. Bevriende kunstenaars die in Utrecht exposeerden, aan een opdracht werkten of andere zaken hadden af te handelen, maakten regelmatig gebruik van de mogelijkheid te overnachten bij Radermacher Schorer. Zo profiteerde Charley Toorop, die gedurende het werk aan haar twee portretten van Charlotte lange tijd aan het Wilhelminapark verbleef, van de gastvrijheid van haar opdrachtgever door zichzelf, haar kinderen en hun partners in drukke periodes uit te nodigen voor soms wekenlange logeerpartijen.⁴³

Of Radermacher Schorer op enig moment een vaste ontvangstavond of -middag heeft gehad is niet duidelijk. Het lijkt erop dat de bijeenkomsten min of meer ongeordend plaatsvonden, waarbij leden van verschillende groepen en kringen elkaar in de woonkamer troffen en wederzijdse vrienden elkaar beter leerden kennen. Kunstenaars en schrijvers kwamen uit zichzelf of op uitnodiging van Radermacher Schorer bijeen om te praten over hun werk, ideeën uit te wisselen en te debatteren over artistieke en literaire kwesties. Jan Engelman, in de jaren dertig een frequente bezoeker van deze bijeenkomsten, herinnerde zich later dat de gasten, die toch 'grotendeels (...) uit één artistieke laag waren voortgekomen' vaak intensief discussieerden. 'Zij hadden telkens hun strijdpunten en soms gingen de gedachtenwisselingen hoog, daar in het huis van Schorer.' De woonkamer heeft volgens hem zelfs 'een tijdlang op een proeflokaal van nieuwe essences en derivaten (...) geleken.'⁴⁴

Volgens P.H. Ritter was Radermacher Schorer niet louter een toehoorder bij deze discussies. De gastheer was geen buitenstaander, maar een 'ingewijde', een erkend en gewaardeerd lid van de artistieke kring:

'Hij heeft deelgenomen aan onze moderne literatuurgeschiedenis. Hij was een ingewijde. Met de jonge intelligentie van verschillende generaties van schrijvers was hij zeer bevriend. Binnen de harmonische schoonheid van zijn woning kwam men bijeen. En wij betwijfelen of de ontwikkeling der ideeën, die wij in de laatste decennia in de literatuur hebben aanschouwd, zulk een vaart zou hebben genomen zonder zijn gastvrijheid en zonder zijn begrip.'⁴⁵

Op gezette tijden organiseerde Radermacher Schorer op de benedenverdieping van zijn huis een soiree, tentoonstelling, voordrachtsavond of lezing. Voor deze zorgvuldig voorbereide bijeenkomsten, die zich soms over meerdere dagen uitstrekten, nodigde hij grote groepen gasten uit. Het zijn met name deze bijeenkomsten die zijn naam als kunstkenner en kunstenaarsvriend in Utrecht hebben gevestigd: ondanks het besloten karakter van de avonden was er vaak een journalist van een locale krant aanwezig, die zijn ervaringen de dag erna met de Utrechtse lezers deelde. Ook onder kunstenaars zal de naam van Radermacher Schorer sinds de 'openstelling' van zijn huis frequenter zijn gaan circuleren: dergelijke ontmoetingsplekken en podia waren niet alleen schaars in Utrecht, maar ook in andere steden.⁴⁶

De *Dag van het boek* (16 en 17 juni 1930) was een bescheiden tentoonstelling van moderne boekkunst voor een twintigtal genodigden uit de wereld van het boek, maar de literaire soiree *Vier Handschriften* (9 en 10 mei 1931) was al veel ambitieuzer van opzet.⁴⁷ Radermacher Schorer had een keuze gemaakt uit zijn collectie moderne boekkunst, en in zijn woon-, eet- en werkkamers een tentoonstelling van recente Nederlandse uitgaven ingericht. De meer dan zestig

Omslag door Paul Schuitema van het katholieke literaire tijdschrift *De Gemeenschap*, mei-nummer, jaargang 6, 1930.

bezoekers konden een blik werpen op 253 boeken die tussen 1885 en 1930 waren verschenen en die voor Radermacher Schorer model stonden voor wat hij de 'renaissance van de Nederlandse boekdrukkunst' noemde.⁴⁸ Daarnaast lazen Hendrik Marsman, Jan Engelman, Albert Kuyle en Albert Helman voor uit eigen werk, trad een declamatrice op en was er gelegenheid de mappen door te bladeren waarin Radermacher Schorer zijn verzameling autografen bewaarde. Aan het einde van de bijeenkomst ontvingen de aanwezigen ieder een op naam gesteld en door de gastheer gesigneerd exemplaar van het boekje *Vier handschriften*, waarin in facsimile werk was opgenomen van de vier Utrechtse dichters die hadden voorgelezen.

Het duurde vervolgens tot de oorlog voor er opnieuw een activiteit aan het Wilhelminapark plaatsvond. Op 21 september 1940 werd een herdenkingsbijeenkomst georganiseerd rond Hendrik Marsman, die enkele maanden daarvoor tijdens zijn vlucht naar Engeland was omgekomen. Een echte 'litteraire avond' vond op 16 oktober 1943 plaats. Op dit goedbezochte *Feest van de acht dichters*, geleid door Martinus Nijhoff, lazen Jan Engelman, Anthonie Donker, Jan Prins, Martinus Nijhoff, Jacques Bloem, Clara Eggink, H.C. Rümke en A. Roland Holst voor uit eigen, ongepubliceerd werk. Ondanks de oorlogsomstandigheden kon de dertig gasten na afloop een broodmaaltijd worden aangeboden. Een jaar later, 17 juni 1944, kwam Jan Engelman voor een dertigtal gasten een drie uur durende lezing houden over Martinus Nijhoff, een week later gevolgd door Jacques Bloem, die op 24 juni uit eigen werk voorlas.

De periode na de bevrijding was er een van grote activiteit in huize Radermacher Schorer. Zo vond direct op 5 mei een tentoonstelling van illegaal drukwerk plaats, op 30 juni en 2 juli gevolgd door twee door Radermacher Schorer zelf gehouden lezingen getiteld 'Het vrije boek in onvrije tijd', waarvoor hij per keer zo'n dertig gasten uitnodigde. In 1946, 1947 en 1948 volgden nog verschillende andere drukbezochte lezingen en tentoonstellingen. De laatste grote bijeenkomst was die op de eerdergenoemde zestigste verjaardag van Radermacher Schorer, waarop zo'n vijfendertig gasten hem zijn Album Amicorum aanboden.

Het is duidelijk dat de aankoop van zijn huis en de opdracht aan Van Ravesteyn Radermacher Schorer veel hebben opgeleverd. Zijn huis hielp hem om zich als medestander van progressieve kunstenaars te afficheren, en om zich een passend decor te scheppen voor de samenkomst met zijn aristocratische en kunstzinnige vrienden en kennissen. De grote kamers boden voldoende ruimte voor drukbezochte, groot opgezette bijeenkomsten, en waren toch intiem genoeg voor de ontmoetingen in kleine kring. In ieder geval slaagde Radermacher Schorer er al snel na de openstelling van zijn huis in zijn naam in vele Utrechtse culturele *cercles* te laten klinken. Dit blijkt ook uit de laatste twee stappen die hij eind jaren twintig zette op weg naar de gevestigde positie in de kunstwereld die hij de decennia erna in zou nemen: zijn ingreep in zowel *De gemeenschap* als Kunstliefde en Voor de Kunst.

De redding van uitgeverij en tijdschrift *De gemeenschap*

Met de oprichting van het 'maandblad voor katholieke reconstructie' *De gemeenschap* werd het Utrechtse kunstleven een interessante en actieve literaire kring rijker. Tegelijk met het in januari 1925 voor het eerst verschenen blad werd door Jan Engelman, Willem Maas, Henk Kuitenbrouwer en Albert Kuyle ook uitgeverij *De gemeenschap* opgericht.⁴⁹ De initiatiefnemers hadden in literair Utrecht al eerder van zich doen spreken toen ze het dada-optreden van Kurt Schwitters verstoorden door op het podium een huldeblijk aan de stomverbaasde dadaïst aan te bieden.⁵⁰ Ook het nieuwe tijdschrift vond veel weerklank in Utrecht en daarbuiten: de moderne lay-out, de gevarieerde inhoud, de aandacht die het blad besteedde aan uiteenlopende kunstvormen en de polemische toon van de redactie vestigden al snel de naam van *De gemeenschap*. Zakelijk leider Albert Kuyle wist van het tijdschrift ook een financieel succes te maken: in vijf jaar tijd steeg het aantal abonnees van 87 tot 1500.⁵¹ Veel progressieve katholieken sympathiseerden met de kritische houding van de jonge redactie tegenover de clerus, en konden zich vinden in de moderne uitstraling van het blad. Toch was de signatuur van het tijdschrift niet louter progressief. Ruiter en Smulders hebben erop gewezen dat het open oog voor vernieuwing in *De gemeenschap* samenging met een streven naar herstel van een romantisch-religieuze traditie.⁵² Deze dualiteit blijkt bijvoorbeeld uit de illustraties in het tijdschrift, die zowel door moderne kunstenaars als Van Ravesteyn of Cantré, als door de veel traditioneler werkende Charles Eyck werden verzorgd. Wat de literatuur betreft koos de redactie ervoor bijdragen te plaatsen van zowel literaire vernieuwers als Slauerhoff en Marsman als van Gerard Wijdeveld en Henri Bruning, beiden schrijvers van veel traditioneler, romantisch-realistisch werk.

Het is niet zeker of Radermacher Schorer tot de eerste abonnees van *De gemeenschap* behoorde. Pas in 1935, tien jaar na het verschijnen van het eerste nummer, vermeldde hij de gebonden jaargangen van het tijdschrift in het aanwinstenschrift dat hij bijhield.⁵³ Aan de andere kant behoorde hij vijf jaar eerder wel tot het comité van 'eenige getrouwe abonnees' dat geld bijeenbracht om het eerste lustrumfeest van *De gemeenschap* op gepaste wijze te kunnen vieren.⁵⁴ Vroege abonnee of niet, Radermacher Schorer heeft op diverse manieren blij gegeven van zijn betrokkenheid bij het tijdschrift en de bijbehorende uitgeverij.⁵⁵ Die

interesse is niet verbazingwekkend. *De gemeenschap*, dat al snel een leidende positie onder de literaire bladen innam, bracht hem in aanraking met modern literair werk, en fungeerde als podium voor een nieuwe generatie Nederlandse auteurs. Dat kwam Radermacher Schorer, die grote belangstelling had voor moderne Nederlandse literatuur, uiteraard goed uit.⁵⁶ Het blad besteedde aandacht aan kunstvormen (film en architectuur) die Radermacher Schorer's belangstelling hadden; de bijdragen van zijn protégé Sybold van Ravesteyn aan het tijdschrift zullen zijn interesse nog hebben vergroot. Bovendien werden het tijdschrift en de boekuitgaven bijzonder fraai vormgegeven. In de verzameling van Radermacher Schorer nemen de *Gemeenschap*-uitgaven een belangrijke plaats in.

Naar eigen zeggen was het ook zijn boekverzameling die Radermacher Schorer met de *Gemeenschap*-auteurs in contact bracht.⁵⁷ In 1927 maakte hij, zoals hiervoor vermeld, via de Filmliga kennis met Albert Kuyle, die als 'beherend vennoot' de dagelijkse leiding van de firma in handen had.⁵⁸ Rond dezelfde periode is Radermacher Schorer in contact gekomen met zijn latere protégé Hendrik Marsman, die bij de uitgeverij publiceerde en vanaf de eerste jaargang een regelmatige medewerker van het tijdschrift was.⁵⁹ Ook Jan Engelman behoorde tot de eerste *Gemeenschap*-contacten.

In 1931 was de relatie tussen de mecenas en de redactie zeer nauw, want in mei van dat jaar speelde de groep *Gemeenschap*-auteurs een hoofdrol op Radermacher Schorer's soiree *Vier Handschriften*. De voltallige redactie was aanwezig, en er werd voorgelezen door drie redactieleden en een medewerker van het blad. De her en der uitgestalde handschriften waren volgens een ooggetuige voor het grootste deel van *Gemeenschap*-auteurs afkomstig.⁶⁰ Mensen als Leo Brom, Eva Besnyö, Josef Cantré, Pyke Koch, Joep Nicholas en John Raedecker, die allemaal werk aan het tijdschrift hebben afgestaan, heeft Radermacher Schorer regelmatig in zijn huis ontvangen.⁶¹ Gedurende de jaren dertig overlapte zijn *cercle* grotendeels de wijde kring rond *De gemeenschap*; zijn inzet voor het bedrijf is een belangrijke impuls geweest voor zijn sociale en culturele leven.

Na enkele minder productieve jaren maakte uitgeverij *De gemeenschap* rond 1927 een flinke expansie door. Kuyle zorgde voor het eerste eigen onderkomen voor de firma aan de Oudegracht (ingericht door Sybold van Ravesteyn), terwijl de uitgeverij met steeds grotere frequentie *Gemeenschap*-titels op de markt bracht.⁶² De financiële organisatie van *De gemeenschap*, waarbij het tijdschrift door de uitgeverij op de markt werd gebracht, was van het begin af aan wankel. Hoewel het tijdschrift een artistiek en zakelijk succes bleek, lukte het de uitgeverij niet om met het fonds een groot publiek te bereiken. Tegenover enkele successen (Marsmans *Paradise Regained* en Helmans *Zuid-zuid-west* bijvoorbeeld) stonden titels van jonge katholieke auteurs die nauwelijks verkocht werden. Het was aan meesterdrukker Charles Nypels te danken, wiens drukkerij Leiter-Nypels royale kredieten verleende, dat de firma tussen 1925 en 1929 kon blijven draaien. In die periode werden door de uitgeverij een kleine veertig titels op de markt gebracht. Augustus 1929 bleken de drukkersrekeningen echter tot tienduizend gulden te zijn opgelopen. Leiter-Nypels, waar Charles inmiddels aan de kant was gezet, dreigde daarop met een overname als er niet snel geld op tafel kwam.

In het nauw gebracht wendde de uitgeverij zich medio 1930 tot Radermacher Schorer, die zich in dezelfde periode bij Kunstliefde als slagvaardig financieel organisator bewees (zie hieronder). Samen met professor W. Pompe (voorzitter) en A.M. Oosterbaan (penningmeester) nam hij als secretaris zitting in de nieuw opgerichte Stichting de Gemeenschap, die voor financiële steun aan de uitgeverij moest zorgen.⁶³ Het voortbestaan van de firma werd door de Stichting gewaarborgd door het uitzetten van dertig obligaties met een totale waarde van 30.000 gulden. Slechts van één van de weldoeners die door het aanschaffen van een obligatie van

Stofomslag door Charles Nypels van de poëziebundel Sine Nomine (1930) van Jan Engelman.

duizend gulden *De gemeenschap* van een faillissement hebben gered, is de naam bekend: schilder en medewerker Otto van Rees. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook Radermacher Schorer, als bestuurslid van de Stichting, een of meer obligaties heeft bezeten.⁶⁴

Het was vanaf het begin van de reddingsactie de bedoeling dat de Stichting via de obligatielening eigenaar van de firma zou worden, en deze overname heeft inderdaad op 31 december 1931 plaatsgevonden. Daarna is Radermacher Schorer gedurende vier jaar als lid van het Stichtingsbestuur van *De gemeenschap* verantwoordelijk geweest voor het financiële beleid. Ook onder zijn bewind lukte het de uitgeverij overigens niet om winst te maken: het aantal nieuwe titels daalde van 13 in 1930 tot 3 in 1935.⁶⁵ Daar stond tegenover dat het aantal tijdschriftabonnees van 1500 in 1930 steeg tot 1700 in 1934. Een knap resultaat, gezien het heftige conflict dat rond 1933 in de redactie woedde, en dat leidde tot de vervanging van redactieleden Albert Kuyle en Henk Kuitenbrouwer door Jan Engelman en Louis de Bourbon, waarop Kuyle en Kuitenbrouwer het concurrerende blad *De nieuwe gemeenschap* oprichtten. Radermacher Schorer was volgens zijn dagboek in deze periode aanwezig bij emotionele redactievergaderingen, die soms tot diep in de nacht duurden.⁶⁶

Het is niet waarschijnlijk dat Radermacher Schorer invloed heeft gehad op het artistieke beleid van de firma. Naast het bestuur was een directeur aangesteld (vanaf 1931 Albert Kuyle, daarna

C. Vos) die de fondssamenstelling en de literaire koers van de uitgeverij bepaalde. In 1935 kwam er een einde aan Radermacher Schorer's actieve betrokkenheid, vermoedelijk wegens de overname van de zakelijke leiding door de Bilthovense uitgever Henri Nelissen. Het harde en commerciële beleid van Nelissen, die weinig oog had voor de literaire signatuur en de vormgeving van het fonds, heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat Radermacher Schorer zich niet meer bij *De gemeenschap* thuisvoelde. Dit tot verdriet van zijn mede-bestuursleden, die hem begin 1936 dankten voor zijn 'edelmoedige steun aan de Gemeenschaps-stichting' en de hoop uitspraken dat hij 'indien de gelegenheid zich voordoet, de uitgeverij [wil] blijven steunen'.⁶⁷ Radermacher Schorer heeft ook in later jaren trouw de uitgaven van *De gemeenschap* aangeschaft, maar voor zover bekend niet meer op andere wijze voldaan aan het verzoek van het bestuur.

De coup van de jongeren in Kunstliefde en Voor de Kunst

Ondanks initiatieven als de Filmliga, de Museumvereniging en *De gemeenschap* bereikte de heersende onvrede over het weinig bloeiende kunstleven onder de Utrechtse kunstenaars en kunstliefhebbers eind jaren twintig een hoogtepunt. Met name het sluimerende bestaan dat kunstenaarsvereniging Kunstliefde sinds enkele decennia leidde, was velen een doorn in het oog. Kunstliefde was in de negentiende eeuw een bloeiende vereniging geweest, die kunstenaars en 'kunstlievende' leden samenbracht op de ledententoonstellingen. De band tussen burgerij en kunstwereld werd bij deze gelegenheden versterkt door royale aankopen van de kapitaalkrachtige kunstliefhebbers.⁶⁸ Aan het eind van de negentiende eeuw leidde het artistieke conservatisme van de vereniging tot de oprichting van een tweede kunstenaarsvereniging, Voor de Kunst. Waar het merendeel van de Kunstliefde-leden volhardde in een beproefde academische teken- en schildertrant probeerde Voor de Kunst tentoonstellingen in te richten waarop werk van vertegenwoordigers van nieuwe artistieke richtingen was te zien. Zo maakte Utrecht begin twintigste eeuw via Voor de Kunst kennis met de luministen, symbolisten en neo-impressionisten die door Kunstliefde geweerd werden. Tot vroeg in de jaren dertig wist Voor de Kunst zich met zes tot acht goedbezochte tentoonstellingen per jaar te handhaven, tot de economische recessie ook deze vereniging in financiële nood bracht.

Kunstliefde, dat in rap tempo leden verloor en met name de jongere kunstenaars en kunstliefhebbers van zich vervreemde, raakte al tijdens de Eerste Wereldoorlog in grote financiële en bestuurlijke problemen. Er vonden nauwelijks meer activiteiten en tentoonstellingen plaats, het verenigingsgebouw werd verhuurd en het kunstbezit (dat was ondergebracht in een eigen Museum Kunstliefde) verkocht, maar ook deze crisismaatregelen lenigden de financiële nood niet. Het zittende bestuur, onder leiding van professor Vogelsang en N.G. van Huffel, had nog maar weinig vertrouwen in de levensvatbaarheid van Kunstliefde en liet de vereniging gedurende de daaropvolgende dertien jaar vrijwel doodbloeden.⁶⁹ Eind jaren twintig waren er nog maar twintig stemgerechtigde leden over, wier invloed op het bestuursbeleid via statuutswijzigingen steeds verder werd beperkt.

Desondanks ontstond groot rumoer toen het zittende bestuur in februari 1929 besloot tot opheffing van de vereniging. De jonge Utrechtse kunstenaars die begin jaren dertig aan het begin van hun carrière stonden, hadden grote behoefte aan een podium voor hun werk, en vreesden met Kunstliefde een potentiële expositieruimte kwijt te raken.⁷⁰ Met name de kunstenaars die later bekend werden als de 'Utrechtse surrealist', zoals Willem van Leusden, Jo en Stef Uiterwaal, Johan Moesman, Louis Wijmans en Willem Wagenaar (de man achter 'Nord') hadden behoefte hun experimenten aan een groter publiek te tonen. Zij waren het die in samenwerking met meer gevestigde Utrechtse kunstenaars én Radermacher Schorer een stokje staken voor de opheffingsplannen van het bestuur.

Onder leiding van Leo Brom, een bekende Utrechtse edelsmid en een goede vriend van Radermacher Schorer, protesteerden twaalf anonieme en zeven met naam genoemde Utrechtse kunstenaars via een ingezonden brief in de krant tegen de opheffingsplannen.⁷¹ Ze pleitten ervoor Kunstliefde via een ingrijpende bestuurlijke reorganisatie opnieuw tot centrum van het Utrechtse kunstleven te maken. De acht met naam genoemde kunstenaars, met uitzondering van Brom, behoren allen tot wat de surrealistische beweging is gaan heten; onder de in hun kielzog protesterende kunstbroeders en geestverwanten bevonden zich in februari 1930 in ieder geval Gerrit Rietveld, Sybold van Ravesteyn, Radermacher Schorer en Centraal Museum-directeur W.C. Schuylenburg.⁷² Deze groep hervormers meldde zich *en bloc* als kandidaat-lid van Kunstliefde aan, in de hoop de macht van het zittende bestuur via een getalsmatig overwicht van progressieve leden te breken. Radermacher Schorer is waarschijnlijk via Brom of Rietveld en Van Ravesteyn in dit gezelschap verzeild geraakt. In zijn eigen woorden behoorde hij tot de

‘eenigen in Utrecht [die wisten] dat Kunstliefde en Boellaardfonds nog bestonden en dat zij over niet onaanzienlijke kapitalen moesten beschikken. Een groep kunstenaars betreurde het dat instellingen met eenig vermogen zoo weinig of liever niets deden voor het kunstleven in Utrecht.’⁷³

De *coup* had uiteindelijk succes. In juni 1930, dus bijna anderhalf jaar na de opheffingsaankondiging, werd een nieuw bestuur gekozen dat was samengesteld uit vertegenwoordigers van beide partijen.⁷⁴

Radermacher Schorer nam zijn taak als penningmeester van het financieel in grote nood verkerende Kunstliefde uiterst serieus. Met de aanvaarding van de functie verkreeg hij ook de verantwoordelijkheid voor het nauw aan Kunstliefde gelieerde Boellaardfonds, dat zich ten doel stelde toelagen te verstrekken aan armlastige schilders, beeldhouwers en architecten. Tussen 1905 en 1930 waren onder het bewind van Van Huffel de boekhoudingen van Kunstliefde en het Boellaardfonds steeds meer door elkaar gaan lopen, totdat ook het fonds werd meegetrokken in de financiële malaise van de vereniging.⁷⁵ De schulden van Kunstliefde bij het fonds werden steeds groter, wat leidde tot stopzetting van vrijwel alle toelagen aan noodlijdende kunstenaars.

Het is voor een groot deel aan Radermacher Schorers krachtdadige reorganisatie van de financiën te danken dat Kunstliefde en Boellaardfonds aan een faillissement zijn ontsnapt. De ‘niet onaanzienlijke kapitalen’ die hij in de kas verwachtte aan te treffen bleken op niet traceerbare wijze te zijn verdwenen en zelfs te zijn omgezet in een bankschuld van duizend gulden.⁷⁶ Toen hij bij oud-penningmeester Van Huffel om opheldering vroeg volgde een serie ‘onprettige vergaderingen en scherpe correspondentie’ tussen beide heren, waarop Radermacher Schorer maar besloot zijn pogingen tot reconstructie te staken en een nieuwe boekhouding te beginnen op de beschikbare gegevens.⁷⁷ Een klein aantal lopende toelagen aan noodlijdende kunstenaars werd stopgezet, en een nieuw streng ondersteuningsbeleid ingesteld, waarbij ‘bij reclames iedere aanvraag afzonderlijk [zou] worden bekeken’ en waarbij werd ‘nagevraagd uit welke hoofd men recht meende te hebben op een uitkeering uit het Boellaardfonds’. De administraties van beide instellingen werden door Radermacher Schorer voortaan streng gescheiden.⁷⁸

In 1933 verlieten ook de laatste conservatieve bestuursleden de leiding van Kunstliefde en lag alle macht in handen van de hervormers. Het inmiddels ook wankelende Voor de Kunst klopte ondertussen om financiële steun aan bij Kunstliefde. Penningmeester Radermacher Schorer

rook zijn kans en bedong in ruil voor een subsidie van f 500 per jaar het gebruik van de ruime tentoonstellingszalen en de leeszaal van Voor de Kunst, gratis toegang voor Kunstliefde-leden en opname van een bestuurslid van Kunstliefde in het bestuur van Voor de Kunst. In oktober 1932 werd hijzelf als voorzitter van Voor de Kunst gekozen, wat hem niet alleen zeggenschap over de financiën van de vereniging gaf, maar ook grote invloed op het tentoonstellingsbeleid van de vereniging, die altijd nog goed was voor acht tentoonstellingen per jaar. In de periode dat Radermacher Schorer als voorzitter optrad, werd er op deze exposities onder andere werk getoond van enkele kunstenaars die in die periode tot zijn mecenaatskring behoorden: Charley Toorop, Edgar Fernhout en Hendrik Wiegersma. In 1938 fuseerden Kunstliefde en Voor de Kunst, mede op initiatief van Radermacher Schorer.⁷⁹ Het aantal leden was sinds het einde van de jaren twintig opgelopen van 23 tot 278. In 1938 trad Radermacher Schorer terug uit het bestuur, waarna hij tot erelid werd benoemd. Het Boellaardfonds zou hij blijven besturen tot 1955, een jaar voor zijn dood.

Veel meer dan vóór de *coup* was Kunstliefde een vereniging geworden die zich ervoor inzette de belangen van de aangesloten kunstenaars te behartigen. Kunstenaars maakten er de dienst uit, daarbij bijgestaan door enkele bekwame bestuurders die aan hun kant stonden. Een nieuwe groep jonge kunstenaars creëerde via Kunstliefde het podium dat elders in de stad niet voorhanden was. Door zijn functie van penningmeester werd Radermacher Schorer een van de machtigste spelers in het culturele veld: hij verplichtte tientallen jonge kunstenaars aan zich door Kunstliefde, en daarmee ook het Boellaardfonds en Voor de Kunst, van een wisse financiële ondergang te redden. Door zijn inspanningen en onder zijn beheer kwam het verenigingsleven weer op gang, dat vooral na de succesvolle overname van Voor de Kunst weer bloeide als in de beste jaren. Als voorzitter van Voor de Kunst had hij een dikke vinger in de pap bij de samenstelling van de zeswekelijkse tentoonstellingen van de vereniging, en als penningmeester van het Boellaardfonds voorzag hij enkele tientallen Utrechtse kunstenaars van geldelijke bijstand.⁸⁰

Waarom een bestaan als mecenas?

Het is duidelijk dat Radermacher Schorer zich op vele fronten heeft ingezet voor kunst en kunstbevordering. Dat moet hem veel geld, tijd en energie hebben gekost. De vraag dringt zich op waarom hij bereid was zich zo voor kunst en cultuur in te spannen. Waarom was deze drukbezette directeur van een groot bedrijf bereid

‘dagenlang (...) te schrijven, penningen te beheeren en rente te kweken voor fundaties die noodlijdend dreigden te worden (...), honoraria te berekenen voor artiesten, die in verre landen op reis waren, lijsten aan te leggen voor inzamelingen die ten goede kwamen aan berooide dichters of berooide tijdschriften’?⁸¹

Waarom koos hij voor een bestaan waarin tientallen schrijvers en schilders desnoods ongenood op de thee konden komen? En: waarom besteedde deze weliswaar gefortuneerde, maar niet schatrijke aristocraat duizenden guldens aan boeken, schilderijen, sculpturen en architectuur? Zijn economische kapitaal was beperkt. Hoewel zijn assuradeurssalaris niet slecht geweest zal zijn en hij na de dood van zijn vader in 1920 vrijwel zeker in bezit kwam van een aanzienlijk familiekapitaal, had hij bij zijn pensionering in 1953 nog maar weinig in kas. Tegen verschillende correspondenten klaagde hij in die periode over het weinige dat hij te besteden had na zijn vertrek bij Tiel-Utrecht.⁸² Een deel van de erven Radermacher Schorer is ervan overtuigd dat zijn kapitaal vooral is geslonken door de aanschaf van boeken en kunst, en door de

ondersteuning van kunstenaars.⁸³ Die veronderstelling lijkt niet geheel onterecht: zo benadert het totale bedrag dat Radermacher Schorer tussen 1926 en 1938 alleen al aan zijn boekverzameling uitgaf de vijftienduizend gulden - omgerekend naar hedendaags geld bijna drie ton.⁸⁴ Sociaal kapitaal (in de vorm van contacten en netwerk) had hij daarentegen in overvloed te 'besteden', en ook over de waarde van zijn symbolische kapitaal (in de vorm van aanzien en prestige) kan hij, na zijn intensieve bemoeienis met het Utrechtse literaire en artistieke leven, niet te klagen hebben gehad. Zijn naam als kunstkenner en *lettré* was gevestigd genoeg om de interesse van (aspirant)-protégés te wekken.

Wie bereid is zoveel te investeren in kunst en cultuur moet niet alleen overtuigd zijn van het belang van hetgeen waarvoor hij zich inspant, maar zal met zijn activiteiten ook een duidelijk doel voor ogen hebben gehad.⁸⁵ Radermacher Schorer heeft zich over dat laatste slechts sporadisch uitgelaten. Alleen in de teksten die hij heeft gepubliceerd en de weinige interviews die hij gaf, commentariseerde hij soms zijn beslissing om beeldende kunst en literatuur te steunen.

'Zorgen dat er iets nieuws ontstaat'

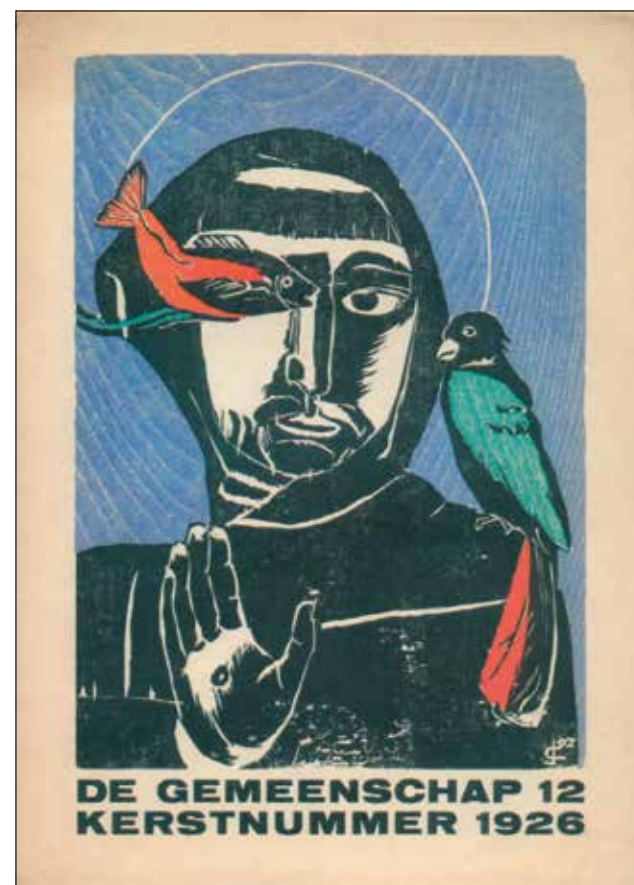
Radermacher Schorer deed zijn belangrijkste uitspraak over steunverlening aan kunstenaars helemaal aan het eind van zijn carrière. In 1952, toen hij na jaren van mecenaatsverlening nog maar weinig energie over had om onder kunstenaars te verdelen, publiceerde hij zijn *Bijdrage tot de geschiedenis van de Renaissance der Nederlandsche boekdrukkunst*. Deze tekst is gewijd aan de ontwikkelingen die de Nederlandse boekkunst sinds 1880 volgens Radermacher Schorer had doorgemaakt. Een journalist typeerde de bibliothele belangstelling van Radermacher Schorer als volgt:

'De heer Radermacher Schorer heeft precies wat de meeste bibliofielen niet hebben: een uitgesproken voorkeur voor het moderne (...). Zijn preferentie gaat uit naar het boek van de levende auteur. Dit maakt zijn verzameling zoo bij uitstek actueel en bijzonder.'⁸⁶

Inderdaad verzamelde Radermacher Schorer vrijwel uitsluitend moderne boekkunst en literatuur (modern wil zeggen: vanaf 1880), en was hij niet geïnteresseerd in werken uit vroeger eeuwen. Dit is weliswaar geheel in lijn met zijn voorkeur voor moderne, hedendaagse kunst, maar verre van vanzelfsprekend in een periode waarin het gros van de bibliofielen primair geïnteresseerd was in zeldzame oude drukken en handschriften.⁸⁷ In zijn verzameling richtte Radermacher Schorer zich op het heden.

'Niet omdat ik de schoonheid en het waardevolle van het verleden niet inzag, maar omdat ik mij steeds in hoge mate verwant, verbonden heb gevoeld, aan de uitingen op kunstgebied van den eigen tijd, waarin ik nu eenmaal gezet was om te leven. (...) Naar mijne meening is het een fout geweest van vele mijner tijd- en landgenooten, dat zij te vaak getracht hebben het huidige te ontloopen en zich daarom omringd hebben met (...) oude boeken of in ieder geval niet-Nederlandsche (...). Wanneer men zich steeds bepaalt bij de dingen van gisteren (...) dan komen de jongeren in 't geheel niet aan bod, dan ontberen zij weerklink en mag men zich ook niet verbazen dat er niets nieuws ontstaat.'⁸⁸

Radermacher Schorer's voorkeur voor het moderne boek had alles te maken met zijn wens het werk van hedendaagse, *levende* boekverzorgers en auteurs te ondersteunen. Alleen door hen in staat te stellen hun werk te doen kon men er zeker van zijn dat er 'iets nieuws ontstaat'. Met zijn ondersteuning van kunstenaars wilde hij de voorwaarden scheppen voor een nieuwe en

Omslag door Jozef Cantré van *De Gemeenschap*, kerstnummer, jaargang 2, 1926.

vernieuwende artistieke productie. Zoals zijn salon een 'klankbord' moest zijn 'voor de oorspronkelijken, die het cultuurleven scheppen en vernieuwen', zo bracht hij ook zijn activiteiten als bibliofiel in stelling om artistieke vernieuwing mogelijk te maken.⁸⁹ 'De bibliofiel maakt het experiment mogelijk', zo meende hij. In 1948 voegde hij daaraan toe dat 'wij ons [niet] alleen maar bezig moeten houden met hetgeen gewéést is. Integendeel: er moeten opdrachtgevers zijn voor de moderne kunstenaars - anders zijn wijzelf de schuld, dat er niets nieuws komt.'⁹⁰ Dat Radermacher Schorer zich vooral richtte op jonge kunstenaarsgroepen die (nog) niet gevestigd waren kwam al ter sprake. Het ging daarbij vaak om stromingen die wegens tijdelijk gebrek aan of bedreiging van hun distributiekanaal moeite hadden zich (blijvend) een positie te veroveren. Zo was voor de surrealist en de avant-gardefilms de toegang tot het publiek versperd door de afwijkende vorm en inhoud van hun kunstproducten. Radermacher Schorer's steun aan deze groepen laat zich goed vergelijken met de hierboven door hem beargumenteerde steun aan drukkers, wier kostbare experimenten evenmin commercieel te exploiteren waren. Op deze manier bezien pleit Radermacher Schorer in bovenstaand citaat zowel voor steun aan vernieuwende en experimentele kunst, als voor de ondersteuning van alternatieve distributiekanaal, waarlangs experimentele of niet-commerciële kunst toch kans kan zien een publiek te bereiken. In een later stadium kan dergelijke experimentele kunst, gesteund door de mecenas, dan alsnog tot een algemener publiek doordringen.

Jhr. mr. M.R. Radermacher Schorer.
Anonieme pasfoto, ca. 1955,
Het Utrechts Archief, Collectie
Beeldmateriaal.

‘Bij de heer Radermacher Schorer is het verzamelen niet een edele vorm van hebzucht, gelijk bij zo menig collectionneur, bij hem is het een moderne, democratische vorm van het maece-naat. Dät is het grote verschil!’

constateerde schrijver en criticus Cees Kelk dan ook in 1949.⁹¹

Een vrijplaats voor ‘autonome’ cultuur

Radermacher Schorer heeft zich nooit uitgelaten over de verhouding tussen kunst en maatschappij en de rol die kunst naar zijn mening in de samenleving zou moeten spelen. Uit alles blijkt echter het grote, welhaast allesoverheersende belang dat hij aan cultuur hechtte. Hij was in de positie om van kunst zijn levenswerk te maken: in sociaal en cultureel opzicht behoorde hij tot de *happy few*, tot de weinigen die het zich konden veroorloven zich met kunst en literatuur te omringen. Er zijn geen aanwijzingen dat Radermacher Schorer ooit de neiging heeft gehad zich in andere kringen te bewegen dan in de smalle laag bohème en aristocratie die Utrecht rijk was.⁹² Alles rond Radermacher Schorer ademt een sfeer van ver doorgevoerd elitisme, die hier en daar zelfs naar kunstverheerlijking zweemt. Tijdgenoten roemen de *dienende* houding die Radermacher Schorer tegenover de kunst en haar schepers innam: Jan Engelman noemt hem ‘een der meest dienende (...) mensen van de eerste helft der twintigste eeuw’, en ook Van Gelder prijst zijn ‘dienende instelling tegenover de

schoonheid’. Een ‘stimulator van aristocratische stempel’ en ‘als érudit een laatste der Mohikanen’, noemt Anthonie Donker hem. Een rake karakterisering is afkomstig van P.H. Ritter jr., die Radermacher Schorer kenschetst als ‘een persoonlijkheid die van de kunst (...) een erediens[t] [maakt]’.⁹³

Radermacher Schorer stond tussen de beide wereldoorlogen met een dergelijke verheven kunstopvatting niet alleen. Zijn ideeën werden gedeeld door talloze schrijvers en kunstenaars. Hun houding, door Ruiter en Smulders omschreven als ‘aristocratisch estheticisme’ was gestoeld op de overtuiging dat finzinnige eenlingen als kunstenaars en estheten weinig meer te zoeken hadden in een maatschappij waarin de massa het steeds meer voor het zeggen kreeg. In navolging van de Tachtigers waren zij van mening dat literatuur gezien haar subtiële aard en hoge roeping slechts iets van weinigen voor weinigen kon zijn. Daarom kregen zij het gevoel in een cultureel isolement te zijn geraakt. Ruiter en Smulders wijzen erop dat deze afzondering door veel schrijvers en intellectuelen niet alleen werd aanvaard, maar zelfs verheerlijkt. Hun geïsoleerde positie werkte een uitgesproken anti-democratische en antiburgerlijke instelling in de hand.⁹⁴

Het kan niet anders of ook Radermacher Schorer is zich bewust geweest van het feit dat zijn salon een van de weinige cultuur-enclaves was in een maatschappij waarin kunst en cultuur door steeds minder mensen van belang werden geacht. Zeker is dat de schrijvers en kunstenaars met wie hij zich omringde zich van hun maatschappelijke isolement bewust zijn geweest. Schrijvers als Jacques Bloem en A. Roland Holst, beiden veelvuldig bij Radermacher Schorer op bezoek, hebben vaak blijk gegeven van hun aristocratisch-esthetistische en anti-democratische opvattingen. Ook bij de schrijvers rond *De gemeenschap* waren dergelijke ideeën te beluisteren, overigens gemengd met religieus-sociaal idealisme. Hendrik Marsman, met wie Radermacher Schorer zich van al zijn protégés het meest verbonden voelde, koos voor een minder passieve rol en zocht naar een levenshouding die

‘daadkrachtig uitdrukking zou geven aan [zijn] ergernis over de gezapige sleur, het saaie burgerdom, de vervlakkende democratie, het materialisme en het schrijnende gebrek aan werkelijke bekommernis om de cultuur.’⁹⁵

Marsman en zijn medestanders eisten steeds meer een geestelijke voortrekkersrol op: als welbewust ‘geestelijk leider’ van zijn generatie probeerde Marsman vorm te geven aan een tegencultuur van de intellectuele en artistieke avant-garde. Hierboven is al besproken hoezeer Radermacher Schorer zich aangetrokken voelde tot het idee van dergelijke ‘culturele voormannen’. Hij was dermate overtuigd van hun betekenis, dat hij vond dat alle bewijzen van hun artistieke grootheid voor het nageslacht bewaard moesten blijven.⁹⁶ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ook Radermacher Schorer activiteiten als mecenas en ondersteuner van kunst en literatuur in het licht van het bovenstaande complex van culturele ontwikkelingen en opvattingen moeten worden bekeken. Het waren pogingen een vrijplaats te scheppen, waarin de *high culture* die maatschappelijk steeds minder weerklank vond zich vrijelijk zou kunnen ontwikkelen, en waarin aan de intellectuele en artistieke avant-garde de gelegenheid werd geboden onder betere omstandigheden en in nauw contact met elkaar te werken aan ‘een nieuwe kunststijl en een nieuwe maatschappij’.⁹⁷ De smaak en de belangen van het grote publiek werden hierbij bewust buiten beschouwing gelaten. Hoewel Radermacher Schorer niet alleen de *productie* van kunst bevorderde, maar ook trachtte er podia voor te creëren, lijkt hij zich niet aangetrokken te hebben gevoeld tot de ideeën van cultuurspreiding die bijvoorbeeld zijn vriendin Henriette Roland Holst aanhing.

Toen na de oorlog de bemiddelende en organiserende rol van Radermacher Schorer uitgespeeld raakte, weten verschillende voormalige leden van zijn kring dat aan de veranderende tijden, waarin voor oprechte liefde voor de kunst geen plaats meer leek. Als verzamelaar en mecenas behoorde hij onmiskenbaar tot een voorbije periode. 'Hij was een onmisbare figuur van een tijdvak dat nu voorbij schijnt', stelde Van Gelder bij de dood van de mecenas vast. 'Het vermechaniseerde leven werd hem een zware last, niet door de eenzaamheid die er door ontstond en die hij ook voelde, maar vanwege het vele schoone en ongerepte dat verloren ging en nooit meer terug zou keren.'⁹⁸

Nieuwe kunst, nieuw mecenaat

Het Utrechtse culturele leven in de jaren twintig en dertig, dat door de kunstenaars die er deel van uitmaakten als levenloos en oninteressant werd beoordeeld, maakt met de blik gericht op Radermacher Schorer een veel dynamischer indruk. De mecenas raakte bij een serie organisaties betrokken die zich stuk voor stuk tot doel stelden het aanbod van hedendaagse (moderne, vernieuwende) kunst in de stad te vergroten. Meestal richtten die organisaties zich op beeldende kunst, soms ook op de bevordering van moderne film en literatuur. Ze hebben niet allemaal een even grote impact op de culturele bedrijvigheid in de stad gehad, maar in veel gevallen bracht de aanwezigheid van deze actieve, op vernieuwing gerichte organisaties nieuwe podia tot stand waarop schrijvers en kunstenaars hun werk konden presenteren. Radermacher Schorer lijkt zich bij dit mecenaat het liefst te hebben ingezet voor clubs die kunst bevorderden die niet traditioneel, maar juist vernieuwend van aard was, en waarbij hij direct betrokken werd bij het lot van individuele kunstenaars.

Radermacher Schorer bouwde met zijn bestuurswerkzaamheden een omvangrijk netwerk op, dat hij kon kapitaliseren toen hij in 1928 zijn woonkamers tot ontvangstruimte en salon verbouwde. Als gastheer en organisator bracht hij uiteenlopende kunstenaars samen, die hij op allerlei manieren in hun artistieke ontwikkeling probeerde te stimuleren. Een faciliterende en dienstbare houding dus, waarvan hij echter ook zelf in ruime mate heeft geprofileerd. Zijn salon was ook een podium voor *zichzelf*, bedoeld om zich *en public* nadrukkelijk naast de kunstenaars te scharen. Door zich te presenteren als vooruitstrevend liefhebber, kunstkenner en gastheer van een groep toonaangevende schrijvers en kunstenaars vergrootte hij niet alleen de waarde van zijn sociale, maar ook van zijn culturele kapitaal. Dat ook de stedelijke aristocratie zich bij Radermacher Schorer thuisvoelde bewijst dat hij bij de verwerving van artistiek prestige ook zijn maatschappelijke aanzien wist te behouden.

Archiefbronnen

HUA (Het Utrechts Archief) 102 en 7.
LM (Letterkundig Museum) E 1375 en R 1375.
KB (Koninklijke Bibliotheek) 134 C 81 en 82; 135 B 47, 65, 87, 105, 111, 117, 113, 142, 150 en 155.
MM (Museum Meermanno) Radermacher Schorer-doc.
Nai (Nederlands Architectuur Instituut) Rav1 28 en Rav6 28.

Literatuur

- Adelaar 2001** ➤ Dick Adelaar, *Het surrealistische universum van Willem Wagenaar (1907-1999)*, Utrecht 2001.
Anbeek 1990 ➤ Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985*, Amsterdam 1990.
Balk 1997 ➤ Hildelies Balk, 'Bremmer en zijn beeldhouwers', *Kunstschrijft* 41 (1997) 24-29.
Balk 2006 ➤ Hildelies Balk, *De kunstpaus. H.P. Bremmer 1871-1956*, Bussum 2006.
Bijvoet 1986 ➤ Theo Bijvoet, *De gemeenschap*. Schrijversprentenboek 24, Den Haag/Amsterdam 1986.
Bijvoet 1988 ➤ Theo Bijvoet (red.), *Teruggedaan: eenenvijftig bijdragen voor Harry G.M. Prick ter gelegenheid van zijn afscheid als conservator van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum*, Den Haag 1988.
Blotkamp 1987 ➤ Carel Blotkamp, *Daubigny, Van Doesburg, Daniëls... en 88 andere hoogtepunten uit de collectie moderne kunst van het Centraal Museum, Utrecht/Antwerpen 1987*.
Bokhove en Van Gend 2013 ➤ Niels Bokhove en Mark van Gend, *Utrecht Dada*, Utrecht 2013.
Van den Braber 1997 ➤ Helleke van den Braber, 'Een singulier en dienend mensch'. Jhr. dr. Radermacher Schorer: verzamelaar, bibliotheek en mecenas', *De Boekenwereld* 14 (1997), 2-14.
Van den Braber 1998 ➤ Helleke van den Braber, 'M.R. Radermacher Schorer als mecenas van de dichter J.C. Bloem', in: Tanja de Boer en Ton Brandenburg (red.), *M.R. Radermacher Schorer 1888-1956. Minnaar van het 'schoone' boek*, Amsterdam/Den Haag 1998, 22-41.
Van den Braber 2002 ➤ Helleke van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland 1900-1940*, Nijmegen 2002.
Van den Braber 2014 ➤ Helleke van den Braber, 'Geven en krijgen rond het tijdschrift De Beweging (1905-1919)', *Nederlandse Letterkunde* 19 (2014), 301-325.
Brummel 1958 ➤ Lou Brummel, 'Jhr. Matthieu René Radermacher Schorer', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1958-1959* (1958) 85-91.
Buijnsters 1997 ➤ P.J. Buijnsters, *De geschiedenis van het Nederlandse antiquariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 1997.
Donker 1956 ➤ Anthonie Donker, 'Herzien, herdenken. In Memoriam Radermacher Schorer', in: *Critisch Bulletin* 23, 331-332.
Van Faassen 1998 ➤ Sjoerd van Faassen, 'M.R. Radermacher Schorer en het Utrechtse culturele leven', in: Tanja de Boer en Ton Brandenburg (red.), *M.R. Radermacher Schorer 1888-1956. Minnaar van het 'schoone' boek*, Amsterdam/Den Haag 1998, 43-59.
Feikema, Koot en Lucas 2000 ➤ Liesbeth Feikema, Roman Koot en Edwin Lucas (red.), *Op gezang en vlees belust. Over leven, werk en stad van Jan Engelman*, Utrecht 2000.
Van Gelder 1956 ➤ Jan G. van Gelder, 'Jhr. Dr. M.R. Radermacher Schorer 1888-1956', *Jaarboekje der Vereniging Oud-Utrecht*, 25-27.
Goedegebuure 1981 ➤ Jaap Goedegebuure, *Op zoek naar een bezielsverband*, Amsterdam 1981.
Koot 1997 ➤ Roman Koot, 'De crisis van 1929-1930', in: Henk van der Haar, Roman Koot, Hans Lutz e.a. *Kerende tijden. 190 jaar Genootschap Kunstliefde*, Utrecht 1997, 61-86, 94-95.
Van de Haterd 1996 ➤ Lex van de Haterd, *De Gemeenschap. Uitgeverij van tijdschriften en boeken 1925-1941*, Rotterdam 1996.
Van de Haterd 2004 ➤ Lex van de Haterd, *Om hart en vurigheid. Over schrijvers en kunstenaars van tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*, Haarlem 2004.
Van de Haterd 2008 ➤ Lex van de Haterd, *De waarheid hooger dan de leus. Over de beeldvorming rondom tijdschrift en uitgeverij De Gemeenschap 1925-1941*, Haarlem 2008.
Heijs 1982 ➤ Jan Heijs (red.), *Filmliga: onafhankelijk maandblad voor filmkunst, film, smalfilm, radio, grammofoon, foto* [reprint], Nijmegen 1982.
Hoekstra 1941 ➤ Han Hoekstra, 'Een boekenvriend over zijn boeken. De historie van een mooie Nederlandse bibliotheek', *Den Gulden Winckel. Onafhankelijk maandblad voor boekenvrienden* 40, 12-14.
De Jong 1977 ➤ Erik de Jong, S. van Ravesteyn [tentoonstelling Stichting Architectuur Museum Amsterdam en Centraal Museum Utrecht], Utrecht 1977.
Juffermans 1996 ➤ Jan Juffermans, *Met stille trom. Beeldende kunst en Utrecht sinds 1900*, Utrecht 1996 (1e dr.: 1976).
Juffermans 2010 ➤ Jan Juffermans, *Magisch Utrecht. Beeldende kunst in de Domstad in de 20ste eeuw*, Utrecht 2010.
Kapteijns 1964 ➤ H.M. Kapteijns, *Het maandblad De Gemeenschap: intenties en aspecten*, Utrecht 1964.
Kempers 1995 ➤ Bram Kempers, 'Maskerades en metaforen: raadselachtig realisme bij Pyke Koch', in: Carel Blotkamp (red.), *Pyke Koch, schilderijen en tekeningen* (1995), 65-93.
Küper 1992 ➤ Marijke Küper (red.), *Gerrit Th. Rietveld 1888-1964. Het volledige werk*, Utrecht 1992.
Meijer 1994 ➤ Rob Meijer, 'De lotgevallen van dr. N.G. van Huffels Grafische Studieverzameling', *De Boekenwereld* 11 (1994), 58-70.
Nabbe 1990 ➤ Hildegard Nabbe, 'Maecenatentum und elitäre Kunst. Harry Graf Kessler als Schlüsselfigur für eine kulturelle Erneuerung um die Jahrhundertwende', *Deutsche Vierteljahrschrift* 64 (1990), 652-679.

Peeters 2002 ➤ Floor Peeters, *De Utrechtsche Filmliga 1927-1933. Opvattingen over film als kunst in Utrecht*, doctoraalscriptie UU 2002.

Radermacher Schorer 1952 ➤ Matthieu René Radermacher Schorer, *Bijdrage tot de geschiedenis van de renaissance der Nederlandse boekdrukkunst*, Amsterdam 1952.

Ruiter en Smulders 1996 ➤ Frans Ruiter en Wilbert Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, Amsterdam/Antwerpen 1996.

Schenkeveld-van der Dussen 1993 ➤ M.A. Schenkeveld-van der Dussen (red.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen 1993.

Schilp 1979 ➤ C.A. Schilp, 'Vijftig jaar beeldende kunst in Utrecht', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 9 (1979), 129-198.

Schippers 2000 ➤ K. Schippers, *Holland dada*, Amsterdam 2000.

Van Straten 1973 ➤ Hans van Straten, 'Literatuur in Utrecht, 1923-1979', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 3 (1973), 97-125.

Thomassen 1998 ➤ Kees Thomassen, 'Het album amicorum aangeboden aan M.R. Radermacher Schorer', in: Tanja de Boer en Ton Brandenburg (red.), M.R. *Radermacher Schorer 1888-1956. Minnaar van het 'schoone' boek*, Amsterdam/Den Haag 1998, 9-21.

De Zwaan 2009 ➤ Klaas de Zwaan, "'Geestdrift voor de jonge kunst". De Utrechtse Filmligs 1927-1933', in: Bas Agterberg e.a., *Sensationele voorstellingen en passend vermaak. Film en bioscoop in Utrecht*, Utrecht 2009, 66-77.

Noten

- Juffermans 1996, 30. Zie ook Juffermans 2010.
- Goedegebuure 1981, 276. Het gedicht, getiteld 'Utrecht' verscheen eerder in *De stem* van november 1939.
- Geciteerd in Juffermans 1996, 106.
- Juffermans 1996, Schilp 1979, Van Straten 1973.
- Jan Eloy Brom, 'De kunstlooze stad' (*Utrechtsche Courant* van 9 januari 1932).
- Ongedateerd knipsel uit een onbekende (Utrechtse) krant (Plakboek 1, Het Utrechts Archief (hierna HUA) 102). De 'Besk' (een afkorting van 'Bouw- en Sierkunst') leidde een kwijnend bestaan dat tot 1928 voortduurde.
- Juffermans 1996, 72; zie ook Adelaar 2001, z.p.'Nord' heeft tot 1934 bestaan.
- Ongedateerd knipsel uit een onbekende (Utrechtse) krant in Plakboek 1 (HUA 102). Een verslag van deze avond is te vinden in Van Straten 1973 en Schippers 2000. Meest uitvoerige en recente publicatie: Mark van Gend, 'De Groote Dada-avond in Utrecht (29 januari 1923)', in Bokhove en Van Gend 2013, 39-50 en 141-142. Zie ook de andere teksten in deze bundel.
- Het privémeccanaat van Radermacher Schorer komt uitgebreid aan de orde in Van den Braber 2002.
- Brummel 1958, 85.
- F.E.T. Kelling in een brief aan Radermacher Schorer van 3 september 1953 (KB 135 B 65).
- Radermacher Schorer in de toespraak die hij bij zijn zestigste verjaardag hield, zoals weergegeven in het *Nieuw Utrechts Dagblad* van 2 augustus 1948.
- Bevolkingsregister HUA. Het huwelijk met Radermacher Schorer vond op 3 mei 1928 plaats, maar Charlotte staat al vanaf 24 november 1922 geregistreerd als lid van zijn gezin, hoewel gevestigd op een ander adres. J.R. van der Bilt, achterkleinzoon van Charlotte Hasselman, gaat ervan uit dat Charlotte in de periode tussen haar scheiding en haar huwelijk met Radermacher Schorer gedeeltelijk door hem werd onderhouden. Verder voorzag ze in haar onderhoud door pianolessen te geven (interview met J.R. van der Bilt, d.d. 5 maart 1998).
- KB 134 C 81. Kees Thomassen heeft een uitgebreid artikel aan het album gewijd (Thomassen 1998). Het album is full-text te raadplegen via Het geheugen van Nederland (<http://www.geheugenvannederland.nl>).
- Dat betekent een score van respectievelijk 100 en 84 procent (Anbeek 1990; Ruiter en Smulders 1996; Schenkeveld-van der Dussen 1993; Lissens (red.) 1986).
- De circulaire was opgesteld en ondertekend door Jan G. van Gelder (voormalig conservator van Museum Boymans-van Beuningen en sinds 1946 hoogleraar kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht), en Jan Engelman (KB 134 C 81).
- P.H. Ritter jr., 'Jhr.dr. M.R. Radermacher Schorer: in memoriam' (*Utrechts Nieuwsblad*, 9 augustus 1956).
- Zo plakte Radermacher Schorer krantenartikelen over de oprichting van 'Besk' in zijn plakboek. De openingstentoonstelling zal hij zeker gezien hebben, omdat er werk werd getoond van de nog vrijwel onbekende Sybold van Ravesteijn, aan wie hij het jaar ervoor zijn eerste opdracht had gegeven. Met Willem ('Willy') Wagenaar van 'Nord' stond hij vanaf begin jaren dertig in nauw contact. Beiden maakten toen deel uit van het bestuur van Kunstliefde. Zie over Wagenaar ook Adelaar 2001.
- Plakboek 4 (HUA 102), blad 33.
- Plakboek 1 (HUA 102), blad 151. Het knipsel is van rond november 1923 en komt uit een onbekende krant.
- Brief van L.O. Wenkebach aan Radermacher Schorer van 3 juni 1923 (KB 135 B 155).
- Brieven van Tjipke Visser aan Radermacher Schorer van 20 mei, 25 mei en 2 juni 1923 (KB 135 B 150). Deze aankoop is wellicht het eerste stuk van Radermacher Schorers kunstcollectie geweest.
- Brieven van J. Mendes da Costa aan Radermacher Schorer van 31 maart en 30 mei 1925 (KB 135 B 87); Balk 1997 en 2006. Radermacher Schorer heeft zelf ook enkele sculpturen van Mendes da Costa bezeten. Overigens is de genoemde f 1.450 naar hedendaagse maatstaven € 6.579 waard.
- Brief van M.J. Richters aan Carla de Jonge, zonder datum (KB 135 B 113) en brief van Charley Toorop aan Radermacher Schorer van 13 maart 1933 (KB 135 B 142).
- Blotkamp 1987, 13.

- Juffermans 1996, 86.
- In het tijdschrift *Filmliga* wordt nauwelijks ingegaan op de activiteiten van de regionale afdelingen (Heijs 1982). Maar zie voor aanvullende informatie De Zwaan 2009, 66-77 en Peeters 2002.
- De oprichters in het *Algemeen Handelsblad* van 12 mei 1927 (geciteerd in Heijs 1982, 10).
- Na twee seizoenen telde de Amsterdamse afdeling 539 leden. Het totale aantal Filmliga-leden, inclusief de regionale afdelingen, was volgens een schatting van Jan Heijs op het hoogtepunt 2500 (Heijs 1982, 13).
- Küper 1992, 107; Van Faassen 1998, 49-50. Radermacher Schorer beschreef de radio-installatie in de *Radio Express* van 26 maart 1926.
- Volgens andere bronnen waren later ook andere redactieleden van *De gemeenschap*, zoals Lou Lichtveld (pseud. Albert Helman) en C. Vos bij het Utrechtse bestuur betrokken (KB 135 B 111).
- Daar maakte hij kennis met Menno ter Braak, Henrik Scholte, D.A.M. Binnendijk, Joris Ivens, Mannus Franken en L.J. Jordaan, die het hoofdbestuur vormden. De afgevaardigden uit de andere steden waren, net als in Utrecht, voor het grootste gedeelte kunstenaars (voor de afdeling Den Haag waren H.P. Berlage en P.C. Boutens actief, voor de afdeling Haarlem Jac. van Looy en Lodewijk van Deyssel). Kennelijk was Radermacher Schorer een van de weinige niet-kunstenaars die zich voor de organisatie inzette.
- Brief van Sybold van Ravesteijn aan Radermacher Schorer, ongedateerd (KB 135 B 111).
- Radermacher Schorer 1935. Toen in 1947 een poging werd gedaan de Filmliga nieuw leven in te blazen, traden zowel Radermacher Schorer als Sybold van Ravesteijn opnieuw toe tot het bestuur (Plakboek 3, HUA 102).
- Het is onduidelijk hoe de ontmoeting tussen Van Ravesteijn en Radermacher Schorer tot stand is gekomen. Sybold van Ravesteijn zelf zegt rond 1922 via Charley Toorop in contact te zijn gekomen met Radermacher Schorer (interview van J. Salomons met Sybold van Ravesteijn voor de NOS-radioserie 'De Onvergetelijken', uitzending op 1 augustus 1971). Het is overigens zeer de vraag of Toorop in die tijd al contact had met Radermacher Schorer.
- Het ameublement baarde zoveel opzien dat Van Ravesteijn het als Nederlandse inzending mocht tonen op de prestigieuze Parijse 'Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes' in 1925, die Radermacher Schorer dat jaar samen met Rik Roland Holst bezocht.
- Jan Engelman, 'Interieurs van Sybold van Ravesteijn' (*De Gemeenschap*, juni 1929, 4 en 6).
- Naast de beelden van Visser en (wellicht) Mendes da Costa heeft Radermacher Schorer eind jaren twintig in ieder geval een werk van Van der Leek bezeten. De Mondriaan die in zijn Van Ravesteijn-slaapkamer hing wordt in De Jong 1977 aangemerkt als een 'litho naar een schilderij van Mondriaan' oftewel een reproductie, waarschijnlijk vanwege het wissellijstje met glasplaat dat op foto's van de slaapkamer te zien is. Zijn persoonlijke contact met Mondriaan zou er echter op kunnen wijzen dat hij wel degelijk een origineel werk heeft bezeten.
- Brief van Radermacher Schorer aan Sybold van Ravesteijn van 23 november 1948 (NAI Rave1 28).
- Jan Engelman, 'Renée [sic] Radermacher Schorer in memoriam: een singulier en dienend mensch' (*De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 1956).
- Kempers 1995, 68-69.
- Radermacher Schorer plakte beide artikelen, getiteld 'De dag van het boek. Uren van schoonheid in het huis van Jhr.dr. M.R. Radermacher Schorer' (*Utrechtsch Dagblad* van 18 juni 1930) en 'Het boek van na 80. Tentoonstelling ten huize van Jhr. Radermacher Schorer: Literaire soiree' (onbekende (Utrechtse) krant, na 9 mei 1931) in zijn eerste gastenboek (KB 134 C 82). Ook Van Ravesteijn heeft het eerste artikel altijd bewaard (NAI Rave1 6 28).
- A. Roland Holst kwam in de late jaren dertig steenvast als hij in Utrecht was 'noenmalen' en 'tukken', zoals hij de lunch en zijn vaste aansluitende middagslaapje noemde (KB 135 B 117).
- Jan Engelman, 'Renée [sic] Radermacher Schorer in memoriam: een singulier en dienend mensch' (*De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 1956).
- P.H. Ritter jr., 'Jhr.dr. M.R. Radermacher Schorer: in memoriam' (*Utrechts Nieuwsblad*, 9 augustus 1956).
- Feikema, Koot en Lucas (red.) 2000, 56.
- Van den Braber 1997, 2-3.
- Radermacher Schorer 1952.
- Zie voor De Gemeenschap ook Van de Haterd 2004 en 2008. Willem Maas was een Utrechtse architect, Engelman en Kuitenbrouwer werkten als journalist voor de *Utrechtsche Courant* (rond 1932 dagblad *Het Centrum*). Later hebben op wisselende tijdstippen ook Albert Helman, C. Vos, Chris de Graaff, A.J.D. van Oosten, Antoon Coolen, Louis de Bourbon, Marnix Gijsen, Gerard Wijdeveld, Jan Vercammen en Anton van Duinkerken tot de redactie behoord (Kapteijns 1964, 180-181).
- Van Straten 1973, 97 en Schippers 2000, 99-101. Het huldeblijk bestond uit een staande kapstok die behangen met vossen, varkenskluiwen, stukken worst, boerenkool, een bloemenkrans, sardineblikjes en jeneverkruiden en voorzien van een ooronde het toneel werd opgedragen. Zie ook: Niels Bokhove, "'Een kathedraal? Jawel! Ja ..., jawel!! Een ka-the-draal!!'" De betekenis van de "scherts-kathedraal" als huldeblijk voor Kurt Schwitters', in: Bokhove en Van Gend 2013, 51-58, zie noot 8.
- Van Straten 1973, 104 en Van de Haterd 1996, z.p. De 87 abonnees waarmee het tijdschrift begin 1925 van start ging, hadden zich bij voorintekening bij de redactie gemeld. Een jaar later waren het er al 200, in 1930 1500 en in 1934 1700. Meer abonnees heeft het tijdschrift nooit gehad. Een concurrerend tijdschrift als *De vrije bladen* zag het aantal abonnees nooit boven de 200 uitkomen.
- Ruiter en Smulders 1996, 229.
- Radermacher Schorer hield dit aanwinstencahier tussen 1922 en 1955 bij en noteerde er in volgorde van aanschaf al zijn boek aankopen in. Dat de elf jaargangen van *De gemeenschap* (1925-1934) er pas in 1935 instaan (zonder prijsvermelding)

- hangt misschien samen met het feit dat hij in 1935 zijn actieve bemoeienis met *De gemeenschap* beëindigde.
- 54 Plakboek 2 (HUA 102). Het lustrum werd gevierd door 'het bijeenbrengen van een voldoende som gelds, om de redactie van De Gemeenschap in staat te stellen 5 jaar lang, dus tot aan het volgende lustrum, jaarlijks een literatuur-prijs uit te loven, te noemen 'De Gemeenschapsprijs.' In het comité zaten onder anderen ook prof. W. Pompe, Leo Brom, drukker Charles Nypels, P.H. Ritter jr. en Paul Huf. Het is niet bekend of de Gemeenschapsprijs dat jaar of enig volgend jaar is uitgereikt.
- 55 Het tijdschrift en de uitgeverij waren duidelijk, hoewel niet uitsluitend, rooms van karakter. Kennelijk is de hier en daar zelfs militant katholieke signatuur van *De gemeenschap* voor Radermacher Schorer, die van huis uit Nederlands Hervormd was, geen belemmering geweest om zich met het blad te associëren. Overigens was de redactie ruimdenkend genoeg om 'heidenen' als Hendrik Marsman (die ondanks een flirt met hetatholicisme nooit tot de kerk is toegetreden) en Slauerhoff tot de medewerkers te rekenen.
- 56 Overigens combineerde hij, net als *De gemeenschap*, in zijn verzameling belangstelling voor jonge, vernieuwende auteurs met een voorkeur voor tradioneel werk, waarbij hij zelfs populistische succesauteurs niet uit zijn collectie weerde (MM Radermacher Schorer-doc).
- 57 Hoekstra 1941, 13.
- 58 Bijvoet 1988, 36.
- 59 Goedegebuure 1981 dl 2, 360. Volgens het eerste gastenboek kwam Marsman op 2 juni 1929 voor het eerst bij Radermacher Schorer op bezoek, maar omdat het gastenboek toen pas enkele maanden functioneerde is het goed mogelijk dat er al eerder contact was tussen de dichter en zijn latere ondersteuner.
- 60 Krantenknipsel van 9 mei 1931, ingeplakt in gastenboek 1 (KB 134 C 82).
- 61 Kapteijns 1964, 178-179.
- 62 Tot 1927 waren slechts drie titels verschenen, in 1927 kwamen er zeven op de markt. (Van de Haterd 1996, z.p.).
- 63 De drie heren werden bijgestaan door de mede-bestuursleden Leo Brom, Sybold van Ravesteyn, Willem Maas, Anton van Duinkerken, H. Nelissen, C. Vos en St. van Schaik.
- 64 In Bijvoet (red.) 1986, 48 staat het obligatieformulier van Otto van Rees afgebeeld, ondertekend door Radermacher Schorer, Pompe en Oosterbaan.
- 65 Van de Haterd 1996, z.p.
- 66 Het is niet waarschijnlijk dat Radermacher Schorer of de andere leden van het Stichtingsbestuur een inhoudelijke bijdrage hebben geleverd aan de beslechting van dit conflict. Radermacher Schorer zelf merkt hierover op dat het bestuur ervoor koos aan de 'kant van de meerderheid in de redactie' te gaan staan (Gastenboek 1, KB 134 C 82). Zie ook Van Faassen 1998, 57.
- 67 Brief van Professor W. Pompe aan Radermacher Schorer van 2 januari 1936 (KB 135 B 105).
- 68 Koot 1997, 62.
- 69 Tussen 1919 en 1931 werden nog maar vijf korte tentoonstellingen georganiseerd, waarop werk van enkele oudere leden te zien was (Koot 1997, 64). Zie voor de rol die Van Huffel in het Utrechtse kunstleven speelde Meijer 1994.
- 70 Voor de Kunst en het Centraal Museum richtten zich liever op kunstenaars die deel uitmaakten van de 'Bremmeriaanse' kunst, ook wel kunst van de Amsterdamse en Haagse school genoemd. Kunstenaars die onder deze noemer vallen (allen 'ontdekt' of gesteund door de Haagse kunstpedagoog H.P. Bremmer) zijn onder anderen Isaac Israëls, Breitner, Jongkind, Van Gogh, Sluyters, Gestel, Mendes da Costa en Van der Leek (Koot 1997, 76). Zie voor Bremmer ook Balk 1993 en 2006.
- 71 Namelijk Dick van Luijn, Douwe van der Zweep, Jan van Kleef, Willem van Leusden, Johan Moesman en Jo en Stef Uiterwaal.
- 72 Leo Brom en Sybold van Ravesteyn maakten zich in dezelfde periode samen met Radermacher Schorer ook sterk voor het behoud van tijdschrift en uitgeverij *De gemeenschap*. Zie hierboven.
- 73 M.R. Radermacher Schorer, 'Het Boellaardfonds te Utrecht' (1933, ongepubliceerde tekst, HUA 77).
- 74 De 'hervormers' Schuylenburg en Radermacher Schorer werden voorzitter en penningmeester, terwijl ook hun medestanders Van Ravesteyn en Van Leusden in het bestuur werden gekozen. Het andere kamp leverde de edelsmid Cornelis Begeer, de schilder Johan Gabriëls en P.T.A. Swillens, assistent van Vogelsang. Zie voor een gedetailleerd verslag van de voorbereidingen en het verloop van de *coup* Koot 1997.
- 75 Het Boellaardfonds ontstond in 1872, toen Jonkvrouw M.C. Boellaard, sinds 1858 erelid van Kunstliefde, 28.000 gulden en haar woonhuis naliet aan Kunstliefde. De opbrengst van huur en kapitaal werd samengebracht in het Boellaardfonds, waaruit toelagen werden betaald aan schilders, beeldhouwers, graveurs en architecten die niet in hun onderhoud konden voorzien. Aanvankelijk ontvingen alleen kunstenaars van vijftig jaar of ouder een toelage, maar in de tijd dat Radermacher Schorer de scepter over het fonds zwaaide werd met deze regel de hand gelicht.
- 76 Dit terwijl het vorige bestuur begin 1929 nog had meegedeeld dat het kapitaal tachtigduizend gulden groot was (Koot 1997, 65).
- 77 M.R. Radermacher Schorer, 'Het Boellaardfonds te Utrecht' (1933, ongepubliceerde tekst, HUA 77).
- 78 Ondertussen probeerden zijn mede-bestuursleden het verenigingsleven weer op gang te krijgen, door tekenoefeningen te organiseren en een eigen tijdschrift (onder leiding van Rietveld) van de grond te krijgen. Op de vanaf oktober 1933 weer frequent gehouden ledententoonstellingen was ook de surrealistische kunst van de nieuwe leden te zien (Koot 1997, 83).
- 79 Brief van Jan Engelman aan Radermacher Schorer van 29 maart 1938 (LM E 3171).
- 80 In het archief-Kunstliefde (HUA 77) bevinden zich onvoldoende financiële en administratieve gegevens om te achterhalen welke kunstenaars door het fonds werden ondersteund.
- 81 Jan Engelman, 'Renee [sic] Radermacher Schorer in memoriam: een singulier en dienend mensch' (*De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 1956).
- 82 Hij miste zijn vaste salaris zozeer dat hij zich ondanks zijn slechte gezondheid na zijn pensioen tot commissaris van

- Tiel-Utrecht* liet benoemen (brieven van Radermacher Schorer aan D.A.M. Binnendijk (14 juni 1953, LM R 1375) en van Jan van Gelder aan Radermacher Schorer (26 december 1953, KB 135 B 47).
- 83 Gesprek met R.J. Roëll, dd. 16 maart 1998; met dank aan Tanja de Boer.
- 84 Aanwinstencahier, MM Radermacher Schorer-doc. Het bedrag krijgt meer reliëf als het vergeleken wordt met de geldsom die Truus Schröder-Schrader in 1924 kwijt was voor de bouw van het Rietveld-Schröderhuis: zeventienduizend gulden (omgerekend € 31765).
- 85 Zie voor motieven voor mecenaat Van den Braber 2014.
- 86 'Het boek van na 80. Tentoonstelling ten huize van Jhr. Radermacher Schorer', *Utrechtsch Nieuwsblad* 11 juli 1931.
- 87 Zie voor een indruk van het verkeer tussen bibliofoelen en (in het 'oude boek' gespecialiseerde) antiquaren Buijnters 1997.
- 88 Hoekstra 1941, 12.
- 89 Jan Engelman, 'Renee [sic] Radermacher Schorer in memoriam: een singulier en dienend mensch' (*De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 1956).
- 90 Anoniem krantenknipsel uit het *Nieuw Utrechts Dagblad* van zaterdag 24 juli 1948.
- 91 C.J. Kelk, 'De Nederlandse Letterkunde na 1880 bijeengebracht door Jhr.Dr. Radermacher Schorer' (*De groene Amsterdammer*, 10 september 1949).
- 92 Zijn sociale bewogenheid uitte zich alleen in de bestuursfunctie die hij tussen 1931 en 1934 in het Utrechtse *Crisis Comité* bekleedde. Het comité verleende liefdadigheid aan het arme deel van de Utrechtse bevolking.
- 93 Jan Engelman, 'Renee [sic] Radermacher Schorer in memoriam: een singulier en dienend mensch' (*De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 1956); Van Gelder 1956; P.H. Ritter jr, 'Jhr.dr. M.R. Radermacher Schorer: in memoriam' (*Utrechts Nieuwsblad*, 9 augustus 1956).
- 94 Ruiter en Smulders 1996, 213. Zie ook Nabbe 1990.
- 95 Ruiter en Smulders 1996, 213.
- 96 Overigens heeft Radermacher Schorer zich nooit uitgelaten over zijn politieke en religieuze denkbeelden. Van huis uit was hij Nederlands Hervormd, maar in het Utrechtse kunstleven associeerde hij zich nadrukkelijk met de katholieken rond *De gemeenschap*. Ook op politiek gebied lijkt Radermacher Schorer niet gebonden aan één richting: zijn vriendenkring telde zowel communistisch georiënteerde kunstenaars (Charley Toorop, Rietveld) als kunstenaars die zich op enig moment tot het fascisme voelden aangetrokken (Pyke Koch, Erich Wichman, Albert Kuyle) als overtuigd democraten (Van Duinkerken, Jan Engelman). Zelf correspondeerde hij vroeg in de jaren dertig kortstondig met Anton Mussert; toch wendde zich enkele jaren later af van de oprichters van de fascistische *Gemeenschap*-afsplitsing *De nieuwe gemeenschap*. In de oorlog liet hij zich enerzijds door de omstandigheden niet weerhouden artistieke bijeenkomsten te organiseren, maar bouwde hij aan de andere kant een grote collectie clandestien en illegaal drukwerk op. Er zijn aanwijzingen dat hij als geldschietser betrokken was bij de uitgave van deze werken.
- 97 Ruiter en Smulders 1996, 213.
- 98 Donker 1956, 27.

Anna Vlaming Reitmanová

De Amsterdamse- straatweg in Utrecht

Van belangrijke winkelstraat tot afvalputje

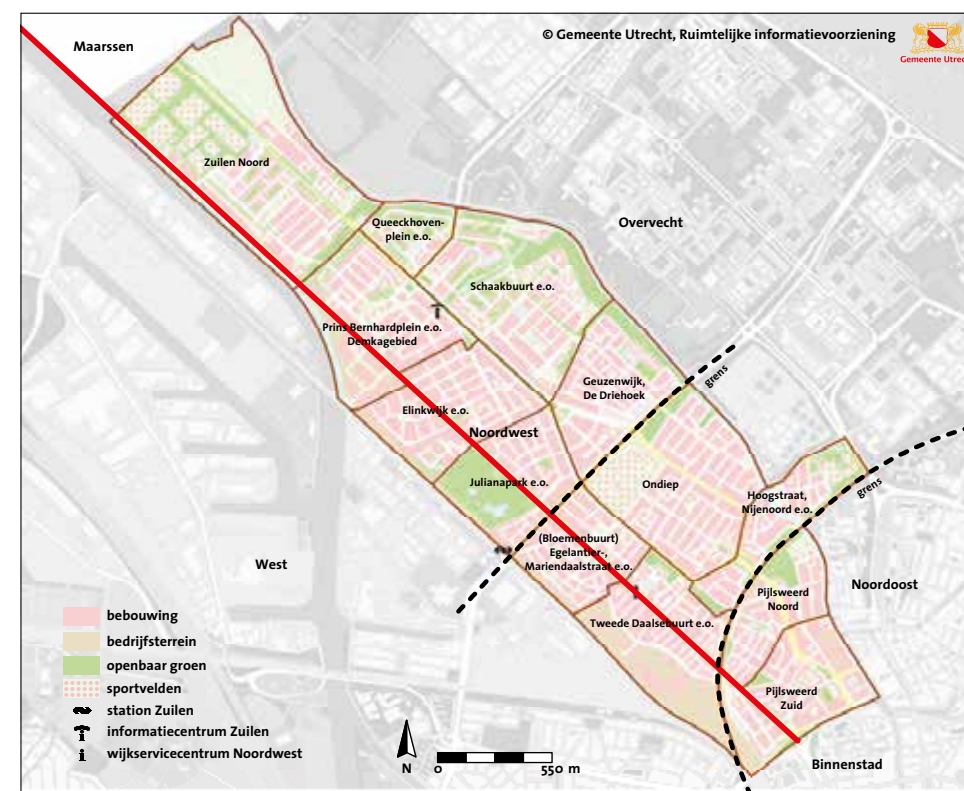
De Amsterdamsestraatweg in de wijk Noordwest staat al jaren volop in de belangstelling van de Utrechtse politiek. Ook diversie media richten hun aandacht regelmatig op het gebied. Er wordt vaak gepubliceerd over misstanden, overlast en criminaliteit aan de Straatweg. De straat, die ooit met dure etalages een uitgaansgebied voor een zondagse wandeling was, is heden ten dage gedegradeerd tot een straat met de grootste winkelleegstand van Utrecht. Reden genoeg om de geschiedenis van de Amsterdamsestraatweg eens nader te bezien.

Anna Vlaming Reitmanová (1975) werkte na haar studie architectuur aan de Technische Universiteit in Bratislava en Akademie der Bildenden Künste in München elf jaar bij verschillende architectenbureaus in Praag, München, Amsterdam en Hilversum. Sinds 2005 woont ze samen met haar man en twee kleine kinderen in Utrecht in een zijstraat van de Amsterdamsestraatweg. In 2011 begon ze met studie Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg op de Universiteit van Utrecht. Het onderzoek naar de recente geschiedenis van de Amsterdamsestraatweg is tevens onderwerp van haar Masterscriptie.

De Amsterdamsestraatweg is een vijf kilometer lange winkelstraat die het centrum van Utrecht met de wijken Pijlsweerd, Daalsebuurt, Ondiep en Zuilen verbindt. De geschiedenis gaat tweehonderd jaar terug, toen in 1812 de Straatweg naar Amsterdam in opdracht van Napoleon Bonaparte aangelegd werd als vervanging van de onverharde Daalsedijk. De Straatweg werd een onderdeel van de 'route impériale nr. 2' tussen Parijs en Amsterdam, die liep via Antwerpen, Breda en Utrecht.¹

Na de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden de oorspronkelijke vestigingswerken rondom de stad overbodig. In 1824 is men begonnen met slopen van de omwalling van Utrecht. De uitbreiding van de stad buiten de singels was een logisch vervolg. De eerste woningen kwamen langs de Biltstraat en de Daalsedijk, en in Pijlsweerd. Terwijl er aanvankelijk langs de Straatweg voornamelijk hoveniers woonden en arbeiders van de steenfabrieken aan de Vecht, verrees na 1870 nieuwe bebouwing. In rap tempo vond uitbreiding plaats in de vorm van buurtjes, die spontaan ontstonden als dwarsstraatjes van Amsterdamsestraatweg, tussen de hoveniersgronden. De 'speculatiewoningen' boden onderdak aan vele arbeiders van de snelgroeiende Nederlandse spoorwegen, die zich in Utrecht vestigden.

In het begin van de twintigste eeuw verhuisden de fabrieken van Demka en Werkspoor naar Zuilen, toen nog een zelfstandige gemeente.² Zuilen kwam tot grote economische bloei, met alle bebouwing van dien, en werd snel de vierde grootste gemeente van de provincie. Om alle werknemers een huisvesting te bieden, verrees in Zuilen en Ondiep langs de Straatweg nieuwe wijken naar voorbeeld van de Engelse tuindorpen. De gemeente Utrecht nam het voortouw in het opzetten van nieuwe huisvesting in Ondiep volgens de regels van de Woningwet.³

Zicht op het begin van de Amsterdamsestraatweg, vanaf de Weerdsingel W.Z., na de demping van de Otterstroom, uit het zuidoosten, E.A. van Blitz en Zn, 1925-1927, Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 42103.

Voorgevels van de winkelwoonhuizen Amsterdamsestraatweg 379 (Banketbakker J.A. Kok, links) en lager te Utrecht; links in de deuropening G.H. Koenders en vermoedelijk, J.A. Kok, 1934. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 811979.

De Amsterdamsestraatweg kreeg, naast de verbindingsfunctie, langzaam een steeds stedelijker karakter. Kleinschalige detailhandel in de buurtjes verhuisde door de komst van fabrieken en supermarkten naar de Straatweg zelf. Behalve voorzieningen voor de omliggende wijk werden er bijzondere bouwwerken gevestigd die ook van belang waren voor de rest van de stad: het Julianapark, de watertoren, het abattoir en de bioscoop Olympia - de enige bioscoop in de stad die buiten het centrum lag.⁴ Ook de aanleg van een van de eerste Utrechtse tramlijnen over de Amsterdamsestraatweg toont de betekenis die de straat destijds had. Na de modernisering van de paardentram is de Gemeentetram Utrecht in gebruik genomen. Lijn 1 verbond in 1906 via de Catharijnesingel, Amsterdamsestraatweg en Herenweg het Centraal Station met de Vaaltbrug op Biltse Grift, de verbinding tussen Vogelenbuurt en Wittevrouwen. Snel volgde lijn 3, die via de Amsterdamsestraatweg Zuilen met Utrecht-Oost verbond. Mede dankzij deze goede tramverbinding met de stad kwam de straat begin twintigste eeuw tot bloei. Niet alleen het winkel-aanbod, ook het Julianapark trok veel bezoekers van andere wijken naar de Amsterdamsestraatweg. Vanaf de jaren dertig werden veel tramlijnen vervangen door stadsbussen. In 1938 reed de tram voor het laatst over de Straatweg. Na de grote stadsuitbreiding van 1954 werd Zuilen onderdeel van Utrecht. De Amsterdamsestraatweg werd het verzorgingsgebied van de wijk Noordwest, wat betreft aantal inwoners destijds de grootste wijk van Utrecht.

De Straatweg kent een boeiende vooroorlogse geschiedenis. Niettemin is dit artikel voornamelijk gewijd aan het meer recente verleden. De straat is nog steeds als een winkelstraat bekend, maar kampt met grote winkelleegstand. De allure die de straat tot de jaren vijftig en zestig heeft gekend, is vandaag de dag ver te zoeken. Tegenwoordig wordt de straat shoarma-, kapsalon-, massagesalon- of belwinkelboulevard genoemd, maar ook wordt zij als verkeers-riool of afvalputje van Utrecht bestempeld en meest recentelijk nog als de gevaarlijkste straat van Nederland. Regelmatig worden massagesalons op de Straatweg gesloten in verband met illegale sekspraktijken. De prostitutie brengt vaak overlast met zich mee, zoals drugsgebruik en criminaliteit. Steeds meer kleine winkels, groentezaken, bakkers en meubelzaken verdwijnen uit het straatbeeld. Zelfs filialen van grote winkelketens (Etos, Wibra, Blokker, Big Bazar etc.) kunnen het in de straat niet redden.

Er is in de afgelopen vijftien jaar door de gemeente een aantal plannen opgesteld om de Amsterdamsestraatweg economisch te versterken en de overlast en leegstand te bestrijden, zoals de Aanpak ASW (2004) en Ontwikkelstrategie (2014).⁵ Oplossingen worden gezocht in het inhuren van adviseurs, imagocampagnes, ontwinkeling (transformatie van winkels naar woningen),

aanpassing van de parkeertarieven en criminaliteitsbestrijding. Ondanks deze steeds intensievere aanpak lukt het de straat vooralsnog niet om uit de al decennialang werkzame vicieuze cirkel van structurele leegstand, verloedering en criminaliteit te ontsnappen. De teloorgang van de winkelstraat werd ingeluid in jaren zeventig van de vorige eeuw. Het is daarom aannemelijk dat de oorzaken van het verval voornamelijk in die periode gezocht moeten worden. Welke stedenbouwkundige ingrepen, sociaalmaatschappelijke veranderingen en demografische verschuivingen hebben destijds plaatsgevonden, die het karakter van het zuidelijke deel (tot aan Marnixlaan) van de Amsterdamsestraatweg in deze ernstige mate hebben beïnvloed? Dit artikel zoekt de antwoorden op die vragen.

Concurrentie van Hoog Catharijne

Tegenwoordig wordt winkelleegstand toegeschreven aan de groei van online winkelen. In het verleden was de meest logische reden voor de teloorgang van een winkelstraat de groei van concurrentie in de nabije omgeving. Zijn de bouw van Hoog Catharijne en Winkelcentrum Overvecht in de jaren zestig debet aan de achteruitgang van de Straatweg?

In de twintigste eeuw worstelde Utrecht met haar groeiambities. Op 1 januari 1954 is de jarenlange wens naar stadsuitbreiding werkelijkheid geworden. De Utrechtse stadsgrenzen werden gewijzigd, delen van Maartensdijk, Houten, De Bilt, Zuilen, Westbroek, Achttienhoven, Bunnik, Jutphaas en Ouderrijn zijn toegevoegd aan de stad. Het aantal inwoners nam in één dag toe van 40.000 naar 241.635. In het structuurplan van 1954 worden de groei doelstellingen van Utrecht beschreven. Het gemeentebestuur verwachtte in 1970 300.000 inwoners en in 1980 350.000, die vooral in nieuwbouwwijken gehuisvest zullen worden. Door de grenswijziging was namelijk ruimte ontstaan voor nieuwe woonwijken: Hooggraven, Kanaleneiland, Tolsteeg, Lunetten, Rijnsweerd, De Uithof, Tuindorp-Oost, Overvecht en Nieuw-Zuilen. Het gemeentelijk grondgebied was immers verdubbeld.⁶

Met de snelle groei van de stad kon ook het centrum niet achterblijven. Utrecht en haar bestuur waren op zoek naar een nieuwe, minder provinciale identiteit. Met de toename van de mobiliteit vocht het centrum tegen een groeiend verkeers- en parkeerprobleem. De Utrechtse binnenstad bood, volgens de inzichten van die tijd, onvoldoende ruimte om de commerciële, recreatieve en culturele voorzieningen te versterken en zo met de andere grote steden te kunnen concurreren. De oplossing lag in vergroting van de 'city' en uitbreiding van de verkeersinfrastructuur, die de verwachte groei zou kunnen faciliteren. Naast de Dienst

Stadsontwikkeling hebben zich ook diverse marktpartijen beziggehouden met de centrumplannen. De projectontwikkelaar Empeo, een dochteronderneming van het bouwbedrijf en grote betonleverancier Bredero, kwam met de 'beste' strategie.⁷

Het initiële onderzoek naar parkeergarages van Empeo in 1960 leidde twee jaar later tot plannen voor het grootste overdekte winkelcentrum van Nederland: Hoog Catharijne. In maart 1962 vond een vergadering plaats waaraan de gemeente, Empeo en de Spoorwegen deelnamen en waarin het startsein voor de planvorming van Hoog Catharijne werd gegeven. Op 11 oktober 1962 werden de plannen stadsbreed gepresenteerd en in oktober 1963 werd het plan vastgesteld door de gemeenteraad. Empeo verklaarde zich bereid de grootschalige 'reconstructie' van de negentiende-eeuwse stationswijk op zich te nemen, onder voorwaarde dat het moederbedrijf Bredero ook de bouwopdracht zou krijgen.⁸ De plannen werden aanvankelijk zonder noemenswaardige protesten geaccepteerd door de gemeente en bewoners. Toch was binnen de gemeenteraad ook toen al een aantal kritische geluiden te horen. Men was bang voor de consequenties voor het bestaand winkelgebied, vooral in het oosten: de Voorstraat en de Nobelstraat. De Amsterdamsestraatweg als winkelstraat was destijds blijkbaar al niet meer in beeld. Het college daarentegen voorzag op langere termijn juist een stimulerende invloed van Hoog Catharijne op het bestaande winkelgebied door de vergroting van de aantrekkingskracht van het totale centrum.⁹ Vanaf 1966 werd begonnen met de bouw van Hoog Catharijne. Op 24 september 1973 werd het winkel- en kantorencomplex feestelijk geopend door Prinses Beatrix, maar de stemming onder de bevolking was inmiddels omgeslagen. De massa's grijs beton en het enorme sloopgat voldeden niet aan de verwachting. De opening ging gepaard met luide protesten.

Behalve de grootschalige centrumplannen waren er in het structuurplan ook voorzieningen voor de nieuwe wijken opgenomen. Zo kreeg ook Overvecht een aantal bovenwijkse voorzieningen: een tuincentrum, een ziekenhuis, een zwembad, ijsbaan, atletiekbaan, sporthal, autoboulevard en de meest populaire faciliteit - het grootwinkelcentrum, tegenwoordig Shoppingcentrum Overvecht. Het winkelcentrum werd in september 1969 officieel geopend. Door voldoende parkeergelegenheid en goede bereikbaarheid was het vanaf het begin aantrekkelijk voor mensen uit de hele stad.¹⁰

De nieuwe moderne winkelvoorzieningen hebben ongetwijfeld bijgedragen aan de leegloop van de omliggende winkelstraten. In een onderzoek in 1993 gaf 40% van de bewoners rondom de Amsterdamsestraatweg aan de dagelijkse boodschappen niet binnen de wijk te doen. Het inkopen van andere artikelen dan levensmiddelen gebeurde nog minder vaak in de wijk. Slechts 21% van de wijkbewoners gaf aan hun boodschappen op de Amsterdamsestraatweg te doen. Winkelcentrum Overvecht en de binnenstad bleken de grootste concurrenten van de wijkvoorzieningen op de Amsterdamsestraatweg.¹¹

In loop der jaren is de situatie alleen maar slechter geworden. De inwoners van Noordwest bezochten steeds vaker winkelcentra in Zuilen, Overvecht en binnenstad. In 2004 ging nog maar 30% van de dagelijkse bestedingen naar de Amsterdamsestraatweg, in 2011 is dat gedaald naar 12%. De niet-dagelijkse bestedingen daalden van 11% naar 3%.¹²

Toch kan de teloorgang van de Amsterdamsestraatweg niet geheel toegeschreven worden aan de groei van de concurrentie. Belangrijke toegangswegen tot het centrum, die met de Amsterdamsestraatweg vergelijkbaar zijn, zoals de Biltstraat en Burgemeester Reigerstraat, kenden na een tijdelijke terugval in de jaren negentig van de twintigste eeuw juist een tegenovergestelde ontwikkeling. De winkelleegstand in deze straten is tegenwoordig de kleinste van Utrecht en de huurprijzen van vastgoed klimmen elk jaar naar nieuwe records.¹³ Welke andere factoren spelen nog meer een rol op de Amsterdamsestraatweg?

De Amsterdamsestraatweg ter hoogte van het spoorviaduct, 1927-1940. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 66.

Verkeersriool?

Al in het begin van het autotijdperk kende de Amsterdamsestraatweg een grote verkeersdrukte. De infrastructurele groei met als doel de mobiliteit toekomstgericht te faciliteren was onderdeel van het stedenbouwkundig uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer uit 1924. De ontwerpers bedachten twee ringwegen, een stadsring voor wijkverkeer en buitenring voor doorgaand verkeer. In het noordwesten zouden de Marnixlaan en St. Josephslaan onderdeel vormen van de stadsring. De nieuw geplande verbinding vanaf Vredenburg tot Zuilen, de zogenaamde As van Berlage, zou voornamelijk een alternatieve route bieden voor de toen al overbelaste Amsterdamsestraatweg. Daadwerkelijke spreiding van het verkeer in het noordwesten liet op zich wachten tot 1939, toen de Oudenoord en de St. Jacobsstraat aangelegd werden.¹⁴

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de automobiliteit zowel binnen als buiten de steden dramatisch snel. Het Rijk bouwde aan de verbindingen tussen de grote steden. Op 1 april 1954 werd het deel van de A2, de autosnelweg tussen Amsterdam en Utrecht, officieel geopend als alternatief voor de Amsterdamsestraatweg. Ook de binnenstedelijke infrastructuur leek niet toereikend om te voorzien in de autobereikbaarheid van het centrum. Niet alleen de invalswegen voldeden niet meer aan de behoefte, er was ook nauwelijks parkeergelegenheid voorhanden. Grote pleinen zoals Vredenburg, Neude, Janskerkof en Paardenveld dienden als parkeerplaatsen. Tussen 1950 en 1959 verdrievoudigde het autobezit in Utrecht.¹⁵

De opdracht om een plan te maken dat de bereikbaarheid van de binnenstad garandeerde, werd toevertrouwd aan de Duitse verkeerskundige Feuchtinger. Hij kreeg als uitgangspunt mee dat hij rekening moest houden met de plannen van Holsboer en Berlage die nooit afgemaakt waren, en ook met de reeds gerealiseerde verbredingen en doorbraken in het centrum. Feuchtinger kwam met een plan voor een ring aan de binnenkant van de singels, met de bolwerken erbuiten. De toenmalige directeur van de Openbare werken, Bronkhorst, stelde voor om de binnenring niet naast de singel, maar in plaats van de singel aan te leggen. Hij zette de demping op de politieke agenda.¹⁶

Het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer uit 1924, met in rood Amsterdamsestraatweg en geplande As van Berlage, in bruin bestaande bebouwing, in geel geplande bebouwing.

In 1958 nam het College het plan aan, waarbij de gehele Stadsbuitengracht gedempt zou worden en vervangen door een binnenring met een aantal parkeergarages op regelmatige afstand van elkaar en twaalf radialen naar de buitenwijken. Het plan stuitte op veel weerstand bij de Utrechtse bevolking. De kritiek was dat de plannen te veel verkeer naar de binnenstad zouden lokken. De Gemeenteraad heeft het plan uiteindelijk afgewezen met de argumentatie dat er eerst een stedenbouwkundig plan moest komen voordat een deugdelijk verkeersplan gemaakt kon worden. In 1960 kreeg de Rotterdamse stedenbouwkundige Kuiper de opdracht om een plan uit te werken. Hij stelde een zogenaamd tangentensysteem voor om de oostelijke singels te sparen: een weg door Wittenvrouwen en de Vogelenbuurt, parallel aan de singels. Deze wijken waren in zijn opinie minder waardevol en mochten gesloopt worden. Uitbreiding aan de oostkant was een nieuw idee. Ook dit plan riep weerstand op bij de wijkbewoners en werd niet goedgekeurd door de gemeente.¹⁷

Ondertussen werd al achter de schermen gewerkt aan de plannen voor Hoog Catharijne. De gemeente verplichtte zich, na het vaststellen van het plan, om de goede bereikbaarheid van het project te garanderen en de straataanleg en reconstructie te betalen. 15 mei 1964 besloot de gemeenteraad daarom de Weerdsingel en Wittenvrouwensingel te dempen.¹⁸

In juni 1965 redde Marga Klompé - indertijd minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) - de singels en bolwerken door ze de status van rijksmonument te geven. Niettemin stond het Rijk in januari 1968 de gedeeltelijke demping van de singels toe. In ruil daarvoor zou de

Zicht op Stadsbuitengracht en Paardenveld als parkeerplaats voor de demping van de singel midden jaren zestig, links de entree van de Amsterdamsestraatweg, rechtsonder Westerkerk, linksboven Monicakerk, bron C2030.

gemeente verdere doorbraken in de binnenstad laten vervallen.¹⁹ Het noorden van de Catharijnesingel werd veranderd in de Catharijnebaan, een verdiepte stadsautoweg. Het westelijke deel van de Weerdsingel tot aan Bemuurde Weerd werd gebruikt als parkeerterrein. In 1970 weigerde het Rijk om toestemming te geven voor het dempen van de noordelijke singels. De wethouders lieten hiermee het idee van een ringweg los.

Het kwaad voor de Amsterdamsestraatweg, Oudenoord en Westplein was helaas al geschied. De straten waren geworden tot belangrijke toegangswegen naar het centrum en Hoog Catharijne. De Amsterdamsestraatweg veranderde van een aanloopstraat in een invalsweg voor duizenden auto's per etmaal. Om de garages onder Hoog Catharijne bereikbaar te maken, werd een nieuwe tunnel tussen Lombok en de Daalsebuurt aangelegd. De karakteristieke kruising van Weerdsingel en Amsterdamsestraatweg veranderde door de aanleg van de Daalsetunnel in een grote verkeersrotonde. De kop van Lombok en de kop van de Amsterdamsestraatweg verdwenen; daarnaast werd de Daalsebuurt zonder omhaal in tweeën gedeeld en daardoor als buurt meteen om zeep geholpen.

Amputatie en verloren identiteit

De ingrijpende centrumrenovatie had niet alleen impact op de verkeersbelasting van de Amsterdamsestraatweg. Het straatbeeld in het begin van de Straatweg onderging de meest radicale transformatie als gevolg van de uitbreiding van het station en de bouw van Hoog

Luchtfoto uit 1981 van een gedeelte van de Daalsebuurt en Wijk C te Utrecht, uit het zuidwesten, met rechts op de voorgrond de in aanbouw zijnde kantoorgebouwen aan het Leidseveer, links op de voorgrond de Knipstraat, de Nieuwe Daalstraat en de Vosstraat, geheel links de toegang naar de Daalsetunnel. In het midden de Catharijnebaan en de Catharijnekade, met daarachter de nieuwbouwwerkzaamheden voor het Hoofdbureau van Politie aan het Paardenveld. Links op de achtergrond de Weerdsingel W.Z., Utrechts Nieuwsblad, Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 401895.

Catharijne. De hele stationswijk vanaf het Smakkelaarsveld tot aan de Daalsetunnel werd gesaneerd. De negentiende-eeuwse herenpanden op de Catharijnesingel en aan het begin van de Amsterdamsestraatweg werden gesloopt en later vervangen door monofunctionele kantoorcomplexen voor banken. Ook de bebouwing van de bocht op het Paardenveld is veranderd. Het hoofdkantoor van de politie in Wijk C werd uitgebreid en later kwam er bovendien een parkeergarage met een kantoorgebouw op de Nieuwekade. Samen met de verdwenen gracht en bijbehorende panden verdween ook de identiteit en herkenbaarheid van dit karakteristieke stukje stad. De Amsterdamsestraatweg werd afgesneden van het centrum en aan haar lot overgelaten.

Weerbare buurten

Het karakter van een winkelstraat verandert met het bezoekend publiek. De demografie rondom de Straatweg was ook een belangrijke factor in de geschiedenis van de Amsterdamsestraatweg. Zij is bepalend geweest voor de ontwikkeling van het winkellandschap. Van oudsher was de bevolkingssamenstelling van de wijk rondom de Amsterdamsestraatweg allesbehalve uniform. Zoals al gezegd werkten de meeste bewoners van de wijken rondom de Straatweg tot het begin van de twintigste eeuw in de landbouw, als hoveniers of als arbeiders van de vele pannen- en steenfabrieken langs de Vecht. Begin twintigste eeuw, met de sterke groei van Nederlandse spoorwegen en de komst van Demka en Werkspoor, veranderde ook de bron van inkomsten van de meeste bewoners. Er groeiden nieuwe wijken rondom de Amsterdamsestraatweg die

Gezicht op de voorgevels van verdwenen panden aan de Catharijnesingel (links) en de Amsterdamsestraatweg (rechts) te Utrecht met in het midden de ingang van de Leeuwstraat. Op de voorgrond de stadsbuitengracht, 1967. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 51674.

huisvesting boden aan de spoorwerkers. De variatie in de buurten was groot en gerelateerd aan de sociale achtergrond, de opleiding en het inkomen van de bewoners, en aan de vereniging of corporatie die in de huisvesting voorzag. Een aparte plek in de wijk nam een nieuwe vorm van huisvesting in, de zogenaamde woonscholen. De overheid nam in de jaren twintig de verantwoordelijkheid om woningen te bouwen voor 'asociale bewoners' uit de stad. Zij werden onder toezicht gevestigd in daartoe speciaal gebouwde, min of meer afgesloten mini-wijkjes aan het Houtplein in Pijlsweerd, in de Fruitbuurt en aan het Anthonieplein in Ondiep. Na de heropvoeding zouden de bewoners naar gewone huizen moeten doorstromen. Het stichten van deze wooneenheden zorgde voor gettovorming in delen van de wijk en naar zich laat begrijpen bevorderde deze situatie de interactie tussen de buurten allerminst.²⁰ In de jaren dertig vonden bovendien de grote stedelijke doorbraken plaats rondom Lange Viestraat en Potterstraat in de binnenstad en rondom de St. Jacobstraat in wijk C; veel bewoners vanuit de gesloopte straten verhuisden naar wijken in Pijlsweerd, Ondiep en de Daalsebuurt.

Na wijziging van de stadsgrenzen in 1954 werd in het structuurplan voorzien in uitbreiding door middel van nieuwe woonwijken: Nieuw-Hoograven, Kanaleneiland en Overvecht. In de jaren zestig ruilden de oorspronkelijke bewoners de vervallen oude huizen in de binnenstadsgordel - Wittevrouwen, Lauwerrecht, Vogelenbuurt en Pijlsweerd - voor ruimere en groenere woningen in deze nieuwe wijken. De oude wijken boden vervolgens ruimte aan de eerste generatie gastarbeiders. De stadsvernieuwing in vooroorlogse buurten rondom het centrum in jaren zeventig (voornamelijk in Noordoost en Oost) hadden een grote invloed op de bewonerssamenstelling van Noordwest. De daardoor gewijzigde economische draagkracht van de wijkbewoners bepaalde vervolgens de ontwikkeling van de Amsterdamsestraatweg.

Gezicht op de Stadsbuitengracht te Utrecht, met in het midden de Molenbrug naar het Paardenveld en de daarbij gelegen bunker. Op de achtergrond de bebouwing aan de Amsterdamsestraatweg, C. Raue jr., 1964, Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 825938.

Stadsvernieuwing in Wittevrouwen

De wijk Wittevrouwen, gelegen tussen de Biltstraat en het Grifpark, is wat stedenbouwkundig opzet betreft vergelijkbaar met wijken rondom de Amsterdamsestraatweg. De wijk kent een kleine dichte bebouwing met nauwe straatjes. Door problemen aangaande de leefbaarheid kwam Witten Vrouwen in de loop van de twintigste eeuw meermaals in opspraak. In 1975 werden landelijk de stadsvernieuwingsgebieden aangewezen. De Utrechtse wijk Wittevrouwen stond hoog op het prioriteitenlijstje. In de gemeentelijke *Discussienota Oostelijk stadsdeel* waren veel knelpunten op het gebied van leefbaarheid aangegeven: hoge concentratie van arbeiderswoningen; illegale pensions voor gastarbeiders; splitsingen; toenemend verkeer; gebrek aan groen, speelplaatsen en buurtvoorzieningen. De druk op de woningmarkt was groot, de te kleine woningen waren beschikbaar voor niet-marktconforme prijzen.

In begin jaren tachtig werden de wijkbureaus opgericht die de stadsvernieuwing moesten coördineren. De gemeente subsidieerde 75% van de kosten van de werkzaamheden op het gebied van woningverbetering. Behalve voor woningverbetering was er veel aandacht voor verbetering van de leefomgeving. De straten werden als woonerven ingericht, met beperkte ruimte voor auto's, met verkeersdrempels, afsluitingen en veel aandacht voor leefbaarheid, zoals groen, bomen en speeltoestellen.

Het Grifpark was de belangrijkste bouwsteen in de stadsvernieuwing van Witten Vrouwen. Het was een industrieterrein, waar tot 1959 een Utrechtse steenkoolgasfabriek in bedrijf was en waar zich tot 1969 de vuilstortplaats Vaaltterrein bevond. Vanaf de jaren zeventig hebben omwonenden zich ingezet om op dit braakliggend terrein een nieuw stadspark te realiseren. In 1976 besloot de gemeente om het hele terrein voor de wijkvoorzieningen te gebruiken. De aanleg van het park liet wel jaren op zich wachten, omdat de grond sterk verontreinigd was en een oplossing een tijdlang niet voorhanden was. Pas in 1990 gingen de werkzaamheden van start. In 1999 werd het park officieel geopend. Onlangs is het park verkozen tot 'Het eerste "Lekkerste Park" van Nederland'. Tegenwoordig is de wijk Wittevrouwen een van de meest gewilde wijken van Utrecht.

Zelfde zicht als voorgaande foto. Het entreegebied van de Amsterdamsestraatweg is in jaren zeventig onherkenbaar veranderd. Afbeelding van een verkeersbrigadier bij de oversteekplaats voor voetgangers bij de kruising van de Amsterdamsestraatweg (voorgrond) en de Weerdsingel W.Z. / Daalsetunnel, 1978-1980, Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal, cat.nr. 117534.

Stadsvernieuwing in noordwest

De 'gentrificatie' van Wittevrouwen verliep erg succesvol en werd herhaald in andere wijken: Buiten Wittevrouwen, Oudwijk en de Vogelenvuurt. Als gevolg van de wijkbrede aanpak om de leefbaarheid te verbeteren, gingen de huizenprijzen snel omhoog. De lagere inkomensklasse was genoodzaakt te vertrekken. Sociale huurwoningen waren in de jaren zeventig voor de gastarbeiders onbereikbaar door het strenge beleid op het gebied van allochtonenpolitiek (zgn. portiekringregeling).²¹ De gastarbeiders die na gezinshereniging niet in de pensions of gesplitste woonhuizen konden blijven, zochten een nieuw onderkomen. Die vonden ze onder andere in de omgeving van het zuidelijke deel van de Amsterdamsestraatweg (Pijlsweerd en Daalsebuurt) en in Lombok. De Turkse, Griekse en Marokkaanse families kochten hier panden op, achtergelaten door Nederlandse families die naar Overvecht en andere nieuwbouwwijken waren vertrokken. Door de snel veranderende verhoudingen tussen allochtone en autochtone families kwamen in de buurten rond de Amsterdamsestraatweg steeds vaker ongeregelde heden voor. De samenhang in de wijk raakte ernstig verzwakt. De vermogende bewoners van Pijlsweerd en de Daalsebuurt besloten de wijk te verlaten. Het aandeel van gezinnen met kinderen daalde drie keer zo hard als gemiddeld in de stad.²²

De verandering in de sociale samenstelling van de bevolking was van grote invloed op detailhandel en voorzieningen in de wijk. Door vertrek van de meer opgeleide bewoners nam ook de financiële draagvlak voor bestedingen af, wat tot vertrek van de gevestigde ondernemingen en bijgevolg tot winkelleegstand leidde. Op vrijgekomen plekken werden meestal allochtone winkels geopend, voornamelijk meubelzaken, winkels voor de dagelijkse boodschappen, koffiehuizen en afhaalhoreca. De winkeliers gingen niet altijd even zorgzaam met de winkelpanden om. De winkels werden vergroot, verkleind, de winkelpuien werden vervangen door grotere versies en de sierlateien²³ bedekt met reclames en lichtbakken. Het straatbeeld verpauperde. De woningen boven de winkels werden veelal opgekocht door beleggers en gesplitst voor kamerverhuur.

Na jaren van verloedering en achteruitgang van de wijk heeft de gemeente pogingen gedaan ook in Noordwest een gericht beleid tot verbetering te voeren. De renovatie van de gemeentelijke woningen in Ondiep, die in 1973 werd begonnen, werd als begin van de Utrechtse stadsvernieuwing gezien.²⁴ Het bleef echter niet bij renovatie van woningen. In Pijlsweerd werden lege industriegebouwen opgekocht en vervangen door nieuwbouw van kantoorpanden. Men ging nogal rigoreus te werk. De sloophamer van de stadsvernieuwing in de wijk heeft daarbij

namelijk een aantal van de meest herkenbare bouwwerken laten verdwijnen. Door de veranderde bewonerssamenstelling in de jaren zeventig is het aandeel christenen in de wijk sterk afgenomen. Veel van de kerken die in Noordwest stonden, werden overbodig: de Monicakerk in Pijlsweerd, St. Nicolaaskerk in Ondiep, Oranjekerk en St. Ludgeruskerk in Zuilen. Ze werden stuk voor stuk gesloopt. Ook de meeste schoolgebouwen langs de Amsterdamsestraatweg hebben hun functie verloren, zijn getransformeerd of gesloopt. Op plekken van de gesloopte kerken kwam sociale woningbouw. Gelukkig zijn niet alle iconen rondom de Straatweg verloren gegaan. Het meest kenmerkende monument, de Watertoren, is nog steeds vanuit vele plekken in de stad goed zichtbaar. De Gemeente Utrecht heeft dus aan haar woningbezit in Noordwest het een en ander verbeterd, maar de woningverbetering door particuliere eigenaren in dit gebied liet nog twee decennia op zich wachten.²⁵

Eind jaren tachtig kwam er opnieuw een wending in demografische ontwikkeling van het gebied van de Amsterdamsestraatweg. Landelijk werd er een nieuw huurbeleid ingevoerd, dat de discriminatie in woningtoewijzing bestreed en aan allochtone families een makkelijker toegang tot sociale huurwoningen verschaftte.²⁶ Als gevolg van de vastgoedcrisis en stijgende woningprijzen verlieten vele allochtone bewoners de wijk. De wijksamenstelling werd weer evenwichtiger. Studenten en afgestudeerden vonden hun plek in Noordwest. Als gevolg hiervan voldeed het winkelaanbod op de Straatweg eind jaren tachtig niet meer aan de vraag. De ondernemingen richtten zich namelijk nog steeds op de allochtonen, die geen meerderheid van de bevolking in de wijk meer vormden. De situatie bracht met zich mee dat allochtone bezoekers vanuit Kanaleneiland en Overvecht, meestal met de auto, boodschappen kwamen doen, wat nog meer verkeersoverlast meebracht. Sommige pandeigenaren namen genoegen met structurele leegstand. Anderen kozen ervoor om misstanden door de vingers te zien; zij verhuurden de winkels ook aan malafide ondernemers. De winkelstraatfunctie voor de achterliggende wijk verdween nagenoeg. Door gebrek aan openbare verblijfsruimte en aan speelvoorzieningen en groen, en door de toegenomen verkeersdruk en het daarmee samenhangende parkeerprobleem is het straatleven in de wijk bijna helemaal verdwenen. Omdat bewoners geen plek hadden om elkaar te ontmoeten, is de samenhang en weerbaarheid van de wijk naar een dieptepunt gezakt.

Invloed van de stadsontwikkeling vanaf jaren negentig tot op heden

De inzichten omtrent autobereikbaarheid van het centrum zijn in loop van de jaren bijgesteld. De gemeente stuurt inmiddels aan op een autoluwe leefbare stad. Steeds meer straten en pleinen veranderen in autovrije voetgangersgebieden. Diverse verkeerskundige ingrepen in het centrum hebben echter invloed op de verkeersafwikkeling elders in de stad. Zo ook in Noordwest. In 1996 werd op de Lange Viestraat de HOV-baan aangelegd, met als gevolg meer belasting op de Amsterdamsestraatweg en de Weerdsingel. Het was toen immers niet meer mogelijk om het centrum via de St. Jacobstraat of Vredenburg te bereiken. Het bestemmingsverkeer naar het noordelijke deel van de oude stad moest omrijden via de Weerdsingel.

Door de aanleg van het HOV en de invoer van eenrichtingsverkeer in delen van de Voorstraat, Biltstraat en Nobelstraat is het verkeer aldaar meer dan gehalveerd. Het doorgaand verkeer is daar onmogelijk gemaakt. Omdat het bestemmingsverkeer voor Hoog Catharijne en het stationsgebied niet meer via bovengenoemde straten kon rijden, werden de overige invalswegen, waaronder de Amsterdamsestraatweg, navenant meer belast. De winkelstraten Biltstraat en Burgemeester Reigerstraat accommoderen tegenwoordig maar een derde van hoeveelheid autoverkeer dat de Amsterdamsestraatweg kent.²⁷ De Straatweg functioneert nog steeds als belangrijke toegangsweg vanuit omliggende gemeenten (Maarsen, Hilversum, Stichtse Vecht)

Herstelde singel tussen Paardenveld en Vredenburg. Foto: H. Boland, Bouwpututrecht.nl, 2016.

naar de binnenstad en verstouwt dagelijks meer dan 10.000 voertuigen. In de spits wordt de weg gebruikt als sluiproute om de file op A2 en A27 te omzeilen. Behalve de auto's maken meer dan 20.000 fietsers per dag gebruik van de straat.

Rondom het millennium werd luchtkwaliteit een *issue* en gingen Europese afspraken daaromtrent een rol spelen. De Amsterdamsestraatweg en de Weerdsingel kwamen terecht op de lijst van de meest vervuilde straten van Utrecht. In 2000 werd de straat opnieuw ingericht. Er kwamen vrijliggende fietspaden, stoepen, parkeerplekken en rijbanen. Ongewild werd het karakter van een doorgaande weg hierdoor alleen maar versterkt.

Ontdemping van de singels was in 2002 een van de belangrijkste punten van het referendum over vernieuwing van het stationsgebied. In 2001 werd de Weerdsingel W.Z. weer ontgraven. Sinds 2007 zijn grootschalige werkzaamheden in en om het stationsgebied begonnen; de laatste auto's reden in 2010 onder de viaducten van Catharijnebaan door. In 2014 is de rotonde op Paardenveld vervangen door een dubbele T-kruising. Sinds december 2015 stroomt er weer water in het stukje singel tussen het Paardenveld en Vredenburg.

In het begin van de eenentwintigste eeuw is de gemeente in Noordwest doorgestaan met brede stadsvernieuwing en herstructurering naar voorbeeld van andere wijken. Private huisbezitters hebben met behulp van een projectbureau en 50% subsidie hun huizen mogen renoveren.²⁸ Sommige straten in de wijken werden heringericht, helaas niet meer naar het voorbeeld van de woonerven in Witten Vrouwen maar volgens nieuwe inzichten die doorstroming en parkeren weer als prioriteit zagen. De woonwijken in Ondiep werden gerenoveerd of gesloopt en vervangen door nieuwbouw. Veel woningen in bezit van woningcorporaties werden in de verkoop gezet. De samenstelling van de bevolking wijzigde in afgelopen jaren opnieuw sterk. Behalve in de sociale woningen in Zuilen zijn er nauwelijks nog Turkse of Marokkaanse families te vinden in de omgeving van de Amsterdamsestraatweg.²⁹

De recente transformatie van het 11 hectare grote terrein bij de 2^e Daalsedijk zal ongetwijfeld bijdragen bij verdere opwaardering van de wijk. De toekomstige nieuwbouw van honderden eengezinswoningen en de herinrichting van het industriële erfgoed van NS als *hotspots* doen de vastgoedprijzen nu al snel stijgen. Ligt er voor dit gebied een toekomst in het verschiet als nieuwe woon-werk-buurt, die nog meer potentieel publiek naar de Amsterdamsestraatweg brengt? De interactie tussen de nieuwe buurt en de winkelstraat zou beide gebieden sterker kunnen maken.

Het lijkt erop dat de gentrificatie van Noordwest voorzichtig op gang komt. Dit wordt zichtbaar in de stijgende koopkracht van de wijk. Het aandeel van hoogopgeleide bewoners groeit hier momenteel het hardst van heel Utrecht. Vergeleken met rest van de stad is in de afgelopen jaren het aandeel van kinderen tot 12 jaar het sterkst gegroeid in deze wijk.³⁰ Door strenger omzet- en splitsingsbeleid is de aanwas van studenten in de wijk begrensd.

Conclusie

De consequenties van ingrepen in de stadsontwikkeling vallen niet altijd te voorzien. Verbeteringen in enkele stadsdelen kunnen leiden tot achteruitgang in andere delen van de stad. De Amsterdamsestraatweg is hier een goed voorbeeld van. In de jaren zeventig van de vorige eeuw vonden ontwikkelingen plaats die het karakter van de Amsterdamsestraatweg negatief hebben beïnvloed. Het woonklimaat in Pijlsweerd en de Daalsebuurt kwam door de grote centrumuitbreiding het meest onder druk te staan. Na de komst van Hoog Catharijne met de bijbehorende verkeersinfrastructuur werd de wijk ingesloten tussen steeds drukker invalswegen: de Amsterdamsestraatweg, Weerdsingel en Oudenoord. De aansluiting van de Amsterdamsestraatweg met het centrum was ernstig verstoord door de sloop van de stationswijk, de jarenlange bouwoverlast en de toename van het verkeer. De stadsvernieuwing en opwaardering van de wijken in het westen van de stad hadden geen prioriteit in het gemeentebestuur. Met het saneren van de herkenbare bouwwerken heeft de wijk veel van haar identiteit verloren. Door onzekerheid over de toekomst van dit gebied waren de prijzen van het vastgoed laag vergeleken met die in andere wijken. Dit leidde tot verschuivingen in bewonerssamenstelling van de wijk. Voornamelijk de lagere sociale klasse en economisch zwakkeren hebben destijds hun huisvesting in het noordwesten gevonden. Door verminderde koopkracht van de wijkbewoners en wegblijven van bezoekers en is het winkelaanbod op de Amsterdamsestraatweg achteruitgegaan.

In afgelopen jaren werd een aantal van de eerdergenoemde stedenbouwkundige ingrepen teruggedraaid. De verbinding tussen de binnenstad en de Amsterdamsestraatweg wordt via de nieuwe singel langzaam hersteld. Ondanks het feit dat de wijk erin slaagt zich enigszins op te waarderen en de bewoners meer te besteden hebben, is de situatie op de Straatweg nog niet substantieel beter geworden. Haar karakter wordt nog steeds bepaald door de tegenstrijdigheid van haar functies. Het verkeer staat haaks op de leefbaarheid van omliggende wijken en de economische kracht van het winkelgebied. De Straatweg is nog steeds eerder een barrière dan een verbindend element tussen de buurten. Om de straat weer aantrekkelijk te maken voor winkelend publiek is het belangrijk om de hoeveelheid doorgaand verkeer te reduceren en het (fiets)parkeerprobleem op te lossen. Door herinrichting van de openbare ruimte, aanleg van dwarsverbindingen en rustplekken kan de straat weer aantrekkelijk worden voor voetgangers en meer bewoners aan zich gaan binden. Nu al smacht de recente aanwas van het publiek in de aanwonende buurten naar winkel- en horeca-aanbod dat past bij hun behoeftes en verwachtingen.

Literatuur

- Baaijens 1980** ➤ A. Baaijens, H. Bosma, P. van Breda onder leiding van M. van Elk en F.J. Ormeling, *Vreemdelingen in de stad Utrecht, 1979*, Utrecht 1980.
- De Bruin 2000** ➤ R.E. de Bruin 'Een paradijs vol weelde'. *Geschiedenis van de stad Utrecht*, Utrecht 2000.
- Buiter 1993** ➤ H. Buiter, *Hoog Catharijne: De wording van het winkelhart van Nederland*, Utrecht 1993.
- Buiter 2009** ➤ H. Buiter, T. Jansonijs, B. van Santen, K. Volkers, *Alleen schoon is mooi: De geschiedenis van het Griftpark*, Amsterdam 2009.
- Diederer 1996** ➤ A. Diederer, *Visie Tweede Daalsedijk Amsterdamsestraatweg, Verslag informatie-avonden*, Utrecht 1996.
- Doornekamp 1987** ➤ R. Doornekamp, *Een spoor terug: De verdwenen Utrechtse Stationwijk*, Utrecht 1987.
- Draaijer 2014** ➤ P.C. Draaijer, L.B. Pijlman, B. Schildkamp, *Brancheplan Amsterdamsestraatweg*, Waalwijk 2014.
- Embregts 2016** ➤ M. Embregts, A. Slob, J. van Raaij, E. Ammeraal, *Vastgoedmonitor 2015*, Utrecht 2016.
- Empeo 1967** ➤ N.V. Maatschappij voor Projectontwikkeling "Empeo", *Voetgangers Onderzoek Hoog Catharijne*, Utrecht 1967.
- Empeo 1975** ➤ *Hoog Catharijne een rekonstruktie-project in de binnenstad van Utrecht*, Amsterdam 1975.
- Heurneman 2002** ➤ M. Heurneman, B. van Santen; onder red. van F. Vogelzang, *De Utrechtse wijken: Overvecht*, Utrecht 2002.
- Heurneman 2003** ➤ M. Heurneman, B. van Santen; onder red. van F. Vogelzang, *De Utrechtse wijken: Noordwest: Bemuurde Weerd, Daalsebuurt, Pijlsweerd, Ondiep, Zuilen*, Utrecht 2003.
- Heurneman 2008** ➤ M. Heurneman, B. van Santen; onder red. van F. Vogelzang, *De Utrechtse wijken: Lauwerecht, Witte Vrouwen, Vogelenbuurt, Tuindorp, Zeeheldenbuurt, Staatsliedenbuurt, Tuinwijk, Tuindorp Oost, Voordorp*, Utrecht 2008.
- Van der Hoek 2014** ➤ S. van der Hoek, *Langs de nullijn*, Amsterdam 2014.
- Van Hulzen 1980** ➤ A. van Hulzen, *Utrecht op oude foto's - van Catharijne naar Witte vrouwen*, Utrecht 1980.
- Martin 2013** ➤ A. Martin, *Utrecht: beeld van een stad*, De Arbeiderspers cop. 2013.
- Mulder 2014** ➤ W. Mulder, *Utrecht van toen, ondiep in de jaren '50, '60*, Utrecht 2014.
- Poppegaai 2015** ➤ M. Poppegaai, M. Minkjan, D. Berends, N. Rozema, *Analyse Amsterdamsestraatweg, Utrecht Experimenten-programma Wijk- en dorps economie*, Den Haag 2015.
- Van Santen 1990** ➤ B. van Santen, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht 1850-1940*, Zwolle 1990.
- Van Santen 1994** ➤ B. van Santen, 'De rol van de Spoorwegen in Utrecht', *Jaarboek monumentenzorg* (1994), pag. 190-204, 1994.
- Van Santen 2009** ➤ B. van Santen, *De Daalsedijkroute: een tocht langs 1000 jaar geschiedenis*, Gemeente Utrecht 2009.
- Van Scharenburg 2014-2015** ➤ Wim van Scharenburg, *Zuilen, van zelfstandige gemeente tot stadswijk: Wandelen over de Amsterdamsestraatweg*, 2014/2015, <http://www.zoizsuilen.nl/> (juni 2016).
- Sprenger 2003** ➤ S. Sprenger, *Het Kleine Wijk: ode aan een oude volksbuurt*, Utrecht 2003.
- Sprenger 2010** ➤ S. Sprenger, A. Brouwer, *Huisje boompje buurtje: het tweede leven van het kleine wijk*, Utrecht 2010.
- Verkeerstellingen gemeente Utrecht Slangtellingen 2012** ➤ <http://mobiliteitsdata-utrecht.nl/tellingen/> (juni 2016).
- Visser 2001** ➤ K. Visser, *Dertig jaar stadsontwikkeling in Utrecht, 1970-2000*, Utrecht 2001.
- wistUdata** ➤ Gegevens van de gemeente Utrecht, <https://utrecht.buurtmonitor.nl/jive> (juni 2016).

Noten

- 1 Heurneman 2003, 43.
- 2 Van Santen 1990, 36.
- 3 Hoewel Zuilen toen nog geen onderdeel van de gemeente Utrecht was, profiteerde ook de gemeente Utrecht van Demka en Werkspoor; daarom bouwde ook de gemeente Utrecht woningen voor de arbeiders die zich in Ondiep vestigden.
- 4 Van Santen 1990, 88.
- 5 Poppegaai 2015, 7.
- 6 Utrecht worstelt nog steeds met groeiambities. In 2030 wil de gemeente 400.000 inwoners hebben, waarvoor grootschalige plannen rondom de Jaarbeurs gemaakt worden, wat weer verdubbeling van verkeerstromen aldaar zou betekenen. Deze ambitie is niet volkomen realistisch, want aan de andere kant verlaten de laatste tijd steeds meer families met kinderen de stad, vanwege leefbaarheid en betaalbaarheid van de woningen. Het is een herhaling van de geschiedenis: ook in het structuurplan van 1954 stonden onrealistische groei-doelstellingen van Utrecht. Het gemeentebestuur verwachtte in 1970 300.000 inwoners en in 1980 350.000, die naar verwachting vooral in nieuwbouwwijken gehuisvest zouden worden. De demografische ontwikkeling verliep echter anders dan verwacht. De groei verliep langzamer en duurde slechts tot de jaren zeventig (279.000 inwoners). Daarna sloeg de trend om. Door woningtekort en nieuwe woonwensen besloten veel inwoners Utrecht te verlaten. Als gevolg van de snelle daling zijn de groeiambities in het structuurplan voor de binnenstad uit 1975 naar nul bijgesteld. Vanaf dat moment werd het een prioriteit om de leegloop van de stad te stoppen. In 1990 telde Utrecht maar 230.000 inwoners.
- 7 Empeo 1975, 8.
- 8 Empeo 1975, 12.
- 9 Buiter 1993, 44.
- 10 Heurneman 2002, 47.
- 11 Heurneman 2003, 97.
- 12 Draaijer 2014, 15, 16.
- 13 Embregts 2016, 40.

- 14 Heurneman 2003, 71.
- 15 Buiter 1993, 21.
- 16 Buiter 1993, 22.
- 17 Buiter 2009, 107.
- 18 Buiter 1993, 40-53.
- 19 Buiter 2009, 109.
- 20 Heurneman 2003, 163.
- 21 Heurneman 2008, 183.
- 22 Heurneman 2003, 173.
- 23 Een latei is een draagconstructie die dient om belastingen boven wanddoorbrekingen over te brengen op de gedeelten van de wand naast deze wanddoorbrekingen. Wanddoorbrekingen zijn bijvoorbeeld een raam of deur.
- 24 Visser 2001, 74.
- 25 Heurneman 2003, 77.
- 26 Heurneman 2003, 171.
- 27 <http://mobiliteitsdata-utrecht.nl/tellingen/>.
- 28 Diederer 1996, 8.
- 29 Heurneman 2008, 197.
- 30 wistUdata.

Maurice van Lieshout

Van Hollandsche welsprekendheid tot Nederlandse Taal en Cultuur

**Een beknopte geschiedenis van
200 jaar Utrechtse neerlandistiek**

Op 25 maart 1816 spreekt Adam Simons als hoogleraar Nederduitsche Letterkunde en Welsprekendheid in de Senaatskamer van de Utrechtsche Hooge School zijn oratie 'Over den waren dichter' uit. Het is het officiële begin van de neerlandistiek aan de Universiteit Utrecht.¹ Tot 1946 is de geschiedenis daarvan die van één hoogleraar, een beperkt aantal studenten en een curriculum waarin historische taal- en letterkunde en vaderlandse geschiedenis de hoofdvakken zijn. Vanaf de jaren zestig groeit het aantal studenten, medewerkers en specialismen. In een eigentijdser curriculum is ook ruimte

Maurice van Lieshout (1953) studeerde Nederlandse Taal- en Letterkunde en Algemene Literatuurwetenschap aan de Universiteit Utrecht. Hij was o.a. werkzaam als eind- en hoofdredacteur van verschillende (vak)tijdschriften op het gebied van jeugdzorg en jeugdbeleid en als universitair docent aan de letterenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2000 is hij zelfstandig projectleider en publicist, sinds 2001 eindredacteur van het Tijdschrift Oud-Utrecht. Hij schreef tientallen artikelen en was auteur, samensteller c.q. (eind)redacteur van een tiental boeken over jeugdzorg, jeugdbeleid, historische en literaire onderwerpen.

voor taalbeheersing, een nieuwe discipline die onder studenten snel populair wordt. Anno 2016 is er binnen en buiten de universiteit misschien wel meer 'neerlandistiek' dan ooit, maar zijn de eenheid en herkenbaarheid van het vakgebied verdwenen.

Utrecht heeft de hoogleraar in het nieuwe vakgebied te danken aan het Organiek Besluit van 2 augustus 1815.² Daarmee herstelt koning Willem I de positie van de Utrechtse opleiding die tijdens de Franse annexatie gedegradeerd was tot *école secondaire*. De academies van Utrecht, Groningen en Leiden krijgen de status van *hoogeschool*, de dan gangbare term voor universiteit. Die in Harderwijk en Franeker worden *athenea*, net als de *illustere scholen* van Amsterdam en Deventer. Promoveren kan alleen aan een van de drie hogescholen.

De Leidse universiteit heeft het meeste prestige. Het is de oudste universiteit (1575), dichtbij het bestuurlijke centrum 's-Gravenhage en vanouds het instituut waar de oude aristocratie studeert. Het Organiek Besluit erkent die status door hogere salarissen en meer en hogere beurzen voor Leidse studenten ter beschikking te stellen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat hoogleraren, zeker de eerste honderd jaar, de voorkeur geven aan een aanstelling in Leiden boven een vergelijkbare functie in Utrecht.

Het Organiek Besluit voorziet in een uniforme indeling in vijf faculteiten. Theologie, rechten en medicijnen blijven gehandhaafd, maar de *artes* worden opgesplitst in twee faculteiten: wis- en natuurkundige wetenschappen en bespiegelende wijsbegeerte en letteren. Aan de laatstgenoemde moet een hoogleraar in de 'Hollandsche letterkunde en welsprekendheid' verbonden zijn. Leiden kent al sinds 1797 zo'n leerstoel, Groningen en Utrecht volgen een kleine twintig jaar later.³

De plannen van de Leidse universiteit om een buitengewoon hoogleraar in de Hollandse welsprekendheid (retorica) te benoemen, zijn eind achttiende eeuw niet onomstreden. Tegenstanders willen vasthouden aan het Latijn als voertaal van de academie en zij beschouwen onderwijs in de moedertaal als 'eene bedenkelijke nieuwigheid'.

Het aantreden van de 23-jarige predikant Matthijs Siegenbeek (1774-1854) als hoogleraar Hollandse welsprekendheid geldt als het begin van de universitaire neerlandistiek in ons land. Het pleidooi om de Nederlandse taal en de letteren op academisch niveau te bestuderen is echter al van vroeger datum. Halverwege de achttiende eeuw groeit een historisch en nationaal bewustzijn dat vooruitloopt op het negentiende-eeuwse nationalisme. In die geest worden in 1757 het Leids letterkundig genootschap *Linguae animoque fideles* ('Gezellen in taal en geest') en in 1759 het Utrechtse dichtgenootschap *Dulces ante omnia musae* ('De zoete Muzen boven alles') opgericht. Ze stellen zich de beoefening van de Nederlandse taal, literatuur en geschiedenis ten doel en richten in 1766 de Maetschappij der Nederlandsche Letterkunde op.

De Franse overheersing wakkert gevoelens van nationalisme verder aan. Eén gemeenschappelijke, bovengewestelijke standaardtaal vormt daarna een essentiële bouwsteen voor een Nederlandse natiestaat. Het zijn dan ook vooral politieke en nauwelijks wetenschappelijke motieven die geleid hebben tot de instelling van de eerste leerstoelen welsprekendheid.

Adam Simons, de eerste hoogleraar

Vanaf 1815 benoemt de koning een hoogleraar, nadat het College van Curatoren twee kandidaten heeft voorgedragen aan de minister van Binnenlandse Zaken (een afzonderlijk onderwijsdepartement bestaat dan nog niet). Favoriet voor Utrecht is de predikant van de Rotterdamse remonstranten Petrus Weiland (1754-1841).⁴ Hij heeft niet alleen een elfdelig *Nederduitsch taalkundig woordenboek* (1793-1811) samengesteld, maar ook de gezaghebbende *Beginnelen der Nederduitsche spraakkunst* (1806). Weiland slaat de uitnodiging echter af, omdat hij zich te oud vindt voor een nieuwe baan. Het hoogleraarschap gaat naar de tweede kandidaat, de 45-jarige predikant Adam Simons (1770-1834) uit het kerkdorpje Thamen bij Uithoorn. Simons heeft de reputatie van een uitstekend redenaar, maar is landelijk vooral bekend als auteur van

Adam Simons (1770-1834). Prent (naar) Willem van Senus naar een tekening van Hendrik Willem Caspari. Gebruikt op de titelpagina van Adam Simons, *Gedichten*. Amsterdam: J. ten Brink Gerritsz., 1805. Collectie Rijksmuseum.

patriottistische dichtwerken. De Utrechtse curatoren hebben hem in november 1815 leren kennen als hij tijdens de plechtigheden rond de inwijding van de Hogeschool het gelegenheidsgedicht 'Bij de herstelling van Utrecht's Hooge School' declameert.⁵ Volgens de *Utrechtsche Courant* droeg de 'lezing dezer stukken [...] niet weinig toe tot veraangenaming des gezelschaps'. Simons heeft er zijn visitekaartje afgegeven en wellicht heeft hij daarmee ook voor zichzelf de deur naar een toppositie in 'Minerva's tempel' geopend.

Anders dan zijn Leidse en Groningse collega's Siegenbeek en Barthold Hendrik Lulofs (1787-1849) spreekt Simons in zijn oratie niet over welsprekendheid of taalkunde, maar behandelt hij de dichtkunst, het terrein waarop hij zich het meest thuis voelt.⁶ Aan de dichtkunst wijst Simons de oudste en de hoogste plaats onder de kunsten toe. Dichterschap komt voort uit aanleg en de 'ware dichter' kenmerkt zich door gevoel, vernuft en verbeelding, vrijwel dezelfde eigenschappen die Siegenbeek 19 jaar eerder essentieel acht voor de grote redenaars (die zich kenmerken door 'stout vernuft, vurigen geest en levendige verbeeldingskracht'). De ware dichter is volgens Simons meer vatbaar voor gevoelens en indrukken dan de gewone sterveling. Hij is ook een patriot, 'de eerste, die zijne stem verheft, al zou verderf en dood hem wachten [...]'.⁷

Zelf krijgt Simons als dichter waardering, maar er zijn ook tijdgenoten die zijn zangen tweedegrads vinden, te 'zoetvloeiend' en te weinig vinden 'donderen'. Het is een oordeel waar latere literatuurhistorici zich bij aansluiten. Ze vinden dat Simons door toedoen van nationalistische enthousiastelingen lange tijd te hoog gewaardeerd is en karakteriseren hem als een 'verzenmaker gelijk zoovele anderen'.

Een verre opvolger van Simons, de Utrechtse hoogleraar W.A.P. Smit, grijpt in zijn inaugurele rede uit 1946, precies 130 jaar later, terug op diens 'Over den waren dichter'.⁸ Over zijn poëzie oordeelt ook hij hard: 'Wat hem ontbreekt, is iedere sprank van diepe hartstochtelijke bezieling [...]. Smit voelt geen aandrang zijn opvattingen over het ware dichterschap tegenover

Het Munsterkerkhof (nu Domplein) met een gedeelte van de Domkerk en rechts het oude Academiegebouw in het voormalige Klein Kapittelhuis van de Dom. Fotoreproductie van een schilderij van Hendrik van Oort uit ca. 1820. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal.

die van zijn vroege voorganger te zetten, want: 'Daarvoor bestaat er tussen hem en mij te weinig affiniteit.'

Simons heeft weinig publicaties op zijn vakgebied nagelaten. Aan de welsprekendheid wijdt hij alleen een lofzang, aan taalkundige studies heeft hij zich niet gewaagd. Zijn verhandelingen betreffen vrijwel allemaal de dichtkunst, borduren voort op zijn oratie en vullen die aan met beschouwingen over vormkenmerken, stijlmiddelen en dichtsoorten. Voor opstellen over afzonderlijke auteurs wendt hij zich vooral tot de Gouden

Eeuw. Van Hoofts *Nederlandsche Historiën* bezorgt hij tussen 1820 en 1824 samen met Siegenbeek en de Amsterdamse hoogleraar Johannes van Capelle een goed ontvangen geannoteerde uitgave.

Docent, vriend en vader

Als Simons in Utrecht hoogleraar is, telt de faculteit letteren en wijsbegeerte niet meer dan enkele tientallen studenten (op een totaal van rond de 500).⁸ Wie letteren studeert (of doceert), kiest bij voorkeur voor Leiden. In de negentiende eeuw gaat de helft tot driekwart van alle letterenstudenten naar die universiteit (Utrecht trekt vergelijkbare percentages theologiestudenten). Tot 1868 telt ons land minder dan 100 letterenstudenten, daarna iets meer dan 100. In Utrecht loopt het aantal uiteen van 16 in 1829 tot 34 in 1889.

Omdat studenten theologie en rechten eerst een propedeuse aan de letterenfaculteit moeten halen, heeft Simons bij een aantal vakken toch een breder gehoor dan alleen de *pur sang* letterenstudenten. Hij verzorgt onder andere lessen over 'voorschriften voor een goede stijl in het Nederlands' (vier maal per week), 'Nederlandse stijl en welsprekendheid' (drie maal), 'de voornaamste Nederlandstalige dichters' (twee maal) 'vaderlandse geschiedenis' (in het Nederlands; drie maal) en 'Germaanse oudheidkunde'. Naast die hoorcolleges organiseert hij disputen, practica waarin studenten leren debatteren.

Colleges vinden meestal plaats bij de hoogleraar aan huis. Simons is een populaire docent en naast de verplichte colleges trekken zijn lessen over 'Noordse mythologie', vaderlandse geschiedenis en esthetica vele toehoorders. Door de hoge, wekelijkse frequentie en de kleine groepen leren de letterenstudenten hun docent en elkaar goed kennen. Er worden - zo blijkt uit egodocumenten en necrologieën - vriendschappen voor het leven gesloten.

Als Simons op 5 januari 1834 onverwachts overlijdt, worden naast zijn verdiensten als dichter en geleerde vooral zijn 'lieftallige omgang en beminlijk karakter' geroemd. Volgens het *Algemeen Handelsblad* van 8 januari 'eerde en beminde [...] menig student, welke tot zijnen vrolijken disch en tot zijne onderhoudende gesprekken was toegelaten, hem als vader'.

Het door Cornelis Dronsberg aan de Senaat geschonken portret van Simons, geschilderd door Jan Adam Kruseman (1834). Collectie Universiteitsmuseum Utrecht.

Proeven daarvan vinden we in de *Utrechtsche Studenten Almanak* waarin J.H.B. [= Joost Hendrik Burlage (1806-1873)] in drie opeenvolgende jaren (1834-1836) een lofzang aan zijn hoogleraar wijdt, een bij leven, twee na zijn dood.

Een andere oud-student, Cornelis Dronsberg (1805-1885), laat met instemming van Simons' nazaten een beeltenis van hem maken door de bekende portretschilder Jan Adam Kruseman. Hij stuurt het op 23 juni 1834 naar de Senaat en noemt in zijn begeleidende brief Simons zijn 'leermeester en vriend, wiens wijze lessen ik niet slechts hooren, maar in wiens huisselijk verkeer ik gedurende mijnen geheelen zesjarigen Academietijd de genoegens des gezell-

gen levens smaken mogt'. Drie dagen later stuurt de Senaat een dankbrief en verklaart zich verguld met het 'welgelijkend' portret. Het krijgt een plaats in de Senaatskamer. Nog ver in de negentiende eeuw vinden we in de necrologieën van andere alumni vermeldingen van de grote invloed die Simons als docent, vriend en vaderfiguur voor hen gehad heeft.

Lodewijk Visscher

Na Simons' dood worden zijn lessen direct overgenomen door Lodewijk Gerard Visscher (1797-1859). Hij is een van de vijf in de Zuidelijke Nederlanden werkzame Nederlandse hoogleraren die Utrecht toebedeeld heeft gekregen na de Belgische opstand (1830). Als adjunct van Simons verzorgt hij vooral de colleges vaderlandse geschiedenis. Twee maanden na Simons' overlijden wordt Visscher als zijn opvolger benoemd tot gewoon hoogleraar in de bespiegelende wijsbegeerte en letteren. Een inaugurale rede heeft hij nooit gehouden. In 1837 ontvangt hij een Utrechts eredocoraat.

Visscher, een autodidact zonder academische opleiding, is, net als Simons, populair als docent. Hij vrolijkt zijn colleges op met 'aardige anecdoten en luimige invallen' en als hij zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar viert, wordt hij door zijn leerlingen en oud-leerlingen vereerd met 'eene kostbare pendule, met opschrift, ten blijc hunner erkentlijkheid'.

Hij is de eerste Utrechtse hoogleraar neerlandistiek die aandacht heeft voor de literatuur uit de middeleeuwen. De editie die hij bezorgt van de ridderroman *Ferguut* (1838) wordt door zijn tijdgenoten en latere vakbroeders echter sterk bekritiseerd en ook de verschillende handboeken en schetsen vaderlandse en letterkundige geschiedenis die hij schrijft, krijgen een lauwe ontvangst. Voor zijn matige reputatie als wetenschapper moet Visscher ruim 150 jaar na zijn overlijden nog boeten. In maart 2012 is hij een van de drie mannelijke hoogleraren van wie het portret in de Senaatszaal in het Academiegebouw plaats moet maken voor dat van een vrouw. Hij is wetenschappelijk gewogen en te licht bevonden.

Lodewijk Gerard Visscher (1797-1859). Staalgravure van W. Steelink uit ca. 1857 naar een schilderij of aquarel van B. de Poorter uit 1856. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal.

De eerste twee hoogleraren neerlandistiek aan de Utrechtse universiteit hebben als onderzoekers en ontwikkelaars van het vakgebied weinig of geen naam gemaakt. Ze zijn als neerlandici *self made men*. De een blijft altijd meer dichter dan redenaar of wetenschapper, de ander blinkt uit in kennis verzamelen, maar blijft achter in de zorgvuldige en evenwichtige presentatie daarvan. Beiden weten door hun onderwijs vele studenten aan zich te binden, waarmee ze de ontwikkeling van de neerlandistiek toch vooruitbrengen. Pas de derde Utrechtse hoogleraar, Willem Gerard Brill (1859-1881), zal enige roem verwerven, vooral door zijn publicaties over de spraakkunst die veel en langdurig invloed hebben op de traditionele schoolgrammatica.

Volwaardige doctoraalstudie

De vernieuwing van de taal- en letterkunde in de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin gezocht wordt naar een meer wetenschappelijke benadering, vindt grotendeels buiten de Utrechtse universiteit plaats. Willem Jonckbloet (1817-1885) en Matthias de Vries (1820-1892), beiden eerst hoogleraar in Groningen en vervolgens in Leiden, willen hun object van onderzoek en onderwijs op een systematische en zo objectief mogelijke manier beschrijven.¹⁰ Jonckbloet doet dat met zijn tweedelige *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (1868-1872), waarin hij schrijvers plaatst in hun eigen tijd en context en ook hun 'tijdloze' betekenis wil analyseren. Hij verklaart literatuur vanuit historische wetmatigheden én geeft een kritisch-esthetische beoordeling geleid door 'gezond verstand en goeden smaak'. De Vries is de stuwende kracht achter het *Middelnederlandsch Woordenboek* en (met Jan te Winkel) het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Met laatstgenoemde ontwerpt hij daarvoor ook een spelling die later als de Spelling - De Vries en Te Winkel die van Siegenbeek steeds meer zal vervangen.

Naast een *verwetenschappelijking* is er in het laatste kwart van de negentiende eeuw ook sprake van een *institutionalisering* van het vak. De Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 voorziet voor het eerst in een volwaardig kandidaats- en doctoraalprogramma Nederlandsche Letterkunde. Daarvoor kent de faculteit van bespiegelende wijsbegeerte en letteren alleen een algemeen doctoraat *magister artium et philosophiae*. Het Academisch Statuut van 1877 vermeldt welke vakken de studenten moeten volgen. Wat opvalt in het vakkenpakket zijn de breedte ervan - met een zware nadruk op historische taal- en letterkunde - en het bescheiden aandeel van de welsprekendheid.

De nieuwe doctoraalstudie kan gevolgd worden aan vier universiteiten. Naast de rijksuniversiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht doet de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam haar

De Vooy en Johanna Westerdijk als onderdeel van een portretgalerij van Utrechtse hoogleraren in Het Leven 1918 nr.41. Westerdijk was de eerste Nederlandse vrouwelijke hoogleraar (in de plantenziektkunde). De redactie van Het Leven vermeldde haar naam niet bij de foto. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal.

intrede. Leiden en Amsterdam hebben ieder twee hoogleraren, een voor letterkunde en een voor taalkunde. Groningen en Utrecht behouden één leerstoel voor taal- en letterkunde samen.

Van de negentiende-eeuwse Utrechtse opvolgers van Simons en Visscher - Hendrik Ernest Moltzer (1882-1895) en Gerrit Kalff (1896-1901) - maakt de laatste het meeste naam. Dat gebeurt echter vooral tijdens zijn latere hoogleraarschap in Leiden (1902-1923). In navolging van Jonckbloet behandelt Kalff in zijn zeventdelige *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* (1906-1912) de literatuur in relatie tot de samenleving en nieuw is dat hij daarbij ook aandacht besteedt aan volkskunst, uitgevers en het lezerspubliek.

Kalff is maar vijf jaar hoogleraar in Utrecht geweest (1896-1901) en vertrekt naar Leiden omdat hij zich daar alleen met letterkunde bezig kan houden. Cornelis De Vooy, vanaf 1915 de zevende Utrechtse hoogleraar neerlandistiek en opvolger van Jacob Wijbrand Muller (1901-1915), heeft met de combinatie taal- plus letterkunde geen moeite, sterker nog 'al mijn

aandacht op een van beide te moeten concentreren zou ik als een verlies gevoeld hebben', zegt hij in 1946 in zijn afscheidsrede.¹¹ De Vooy is de laatste die in zijn eentje het hele vakgebied onder zijn hoede heeft. Dat doet hij, zo luidt het oordeel van tijdgenoten en latere vakgenoten, op bewonderenswaardige wijze.

Voor alles leraar

Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy (Gouda 1873) studeert Nederlands in Leiden en promoveert daar in 1900 op de studie *Middelnederlandsche legenden en exempelen*.¹² Drie jaar later bezorgt hij een editie van Middel nederlandse Marialegenden en met beide uitgaven is hij een van de eersten die het belang van Middel nederlandse prozateksten onderkent.

Als leraar in het middelbaar onderwijs vindt hij het belangrijk breed geïntereerd te zijn. Zijn werk aan de onderwijsopleiding in Assen leert hem dat het moedertaalonderwijs dringend verbetering behoeft. Hij zet zich in voor spellingvereenvoudiging - en zal dat decennialang blijven doen - en stelt de *Historische Schets van de Nederlandsche Letterkunde* (1908) samen. De *Schets* zal

P.J. Meertens in zijn Utrechtse jaren. Uit: Barbara Henkes, Uit liefde voor het volk, Amsterdam 2005.

voor generaties van studenten aan allerlei opleidingen - inclusief de universitaire - de eerste introductie in de Nederlandse literatuurgeschiedenis worden. In 1980, 25 jaar na De Vooy's overlijden, verschijnt de 32e en laatste druk (vanaf 1939 verzorgt Garmit Stuiveling de informatie over de moderne Noord-Nederlandse letteren).

De Vooy's streven de kloof tussen de kunstmatige schrijftaal en de gesproken taal of 'de taal van het volk' te dichten is ook het doel van *De Nieuwe Taalgids*, het tijdschrift dat hij in 1907 opricht samen met onderwijzer J. Koopmans. Het blad wil wetenschappelijke kennis toegankelijk maken voor onderwijzers en leraren, wordt ook veel gelezen in Vlaanderen en zal het 88 jaargangen volhouden.

Na het overlijden van Koopmans is De Vooy van 1927 tot 1946 de enige redacteur van het tijdschrift. Hij schrijft niet alleen talloze artikelen en recensies, maar levert ook de inhoud van verschillende rubrieken en vat met ijzeren regelmaat de inhoud van andere tijdschriften samen.

De grote productiviteit en het dienstbare karakter die kenmerkend zijn voor De Vooy als redacteur van *De Nieuwe Taalgids* zijn ook karakteristiek voor de manier waarop hij invulling geeft aan zijn hoogleraarschap en de omgang met studenten. Hij gaat veel informeler en persoonlijker met hen om dan hij zelf in zijn studententijd gewend is en dan gebruikelijk is bij veel van zijn collega's. Hij organiseert excursies en vooral de groepsgewijze deelname aan de Vlaamse filologencongressen in combinatie met bezoeken aan Vlaamse steden vallen erg in de smaak. Het is een traditie die zijn opvolger voor taalkunde na de oorlog voort zal zetten.

De persoonlijke voorkeuren en talenten van zijn studenten en niet zijn eigen interesses zijn voor De Vooy leidend. Het scala aan onderwerpen van de door hem begeleide proefschriften - meer dan vijftig! - is van een breedte die nu onvoorstelbaar is. In de jaren dertig en veertig begeleidt hij bijvoorbeeld onderzoeken over uiteenlopende onderwerpen als Hadewych, zestiende-eeuwse reformatorische rederijkersspelen, Frederik van Eeden, het dialect van Grave, de taal der Afrikaners en het verschil tussen Noord en Zuid in het gebruik van voltooid en onvoltooid deelwoorden.¹³ Meer dan zijn voorgangers treedt De Vooy in de openbaarheid en in de Domstad zal hij - getuige verschillende krantenartikelen die in de loop der decennia aan hem gewijd zijn - dertig jaar lang hét gezicht van de Utrechtse neerlandistiek zijn.

Nederlandsche taal- en letterkunde

De Vooy is ook de eerste hoogleraar die ernaar streeft een eigen ruimte voor de studie Nederlandse Taal- en Letterkunde te verwerven. Hij wordt daarbij geholpen door de student P.J. Meertens, de latere directeur van het Dialectenbureau en model voor de romanfiguur meneer Beerta in Voskuils romancyclus *Het Bureau*. De Vooy en Meertens kunnen goed met elkaar

Een groep studenten met de toenmalige hoogleraar taalkunde C.B. van Haeringen, onderweg naar het Philologencongres in Leuven; de opname werd gemaakt bij een tussenstop in Chaam, op 12 april 1955. De lange man in het midden is initiatiefnemer en bestuurder van de gehuurde VW-bus Tom van Melle (begon studie in 1952), rechts van hem de latere hoogleraar middelnederlandse letterkunde Wim Gerritsen (eerstejaars in 1953). De excursie was zo succesvol dat ook het volgende congres in Gent op dezelfde wijze werd bezocht, maar toen zonder professorale begeleiding. Particuliere collectie.

overweg en in 1923 wordt Meertens voorzitter en bibliothecaris van de 'Vereniging tot oprichting van een instituut voor Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht'. De vereniging telt binnen de kortste keren vijftig leden. Ze kan beschikken over een vrijkomende kamer in het 'torentje' van de Universiteitsbibliotheek waar Meertens een 'handbibliotheek' inricht bestaande uit dubbelxemplaren uit de universitaire collecties, aankopen van De Vooys en particuliere schenkingen. Bovendien stelt hij een catalogus samen.¹⁴ De op 8 oktober 1923 geopende studiezaal is de eerste stap richting een Nederlands Instituut.

In de periode dat De Vooys hoogleraar is, komen wezenlijke veranderingen in het curriculum tot stand met de Hoger Onderwijswet van 1920 en het bijbehorend Academisch Statuut van een jaar later.¹⁵ De naam van de studierichting Nederlandsche letterkunde verandert in Nederlandsche taal- en letterkunde; de taalkunde wordt blijkbaar niet langer uitsluitend als hulpwetenschap voor de letteren beschouwd. De voor studenten belangrijkste verandering is de mogelijkheid om naast het hoofdvak twee bijvakken te kiezen. De meeste studenten Nederlands benaderen het keuzevraagstuk pragmatisch: ze kiezen voor geschiedenis en verwerven daarmee een dubbele lesbevoegdheid en dus betere kansen op de arbeidsmarkt.

De welsprekendheid is nu helemaal verdwenen, de andere vakken zijn breder en algemener geformuleerd en van de oude talen is alleen het Gotisch overgebleven (voor Sanskrit, Oudgermaans en Angelsaksisch is de algemene taalwetenschap in de plaats gekomen). De formulering van dit vakkenpakket zal tot 1969 ongewijzigd blijven. In alle kandidaatvakken moeten de studenten een tentamen afleggen waarvoor ze naast de collegestof een flinke stapel boeken moeten bestuderen.

Ingang Leeszaal aan de Drift 31 in 1940. Het Utrechts Archief, Collectie Beeldmateriaal.

Hoogleraar in oorlogstijd

De Vooys' hoogleraarschap begint kort na het begin van de Eerste Wereldoorlog en eindigt kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog. De gevolgen van 1914-1918 zijn voor de Utrechtse universiteit bescheiden in vergelijking met die van 1940-1945. Dat geldt ook voor De Vooys persoonlijk.¹⁶

Op 31 mei 1943 dient De Vooys zijn ontslag in, omdat hij de leeftijd van 70 jaar bereikt heeft. Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming stuurt hem op 15 juli een brief waarin hem eervol ontslag verleend wordt 'met ingang van den dag, waarop zijn opvolger zijn ambt zal aanvaarden'. Een paar dagen later melden de kranten zijn aanstaande vertrek. Niemand kan dan voorzien dat die dag nog bijna drie jaar op zich zal laten wachten.

Na overleg tussen universiteit en ministerie wordt besloten de vacante leeropdracht te splitsen in een deel taalkunde en een deel letterkunde. Het lukt echter niet kandidaten te vinden die de goedkeuring van de bezetter wegdragen, terwijl de Duitsgezinde kandidaten waarmee het ministerie de universiteit probeert op te zadelen door het College van Curatoren om 'formele' redenen worden afgewezen.

Niet dat het allemaal veel uitmaakt. Het onderwijs aan de Utrechtse universiteit ligt vanaf het studiejaar 1943-1944 praktisch stil. De Vooys - nog steeds in functie - geeft geen college meer, maar ondersteunt wel een aantal studenten die ondergedoken zijn voor de *Arbeitseinsatz* of die hem overtuigd hebben van 'hun vaderlandse, anti-Duitse gezindheid'. Hij ontvangt ze thuis, geeft ze schriftelijke hulp en raad en stuurt hun boeken uit zijn eigen bibliotheek. Onder hen Guus Sötemann en Wim Vermeer. Beiden treden twintig jaar later als wetenschappelijk ambtenaar in dienst bij het Instituut Nederlands.

Het zal uiteindelijk tot 30 maart 1946 duren voordat de dan bijna 73-jarige Cornelis de Vooys zijn afscheidscollege kan houden. In 1955 overlijdt hij ten gevolge van een aanrijding met een fietser. Zijn opvolgers Coenraad van Haeringen (taalkunde) en W.A.P. (Pierre) Smit (letterkunde) herdenken hem in hun colleges en Smit kondigt aan dat de nieuwe huisvesting voor neerlandistiek aan de Biltstraat 'Instituut de Vooys' zal gaan heten.¹⁷

Van de binnenstad naar De Uithof en terug

Vanaf 1923 beschikt de studie over een eigen ruimte in de Universiteitsbibliotheek.¹⁸ Zeven jaar later besluit het College van Curatoren tot de stichting van een 'Leeszaal voor Nederlandsche en Oud-Germaanse Philologie'. Die wordt gevestigd op het adres Drift 31 op de hoek van de Wittevrouwenstraat. Er zijn drie kamers: de leeszaal, een collegezaaltje en een werkkamer. Midden jaren vijftig ontstaat er ruimtegebrek, niet door een aanwas van studenten maar van boeken. De vakgroep verhuist in 1956 naar de zolderetage van Biltstraat 131 (nu 401). De huisvesting is niet royaal. De bibliotheek dient ook als collegezaal en verder zijn er twee kleine werkkamers.

De groei van het aantal studenten en medewerkers in de eerste helft van de jaren zestig maakt een nieuwe verhuizing noodzakelijk. Die voert in 1966 naar het grote herenhuis aan de Emmalaan 29, het eerste en laatste pand dat niet gedeeld hoeft te worden met andere vakgroepen. Er is ruimte voor een bibliotheek, drie collegezaaltjes en werkkamers voor de leden van het wetenschappelijke personeel. Ook een secretaresse, bibliothecaresse, huishoudelijk medewerker en conciërge kunnen er terecht. Als het studentental en daarmee dat van docenten eind jaren zeventig toe blijft nemen, krijgt Instituut De Vooy in 1978 de beschikking over een tweede pand aan de Emmalaan 25. Dat wordt vooral gebruikt om nieuwe medewerkers te huisvesten. Twee jaar later verhuist de vakgroep naar De Uithof en komt terecht in het nieuwe Centrumgebouw Noord aan de Padualaan 14. De winst in ruimte is groot, maar daar staat een verlies aan sfeer tegenover. De informele, bijna huiselijke omgang aan de Emmalaan is in het zakelijke, functionele kantoorgebouw grotendeels verdwenen.

In 1987 keert de vakgroep terug naar de Utrechtse binnenstad. Niet vanwege nieuw ruimtegebrek - eerder het tegendeel na teruglopende studentenaantallen - maar omdat op hoger niveau besloten wordt Letteren te concentreren rond de Drift en de Trans. Vanaf die tijd vindt een steeds voortgaand proces van reorganiseren (en bezuinigen) plaats waardoor er in de eenentwintigste eeuw meermaals intern verhuisd moet worden, de eigen koffiekamer en het secretariaat verdwijnen en ook de collegezalen aan de Trans tot werkkamers omgebouwd worden. De studenten Nederlands hebben hun eigen ruimte - die van studievereniging Awater - aan de Drift en aan de Trans hebben ze niet zoveel meer te zoeken. Ook van de ruimtelijke eenheid van de Utrechtse neerlandistiek is anno 2016 niet zo gek veel meer over.

Vernieuwing van het curriculum

Het studieprogramma dat Smit en Van Haeringen de studenten in de jaren vijftig voorschotelen, ademt nog helemaal de geest van hun voorganger De Vooy. De enige vernieuwingen zijn een college moderne grammatica van Van Haeringen en enkele colleges negentiende-eeuwse letterkunde van Smit.

De *Gids der Rijksuniversiteit Utrecht Cursusjaar 1957-1958* maakt duidelijk dat de exameneisen voor Nederlandse taal- en letterkunde in vergelijking met de vooroorlogse jaren flink zijn aangescherpt.¹⁹ Voor letterkunde moeten de kandidaatsstudenten in het derde jaar een literatuurlijst met 200 letterkundige werken lezen waarover ze een mondeling tentamen afleggen. In de doctoraalfase schrijven ze voor zowel letterkunde als taalkunde een scriptie en leggen ze daarnaast een mondeling tentamen af waarvoor vooral secundaire literatuur bestudeerd moet worden. Ook de meeste bijvakken worden afgesloten met een scriptie en een literatuurtentamen.

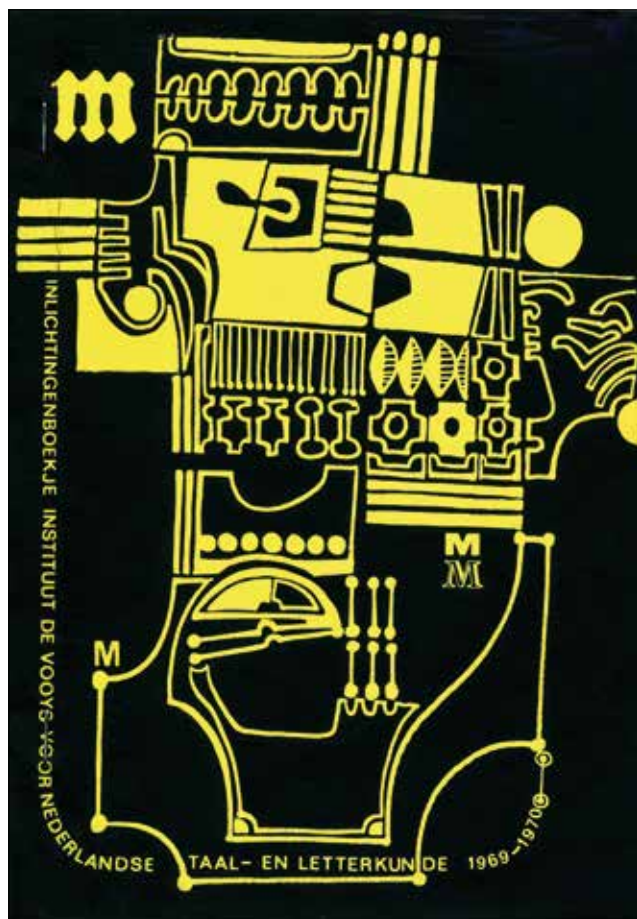

Bibliotheek aan de Emmalaan, kort na de ingebruikneming in 1967. Particuliere collectie.

Onder invloed van een nieuwe generatie hoogleraren en wetenschappelijk medewerkers én een nieuwe generatie studenten verandert eind jaren zestig de inhoud van het curriculum.²⁰ Het resultaat van hun bemoeienissen is een programma van vernieuwing en traditie waarin studenten bijvoorbeeld 's morgens een ouderwets college Gotisch volgen en 's middags in het nieuwe vak 'constructieanalyse' zinsvarianten beproeven op hun grammaticaliteit. De volgende dag staan zeventiende-eeuws vertalen en het nieuwe vak transformationeel generatieve grammatica op het programma, later die week gevolgd door een werkcollege versanalyse en een hoorcollege middeleeuwse letterkunde. Werkcolleges - leren door doen - worden ingevoerd waar mogelijk, hoorcolleges blijven gehandhaafd waar dat gewenst is (aanleren basiskennis) of om praktische redenen niet anders kan (te veel studenten, te weinig ruimte). In de jaren zestig verdubbelt het aantal hoogleraren neerlandistiek. Naast die voor de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde (Smit) en taalkunde (sinds 1962 bekleed door Berend van den Berg) komen er in 1968 nieuwe leerstoelen voor middeleeuwse en nieuwere letterkunde die bezet worden door Wim Gerritsen en Guus Sötemann. De staf bestaat dan verder uit bibliothecaresse Truus Lunter en twee wetenschappelijk medewerkers: Leendert Koelmans voor historische taalkunde en Wim Vermeer voor Renaissance letterkunde.

Inspraak en groei

Aanvankelijk opereren de vakgebieden binnen de Utrechtse neerlandistiek nogal autonoom. Dat verandert als Smit in 1966 getroffen wordt door een zware hartaanval. De drie letterkundedocenten nemen zijn taken over, lunchen wekelijks met elkaar en hun taalkundecollega's en zo ontstaat een informeel stafoverleg waarin de deelnemers onder andere het onderwijsprogramma vaststellen.²¹ In de jaren daarna maken twee andere ontwikkelingen verdere organisatorische en inhoudelijke samenwerking noodzakelijk: het verzet tegen de autoritaire universitaire bestuurscultuur en het groeiend aantal studenten.

De studenten die, in navolging van revoltes in de Verenigde Staten, Frankrijk en Duitsland, eind jaren zestig meer te vertellen willen hebben over het bestuur van de universiteit en de organisatie en inhoud van het curriculum, vinden in de docenten van Instituut de Vooy (voorzichtige) medestanders. Er komt een studieraad waarin naast het wetenschappelijk ook het niet-wetenschappelijk personeel en studenten vertegenwoordigd zijn.²² Studenten krijgen inspraak in de inrichting van de studie en nemen zitting in benoemingscommissies voor nieuwe wetenschappelijk medewerkers. Eind jaren zestig, begin jaren zeventig neemt het aantal vergaderingen en overlegorganen explosief toe. Een (onvolledige) inventarisatie levert dertien raden en commissies op, van eerstejaarsoverleg tot bibliotheekcommissie, van 'uitgebreid dagelijks bestuur' tot wetenschapscommissie.²³

De instelling van een studieraad en andere overlegorganen is geen faculteitszaak. De instituten waaruit de universiteit in de jaren zestig en zeventig bestaat, bezitten een grote autonomie en staan rechtstreeks in contact met het College van Curatoren. Het zijn in feite allemaal eigen koninkrijken met een eigen cultuur, regels en omgangsvormen. De faculteit is in die jaren niet meer dan een dienstverlenend bureau met een paar medewerkers.²⁴

Vanaf eind jaren zestig schrijven steeds meer studenten zich in voor Nederlandse taal- en letterkunde. Als er zich in 1971 aan de Utrechtse universiteit veel meer eerstejaars aanmelden

dan de 60 die de staf denkt aan te kunnen, wordt er - net als bij Geschiedenis - een loting gehouden. In de tweede helft van de jaren zeventig neemt de populariteit van Nederlands als studierichting verder toe en de faculteit besluit een *numerus fixus* van 225 eerstejaars vast te stellen (in 1976 komen er 236 aan, in 2015 nog maar 62).²⁵ Die groei gaat gepaard met een uitbreiding van het personeel. De docentenlijst voor het studiejaar 1976-1977 telt liefst 32 namen (van 27 mannelijke en 5 vrouwelijke medewerkers). Om studenten te ondersteunen stelt Instituut De Vooy in 1974 als een van de eerste vakgroepen een studieadviseur aan in de persoon van Riekje Doeksen die twintig jaar lang als 'een moeder voor de studenten' is. Zijn de meeste hoogleraren en medewerkers tot dan toe na hun afstuderen eerst een aantal jaren werkzaam geweest in het middelbaar onderwijs, nu stromen verschillende student-assistenten direct door naar de positie van wetenschappelijk medewerker (en later naar die van lector of hoogleraar in Utrecht of elders).

Aanleren van vaardigheden

Met de komst van Gerritsen, Sötemann en hun collega's verandert niet alleen de inhoud van het onderwijsprogramma van de vakgroep, maar ook de vorm. Werkcolleges nemen een steeds belangrijker plaats in.²⁶ In de eigen publicatiereeks *Ruygh Bewerp* (1966-1994) worden de resultaten van zulke colleges vastgelegd. Er verschijnen geannoteerde edities van middeleeuwse, zeventiende- en achttiende-eeuwse teksten naast enkele delen gewijd aan historische en moderne taalkunde. Een tweede reeks heet *Naar de Letter* (1968-1972).²⁷ Onder die verzamelnaam worden er - steeds door een nieuwe werkgroep - in totaal vijf tentoonstellingen met bijbehorende catalogi over een Middelnederlandse tekst gemaakt. De exposities worden ingericht op de zolder van Emmalaan 29.

Sötemann en Gerritsen zullen beiden lang aan de Utrechtse neerlandistiek verbonden verblijven (respectievelijk 17 en 32 jaar) en op hun vakgebied een grote naam verwerven.

Sötemann, die in 1966 promoveert op een onderzoek naar de structuur van Multatuli's *Max Havelaar*, is een vertegenwoordiger van de literatuurwetenschappelijke methode die op basis van *close reading* tot controleerbare interpretaties van literaire teksten wil komen. Hij maakt school en van de 21 promovendi die hij zal begeleiden, worden er later liefst zes hoogleraar moderne letterkunde aan een van de Nederlandse universiteiten.

In 1963 promoveert Gerritsen op een onderzoek naar de Middelnederlandse bewerkingen van *La Vengeance Raguidel*, een dertiende-eeuwse Oudfranse Arturroman. Het internationale perspectief waarvoor hij kiest, is dan in Nederland nog ongebruikelijk, maar zal voor mediëvisten

Naar de letter 5, catalogus bij de tentoonstelling over Reianert de Vos in 1972 op de zolder van Instituut De Vooy aan de Emmalaan 29. Particuliere collectie.

niet lang daarna de norm worden. In 1970 lanceert hij het begrip *medioneerlandistiek* als benaming voor de interdisciplinaire academische studie van literaire en niet-literaire Middelnederlandse teksten. In dat vakgebied worden teksten vooral bestudeerd in hun historische en internationale context. Met collega's binnen de faculteit als de hoogleraren Johann-Christian Klamt (kunstgeschiedenis) en F.W.N. Hugenholtz (middeleeuwse geschiedenis) zet hij een aantal interdisciplinaire onderwijscycli mediëvistiek op en zorgt hij ervoor dat mediëvistiek in 1983 erkenning krijgt als afzonderlijke afstudeerrichting.²⁸ Ook op andere vakgebieden worden de oorspronkelijke grenzen van de neerlandistiek verlegd. De (moderne) taalkunde komt bijvoorbeeld voor een belangrijk deel in het teken te staan van de transformationeel generatieve grammatica (TGG) van Noam Chomsky waarvoor hij in 1957 met zijn *Syntactic Structures* de basis heeft gelegd.²⁹

Chomsky's theorie brengt de taalkunde op

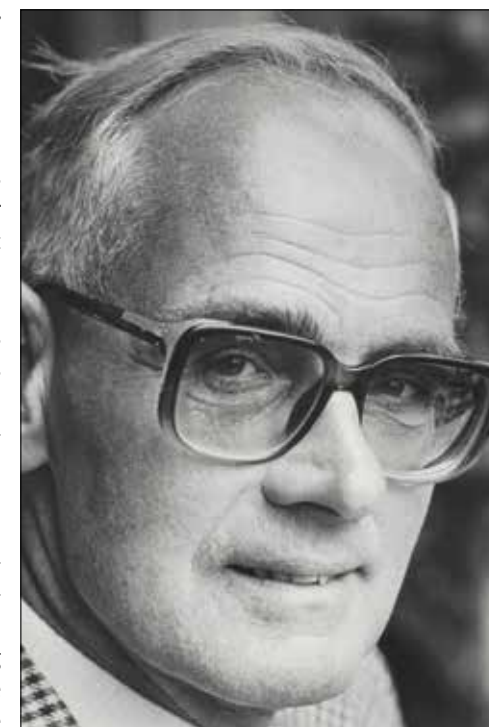
een abstracter en universeler niveau door op zoek te gaan naar de principes volgens welke een taal verworven wordt en taalgebruikers in staat zijn onbeperkt nieuwe zinnen te maken. Het zwaartepunt van de aandacht voor TGG komt aan de Utrechtse universiteit te liggen bij de vakgroep Algemene Taalwetenschap, terwijl de taalkundigen van Instituut De Vooy zich meer richten op de analyse van het Nederlands.

In 1969 wordt voor het eerst sinds 1920 de inhoud van de studie opnieuw wettelijk vastgelegd. Het Academisch Statuut sluit aan bij het nieuwe studieprogramma zoals dat aan de Utrechtse en andere universiteiten ontwikkeld is. Belangrijkste vernieuwing is de opname van taalbeheersing als derde hoofdvak binnen de neerlandistiek.³⁰ De eisen die het Statuut stelt aan het kandidaatsexamen zijn voor een deel nog wel geformuleerd in termen van 'kennis hebben van', maar voegen daar als nieuwe elementen 'inzicht' en 'interpretatie' aan toe. Dat betekent - en daar was het Instituut De Vooy al mee bezig - dat in de meeste colleges kennisoverdracht niet langer het hoogste goed is, maar het aanleren van vaardigheden om zelf taalverschijnselen en literatuur te onderzoeken.

Taalbeheersing, een nieuwe discipline

Het nieuwe vak taalbeheersing doet zijn intrede in de tweede helft van de jaren zestig.³¹ De aanleiding, het eerst aangekaart door medewerker moderne letterkunde Wim Drop, is 'ontevredenheid met de taalhantering der studenten'.

Wim Drop, Utrechtse pionier in de taalbeheersing en eerste hoogleraar in dat vakgebied van 1981 tot 1988. Collectie Universiteitsmuseum Utrecht.

Drops interesse in taalbeheersing heeft alles te maken met zijn eigen ervaringen als leraar in het middelbaar onderwijs. Het frustreert hem dat hij daar geen didactische middelen heeft om leerlingen te leren schrijven en samenvatten. De studenten van De Vooy kampen met dezelfde problemen. Anders dan Stuiveling aan de Universiteit van Amsterdam - die in 1951 de term 'taalbeheersing' introduceert - richten Drop en zijn begin jaren 70 aangestelde Utrechtse collega's zich niet zozeer op het aanleren van verzorgd taalgebruik. Het productieproces en de verwerking van teksten vinden ze veel belangrijker: inzicht daarin leert studenten doel- en publieksgericht te werken. Taalbeheersing voldoet ook aan de studentenwens om de 'maatschappelijke relevantie' van de studie te verhogen en die beter te laten aansluiten op de beroepspraktijk, dan nog vooral het leraarsvak.

In 1975 wordt taalbeheersing erkend als afstudeerrichting, wat het vak bij studenten nog populairder maakt. Wie taalbeheersing kiest, lijkt niet automatisch veroordeeld tot het leraarsvak. Als begin jaren tachtig de werkloosheid groeit - met name onder jongeren - is een afgestudeerd taalbeheerser kansrijker op de arbeidsmarkt dan een taal- of letterkundige. Dat geldt ook, als het een functie aan de universiteit betreft. Taalbeheersing groeit in die tijd in Utrecht met één tot anderhalve medewerker per jaar, soms ten koste van de groei van andere afdelingen.

Taalbeheersing maakt met die institutionalisering in versnelde vorm de ontwikkeling door waar taal- en letterkunde decennia voor nodig hadden. Hetzelfde geldt voor de 'verwetenschappelijking' van het vak. De taalbeheersers storten zich op allerlei soorten onderzoek en wisselen de resultaten uit via de Vereniging Interuniversitair Overleg Taalbeheersing en het door Drop in 1979 opgerichte interuniversitaire *Tijdschrift voor Taalbeheersing*. Door de deelname van filosofen, psychologen en vertegenwoordigers van andere disciplines en buitenuniversitaire organisaties aan de, soms heftige, discussies over inhoud en onderzoeksmethoden, heeft taalbeheersing snel ook een interdisciplinair karakter.

In Utrecht is het onderzoek tot begin jaren tachtig vooral gericht op het moedertaalonderwijs. Daar ligt immers de aanleiding om het vak te introduceren aan de universiteit. Onderzoek naar schrijf- en leesprocessen levert enkele succesvolle schoolboeken op en de aandacht die de taalbeheersers besteden aan het communicatieve aspect van taaluitingen laat duidelijk zijn sporen na als het schoolvak Nederlands een nieuwe invulling krijgt.

Vanaf midden jaren tachtig verbreden de Utrechtse taalbeheersers hun aandachtsgebied naar de samenleving als geheel en professionele organisaties in het bijzonder. Er vinden

Viering 200 jaar neerlandistiek op 8 april 2016. Foto Ykwinno Hensen.

bijvoorbeeld onderzoeken plaats naar de argumentatie in de eerste grote maatschappelijke discussie over kernenergie, het taalgebruik in de juridische wereld, de overheidsvoorlichting over de huursubsidieregeling en de toegankelijkheid van medicijnenbijsluiters. Sinds de jaren negentig omvat het onderzoeksobject van het vak ook steeds meer de digitale wereld en sociale media en dat gebeurt binnen een breder facultair en interuniversitair verband van communicatie- en informatiewetenschappen. Bovendien is er al langer sprake van *internationalisering* van het vakgebied. Veel vragen waar taalbeheersers zich mee bezighouden - bijvoorbeeld de begrijpelijkheid van overheidsinformatie - beperken zich immers niet tot het Nederlandse taalgebied. Om het specifieke van Nederlandstalige informatie te begrijpen is juist vergelijkend onderzoek nodig. De druk om in internationale tijdschriften en in het Engels te publiceren versterkt de tendens tot internationalisering.

Taal en Cultuur Studies

In de jaren tachtig wordt de ministeriële greep op het universitaire onderwijs steeds krachtiger en dwingender. Die ontwikkeling blijft ook voor de neerlandistiek niet zonder gevolgen. De door minister Deetman ingezette landelijke operatie Taakverdeling en Concentratie (1982) gaat gepaard met enorme bezuinigingen die de Utrechtse letterenfaculteit zwaar treffen. Zo neemt ze 45 procent van de landelijke bezuinigingen in de sector letteren voor haar rekening.³² Vier jaar later volgt een nieuwe bezuinigingsoperatie Selectieve Krimp en Groei

genaamd. Het is ook in deze jaren dat de letterenfaculteit centralistischer en efficiënter georganiseerd wordt en de afzonderlijke instituten taal- en letterkunde verdwijnen.

Het zijn de taalkundigen, die verspreid zijn over de hele letterenfaculteit (onder andere bij Nederlands) en die de chomskyaanse taalkunde beoefenen, die in deze periode als enigen hun onderzoek bundelen en onderbrengen in een langjarig programma.³³ Daarin weten zij ook onderzoek onder te brengen dat gefinancierd wordt vanuit de derde geldstroom (projectgebonden financiering, veelal door private instellingen). Dat is precies wat het College van Bestuur en de minister van Onderwijs voor ogen hebben. De taalkundigen versterken hun positie verder door de oprichting van een onderzoeksinstituut dat erkenning krijgt als landelijk onderzoekszwaartepunt en door zich aan te sluiten bij een landelijk onderwijsnetwerk. Anno 2016 is de bundeling van onderzoek binnen facultaire onderzoeksinstituten die interuniversitair samenwerken binnen onderzoeksscholen voor alle vakgebieden een vanzelfsprekende zaak. In de jaren tachtig is het binnen de letterenfaculteit een novum waaraan de taalkunde, ook die van de afdeling Nederlands, veel te danken heeft.

Met de invoering van de tweefasestructuur in 1982 begint een nieuwe periode van grote veranderingen die vakgroep en faculteit er meerdere malen toe dwingen een nieuw curriculum te ontwerpen en weer aan te passen. Voor een brede, oriënterende eerste fase

introduceert de faculteit in 1985 Algemene Letteren, voorloper van wat nu Taal en Cultuur Studies heet. Het onderwijs in de bachelor *Algemene Letteren*, later *Taal en Cultuurstudies*, is zo ingericht dat studenten beginnen met oriënterende cursussen in tal van disciplines uit de hele Faculteit der Letteren en zich in de loop van de drie jaar op één discipline richten. In *Algemene Letteren* krijgt de afdeling taalbeheersing (later communicatiekunde genoemd) van de Opleiding Nederlands een belangrijke rol. In 2003 wordt er binnen de letterenfaculteit een nieuwe studierichting *Communicatie en Informatie* opgericht voor studenten die vooral interesse hebben voor dat vakgebied. Deze studierichting trekt al snel evenveel studenten als *Taal en Cultuur Studies*.

Het is ook in deze tijd dat de benaming van de Opleiding Nederlands ('Nederlandse taal- en letterkunde') wordt veranderd in de bredere benaming *Nederlandse taal en cultuur*. Deze wijziging - zonder de aloude term letterkunde - hangt samen met de meer contextuele benadering die de laatste decennia kenmerkend is voor letterkundig onderwijs en onderzoek. In die benadering onderzoeken zowel historische als moderne letterkundigen ook hoe cultuurgeschiedenis, gender, ideologie, etniciteit en (post)kolonialisme de interpretatie van teksten sturen. In 2002 is inmiddels de tweefasenstructuur vervangen door het bachelor-mastermodel en volgt in eerste instantie een wildgroei aan cursussen en modules. Acht jaar later grijpen de universiteiten gezamenlijk in en ontwerpen ze brede masterprogramma's. Studenten kunnen nu kiezen voor Taal en Cultuur Studies - in het begin veel keuzevrijheid gevolgd door specialisatie - of een gespecialiseerde bachelor als Nederlandse Taal en Cultuur - een strak bachelorprogramma gevolgd door veel vrijheid in de masterfase.

De groei van de neerlandistiek sinds de jaren zeventig gaat gepaard met een steeds verdergaande specialisatie. Allroundneerlandici als De Vooys bestaan niet meer en kunnen niet meer bestaan. Daarvoor is het vakgebied te breed, te divers en het aantal publicaties te groot geworden. In 1995 concludeert Gerritsen dat de neerlandistiek is 'geëxplodeerd' en uiteengespat in vele grote en kleine specialismen.³⁴ De eenheid van de neerlandistiek bestaat volgens hem niet meer en ondanks pogingen om letterkundigen, taalkundigen en taalbeheersers meer te laten samenwerken³⁵, is die niet meer hersteld. Door de interdisciplinaire verbreding en de internationalisering is zowel in onderwijs als onderzoek de neerlandistiek als vakgebied minder herkenbaar geworden. Dat effect wordt versterkt door de organisatie en nieuwe naamgeving van de studie. Daar staat tegenover dat er waarschijnlijk nooit eerder zoveel onderwijs is gegeven en onderzoek is gedaan dat we tot diezelfde neerlandistiek kunnen rekenen.³⁶ Dat hebben pioniers als Adams en Visscher en zelfs de veelzijdig generalist De Vooys nooit kunnen bevroeden.

Archiefbronnen

Het Utrechts Archief (HUA)

Archief Rijksuniversiteit van Utrecht, College van Curatoren, toegangsnummer 59.

- inv.nr.1, Notulen van de vergaderingen van het College van Curatoren 1815-1826.
- inv.nr.2, idem, 1826-1834.
- inv.nr.55, Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1834.
- inv.nr.683, Stukken betreffende de hoogleraren in de Nederlandse taal- en letterkunde en het middelnederlands 1915-1946.
- inv.nr.2306, Series lectionum, bevattende lijsten van docenten, de inhoud van de vakken en de college-uren, 1885-1955.
- inv.nr.2911, Ingevulde vragenlijsten van de hoogleraren in de faculteit der letteren en wijsbegeerte over hun houding gedurende de bezetting, 1945 [C.G.N. de Vooys].
- inv.nr.2919, Stukken betreffende C.G.N. de Vooys, hoogleraar in de Nederlandse letterkunde, 1945-1946.

Archief Rijksuniversiteit van Utrecht, Senaat en rector, toegangsnummer 292-1.

- inv.nr.31 Ingekomen en minuten van uitgegane stukken 1815-1824.
- inv.nr.32, idem, 1825-1836.

Archief Rijksuniversiteit Utrecht, Faculteiten, toegangsnummer 292-2.

- inv.nr.512, Faculteit der letteren en wijsbegeerte, ingekomen en minuten van uitgegane stukken, 1836-1848.

Internet

<http://resources.huygens.knaw.nl/>
<https://books.google.nl/>
<https://profs.library.uu.nl/index.php/info>
www.dbnl.org
www.delpher.nl
www.hetutrechtsarchief.nl
www.wikipedia.nl

Interviews (februari 2016)

Hans Anten, Bertine Bouwman, Wim Gerritsen, Frank van Gestel, Paul van den Hoven, Leo Lentz, Orlanda Lie en Marianne Pothoven.

Literatuur³⁷

Anoniem 1977 ➤ Anoniem, *Tien jaar Emmalaan*, Utrecht 1977.

Beelaerts en Van Noord 1978 ➤ Marianne Beelaerts en Lieke van Noord, *Studentengids 1978. Nederlandse Taal- en Letterkunde. Rijksuniversiteit Utrecht*, Utrecht 1978.

Braet 1998 ➤ Antoine Braet, 'Van vroeg 19de-eeuwse welsprekendheid tot laat 20ste-eeuwse taalbeheersing. Over de terugkeer van de maatschappelijke relevantie in de neerlandistiek', in: Hugo Brems e.a. (red.), *Nederlands 200 jaar later. Handelingen Dertiende Colloquium Neerlandicum, Leiden 24-30 augustus 1997*, Münster 1998, 73-94.

Braet 2000 ➤ Antoine Braet, 'Inleiding', in: Antoine Braet (red.), *Taalbeheersing als communicatiewetenschap. een overzicht van theorievorming, onderzoek en toepassingen*, Bussum 2000, 12-28.

Van Breukelen 1969 ➤ G.J. van Breukelen e.a. (samenstelling), *Inlichtingenboekje voor de studie Nederlandse Taal- en Letterkunde 1969-1970*, Utrecht 1969.

Van Buuren 2006 ➤ Fons van Buuren, Hans van Dijk en Orlanda Lie, 'Interview met prof. dr. W.P. Gerritsen (24 november 2006)', video op www.dbnl.org (geraadpleegd januari 2016).

Dorsman 2003 ➤ Leen Dorsman, *Een hippopotamus in toga en andere hooggeleerden. Utrechtse professoren 1815-1940*, Utrecht 2003.

Von der Dunk 1986 ➤ H.W. von der Dunk e.a. (red.), *Tussen ivoren toren & grootbedrijf. De Utrechtse Universiteit, 1936 - 1986*, Maarssen 1986.

Gerritsen 1995 ➤ W.P. Gerritsen, *C.G.N. de Vooys en de explosie van de neerlandistiek*, Utrecht 1995.

Van Haeringen 1956 ➤ C.B. van Haeringen, 'Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooys (Gouda, 26 mei 1873 - Utrecht, 6 november 1955)', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1955-1956*, Leiden 1956, 29-38.

Jamin 2001 ➤ Hervé Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001*, Utrecht 2001.

Krol 1980 ➤ F.T. Krol, 'De geschiedenis van taalbeheersing: een zeer globale schets', in: A. Braet (red.), *Taalbeheersing als nieuwe retorica. Een historisch, programmatisch en bibliografisch overzicht*, Groningen 1980, 7-46.

Liauw en Van der Zande 1996 ➤ Menno Liauw en Leon van der Zande, *Aen doorluchtige voorgangers hapert het niet; een geschiedenis van de neerlandistiek*, Utrecht 1996.

Van Lieshout 2016 ➤ Maurice van Lieshout, *Gevoel, vernuft en verbeelding. 200 jaar Utrechtse neerlandistiek*, Utrecht 2016.

Literatuur 1989 ➤ *Levend begraven? Erflaters van de Nederlandse literatuurgeschiedenis*. Themanummer *Literatuur* (1989) 6, 318-360.

Luttenberg 1841 ➤ G. Luttenberg (red.), *Chronologische verzameling der wetten en besluiten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813*, Zwolle 1841.

Van der Meer 2016 ➤ Theo van der Meer, "Daar ben ik herboren." De Utrechtse jaren van P.J. Meertens (1919-1931)', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 89 (2016) 1, 14-19.

Pleij 1989 ➤ Herman Pleij, 'De Vooy's. Letterkundige in deeltijd', *Literatuur* 6 (1989) 6, 341-344.

Schönfeld 1956 ➤ M. Schönfeld, 'Herdenking van Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy's (26 mei 1873 - 6 november 1955)', in: *Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen 1955-1956*, Amsterdam 1956, 298-309.

Siegenbeek 1834 ➤ M. Siegenbeek, 'Levensbericht van A. Simons', in: *Handelingen der jaarlijksche vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, z.p. 1834, 28-33.

Simons 1815 ➤ A. Simons, *Bij de herstelling van Utrecht's Hooge School*, 's Gravenhage 1815.

Simons 1816 ➤ A. Simons, *Redevoering over den waren dichter [...]*, Utrecht 1816.

Sjoer 1996 ➤ Ellen Sjoer, *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797-1853)*, Amsterdam 1996.

Smit 1946 ➤ W.A.P. Smit, *Reprise na 130 jaar 'Over den waren dichter'. Rede ter aanvaarding van het hoogleraarsambt in de geschiedenis der Nederlandse letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 25 maart 1946*, Deventer 1946.

Sparnaay 1957 ➤ H. Sparnaay e.a. (redactie), *Gids der Rijksuniversiteit Utrecht. Cursusjaar 1957-1958*, Utrecht 1957.

Stuiveling 1982 ➤ Garrit Stuiveling, 'Taalbeheersing, een legendarisch vak', *Ons Erfdeel* 25 (1982) 482-492.

Trommelen 2008 ➤ Mieke Trommelen, *Buitenkrachten, binnenkrachten. De Utrechtse taalkunde, 1979-1989*, Utrecht 2008.

Vis 1995 ➤ G.J. Vis, 'De jongste van de klas: L.G. Visscher (1797-1859) tussen literatuur en wetenschap', *De Negentiende Eeuw* 19 (1995) 2, 97-108.

Vis 1998 ➤ G.J. Vis, 'De instelling van het professoraat en de eerste generatie hoogleraren. Over de inhoud en functie van het academisch onderwijs in de Nederlandse letterkunde in de eerste helft der negentiende eeuw', in: W.J. van den Akker (red.), *Van vorming tot vak. Speciaal nummer van Nederlandse Letterkunde* 3 (1998) 3, 225-234.

Voice 1974-1981 ➤ (The) Voice. *Maandblad (Instituutblad) van het Instituut de Vooy's voor Nederlandse taal- en letterkunde*.

De Vooy's 1946 ➤ C.G.N. de Vooy's, *Herdenking en verantwoording. Afscheidskollegie van [...] als hoogleraar in de Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op zaterdag 30 maart 1946*, Groningen / Batavia 1946.

De Vooy's 1948 ➤ C.G.N. de Vooy's, 'Nederlandse Taal- en Letterkunde', in: *Geesteswetenschappelijk onderzoek in Nederland [...]*, Amsterdam 1948, 171-184.

Vox 1923 ➤ *Utrechtsch Studenten Weekblad Vox Studiosorum* 59 (1923) 217.

De Vries 1997 ➤ Jan W. de Vries (redactie), 'Eene bedenkelijke nieuwigheid'. *Twee eeuwen neerlandistiek*, Hilversum 1997.

Wingelaar 1989 ➤ Koos Wingelaar, *Studeren in Utrecht in de negentiende eeuw*, Utrecht 1989.

Noten

- Dit artikel is gebaseerd op Van Lieshout 2016, een magazine uitgegeven ter gelegenheid van 200 jaar neerlandistiek aan de Universiteit Utrecht door de afdeling Nederlandse Taal en Cultuur van het Departement Talen, Literatuur en Communicatie, Faculteit Geesteswetenschappen. Op vele thema's die in dit artikel slechts kort aangestipt kunnen worden, gaat deze publicatie dieper in. Voor beide - magazine en dit artikel - geldt dat de nadruk ligt op de eerste 150 jaar en dat voor de geschiedenis van vakgebieden als historische taalkunde, Renaissance, vroegmoderne en moderne letterkunde nauwelijks ruimte beschikbaar was.
- De beschrijving van de ontwikkeling van de Utrechtse universiteit in de negentiende eeuw is onder andere ontleend aan Von der Dunk 1986, Jamin 2001; Dorsman 2003; interview Leen Dorsman. Voor de tekst van het Organiek Besluit zie Luttenberg 1841.
- Zie voor de oudste geschiedenis van de neerlandistiek vooral Liauw en Van der Zande 1996 en De Vries 1997; verder Sjoer 1996 en Vis 1998.
- De paragrafen over Simons zijn onder andere gebaseerd op HUA, Archief Rijksuniversiteit van Utrecht, College van Curatoren, inv. nrs 1 en 2; Senaat en rector, inv.nrs 31 en 32; Siegenbeek 1834.
- Simons 1815.
- Simons 1816.
- Smit 1946.
- Zie voor deze en volgende cijfers Wingelaar 1989.
- Over Visscher: HUA, Archief Rijksuniversiteit van Utrecht, College van Curatoren, inv.nrs 2 en 55; Senaat en rector, inv.nr 32; Faculteiten, inv.nr 512; Vis 1995.
- Literatuur 1989, Liauw en Van der Zande 1996.
- De Vooy's 1946.
- Deze en de volgende twee paragrafen zijn onder andere gebaseerd op HUA, Archief Rijksuniversiteit van Utrecht, College van Curatoren, inv.nrs 683, 2911 en 2919; Van Haeringen 1956, Schönfeld 1956, Pleij 1989, Liauw en Van der Zande 1996 en Van der Meer 2016.
- De Vooy's 1948.
- Vox 1923, Van der Meer 2016.
- Liauw en Van der Zande 1996.
- De Vooy's werd enkele malen bekritiseerd in de nationaalsocialistische pers, omdat hij te weinig oog zou hebben voor het nationale en het Germaanse karakter van de Nederlandse taal. Zie Van Lieshout 2016, 31.

- Anno 2016 herinneren het De Vooy'splantsoen in Tuindorp-Oost en het literaire tijdschrift Vooy's (opgericht in 1982) nog aan deze door velen geliefde hoogleraar.
- Anoniem 1977, Voice 1974-1978, interviews Gerritsen, Bouwman en Pothoven. Uitgebreid over de verschillende locaties waar de vakgroep gevestigd was: Van Lieshout 2016, 41-45.
- Sparnaay 1957.
- Van Breukelen 1969, interview Gerritsen.
- Interview Gerritsen.
- Interview Gerritsen.
- Van Breukelen 1969, Voice 1975-1978.
- Interview Bouwman.
- Anoniem 1977.
- Van Breukelen 1969, interviews Gerritsen en Van Gestel, ervaring auteur (student Nederlands 1971-1974).
- Over de tijdschriften en andere publicaties die vanuit of in samenwerking met de Utrechtse neerlandistiek zijn opgezet, zie Van Lieshout 2016, 60-63.
- Van Buuren 2006; interviews Gerritsen en Lie.
- Liauw en Van der Zande 1996, interview Van Gestel.
- Liauw en Van der Zande 1996.
- Bronnen voor deze alinea onder andere Krol 1980, Stuiveling 1982, Liauw en Van der Zande 1996, Braet 1998 en 2000; interviews Van den Hoven en Lentz.
- Von der Dunk 1986.
- Trommelen 2008.
- Gerritsen 1995.
- Bijvoorbeeld door een Raad voor de Neerlandistiek die bestond van 1997 tot 2003.
- Interview Van den Hoven.
- Voor een uitgebreide literatuurlijst zie Van Lieshout 2016, 74-75.

